

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (103)

Астана
2023

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Doctor of historical sciences, professor, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология / Ethnology / Этнология

<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тәңірі" - Орталық Азия халықтарының руханият және дүниетаным ескерткіші <i>Artykbayev Zh.O.</i> "Bap tengri" is a monument to the spirituality and worldview of the peoples of Central Asia	
<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тенгри" - памятник духовности и мировоззрения народов Центральной Азии.....6	6
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Қазақ этномәдениетінің белгілер жүйесіндегі "сүйек" ұғымының орны <i>Ibadullayeva Z.O.</i> The meaning of the concept of "bone" in the symbolic system of kazakh ethnoculture	
<i>Ибадуллаева З.О.</i> Значение понятия "кость" в знаковой системе казахской этнокультуры.....15	15
<i>Мамедова И.Г.</i> Сефевидтер дәуіріндегі кофеханалар тарихы (тарихи-этнографиялық зерттеу) <i>Mammadova I.G.</i> Coffeehouses of the Safavids period (historical-ethnographic research)	
<i>Мамедова И.Г.</i> Кофейни эпохи Сефевидов (историко-этнографическое исследование).....27	27
<i>Магеррамова С.С.</i> Қарабақ жылқысы <i>Magerramova S.S.</i> Garabakh horses	
<i>Магеррамова С.С.</i> Гарабахские лошади.....35	35
<i>Алиев А.Т.</i> Грузиялық әзірбайжандардың аға буын өкілдерімен қарым-қатынасы (XIX-XX ғасыр басы) <i>Aliyev A.T.</i> Attitudes towards aksakals and aghbircheks among Georgian azerbaijanis (early XIX-XX centuries)	
<i>Алиев А.Т.</i> Отношение к мужчинам и женщинам старшего поколения у азербайджанцев Грузии (XIX - нач. XX вв.).....47	47
<i>Атдаев С. Дж.</i> Түрікмендердің дәстүрлі астық сақтау жолдары <i>Atdaev S.J.</i> Traditional ways of storing grain in turkmen	
<i>Атдаев С. Дж.</i> Традиционные способы хранения зерна у туркмен.....58	58
<i>Аманова Б. Т.</i> Қарабақ халқының үйлену тойы туралы (халық жазушысы Әли Велиевтің шығармалары негізінде) <i>Amanova B.T.</i> About the wedding ceremony of Karabakh people (based on the works of national writer Ali Veliyev)	
<i>Аманова Б. Т.</i> О свадебном обряде карабахцев (по произведениям народного писателя Али Велиева).....71	71
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> Қазақстанға депортацияланған Қырым татарларының тарихы: архив деректері негізінде талдау <i>Ospanova A.K., Shoraev B. K.</i> History of Crimean tatars deported to Kazakhstan: analysis based on archived data	
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> История Крымских татар, депортированных в Казахстан: анализ на основе архивных данных.....82	82
<i>Билялова Г.А.</i> XIX-XX ғасырлардағы алматылық қазақтар: тарихи талдау <i>Bilyalova G.A.</i> Almaty kazakhs of XIX-XX centuries: historical analyse	
<i>Билялова Г.А.</i> Казахи Алматы XIX-XX века: исторический анализ.....103	103
Қазақстан музейлері/ Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының Солжағалық кешені <i>Rakhatova Zh.T.</i> The Left-Bank complex of the East Kazakhstan Regional Architectural, Ethnographic and Natural Landscape Museum-Reserve	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Левобережный комплекс Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника.....114	114
Тұлғалар/ Personality/ Персоналии	
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Ә.Т. Төлеубаев - ғылым жолындағы ұстазым.....122	122
Хабарлар/ News/ Хроники	
<i>Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.</i> Қазақ этнографиялық ескерткіштану академиялық орталығының ашылуы.....124	124

Этнология / Ethnology / Этнология

<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

FTAMP 03.61.91

Артықбаев Ж.О.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана қ., Қазақстан

e-mail: socantropology@mail.ru

«БАП ТӘҢІРІ» - ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИЯТ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМ ЕСКЕРТКІШІ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Орталық Азия түркілері пантеонында Бас Құдай немесе Тәңіріден кейінгі екінші қатардағы «Бап тәңірі» феноменіне ғылыми деректер негізінде талдау жасалған. «Бап тәңірі» түсінігі мыңдаған жылдар бұрын қалыптасып, исламның қазақ жерінде таралу ерекшеліктеріне байланысты біздің заманымызға дейін жалғасты. Бап ескерткіштері қазақ халқының және де өзге Орта Азия түркілерінің әдет-ғұрыпқа негізделген түсініктерін ғана ашып қоймайды, мұсылмандану процесін ашып бере алатын басты дерек көзі болып табылады. Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақалада тарихнамадағы жұмбақ құбылыс «Бап Тәңірі» мәселесі ғылыми негізде зерттеуге алынған. Құрылымдық антропология әдістемесі негізінде және саха, қазақ, орыс деректеріне сүйене отырып кең көлемде зерттеу жасалған. Мақалада түркі тілдерінің негізінде жасалған сөздіктер басшылыққа алынып, Орталық Азия халықтарының этнографиялық материалдары мен әртүрлі этникалық орталардан жинақталған этнографиялық материалдарға салыстырмалы талдау жүргізген.

Кілт сөздер: «Бап тәңірі», түріктер, тәңірі, ескерткіштер, Орта Азия халықтары.

Дәйексөз үшін: Артықбаев Ж.О. "Бап тәңірі" Орталық Азия халықтарының руханият және дүниетаным ескерткіші // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 6-14 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Кіріспе

Тәңірі – Орталық Азия халықтарының құдайлар пантеонындағы басты тұлға, ең жоғарғы билік иесі, ол Көк аспанды мекендеген жаратушы. Бұл түсінік мыңдаған жылдар бұрын қалыптасты және исламның қазақ жерінде тарау ерекшеліктеріне байланысты біздің заманымызға дейін келді. Қазақтың алғашқы этнографы, Тәңірі ұғымы

туралы алғашқы ғылыми жазбалардың авторы Ш.Ш. Уәлиханов бұл құбылыс туралы: «У киргизов оно (бақсылық – Ж.А.) смешалось с мусульманскими поверьями и, смешавшись, составило одну веру, которая называлось мусульманской, но (они) не знали Магомета, верили в Аллаха и в то же время в онгонов (аруах – Ж.А.), приносили

жертвы на гробницах мусульманским угодникам, верили в шамана и уважали мусульманских ходжей... Такой порядок вещей продолжался до наших дней... » дейді (Валиханов, 1985: 49).

Қазіргі күні «Тәңіршілдік» атанып жүрген сенімдер кешені белгілі бір теориялық догмаларға, арнайы салынған діни-ғұрыптық орындарға (мешіт, шіркеу т.б.) сүйенбейді, оның басты қағидасы және ерекшелігі табиғатты ұлықтау. Бұл мәселе туралы да Ш.Ш. Уәлихановтың этнографиялық жазбаларына сілтеме жасау маңызды: «Шаманство первоначально было почитанием природы вообще, и идее неба и в частности, солнца, луны, рек и прочих чудес природы и стихий, и поэтому отчасти походило на фетишизм, хотя по идее оно далеко не похоже на эту грубую и мелкую адорацию. Олицетворения не было, и второстепенные тенгри, конечно, появились впоследствии, чему служит доказательством самое название тенгри-небо...» (Валиханов, 1985: 50-51). Сонымен Шоқан пікірінше тәңіршілдіктің түп бастауында табиғатты қадірлеу тұр, екіншіден, Көк аспанды тәңірі деп қасиеттеу өз кезегінде екінші қатарлы нысандарға да тараған. Екінші мәселе біздің Бап Тәңірі туралы зерттеуімізге тікелей қатысты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында біз алдымен Орталық Азия халықтарының этнографиялық материалдарына сүйенеміз. Әртүрлі этникалық орталардан жинақталған этнографиялық материалдарды салыстыра талдау негізгі стратты анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мақаланы дайындау барысында біз түркі тілдерінің негізінде жасалған сөздіктерге көңіл бөлдік. Кез келген тіл, әсіресе әр халықтың тілінде

сақталған байырғы тілдік элементтер, этникалық тарихының қайнар көзі болып табылады. Үшіншіден, осындай дерек көздеріне негізделген біздің зерттеу жұмысымыз тарихилық принципің ұстануды қажет етеді, яғни кез келген құбылыстың мәнін түсіну үшін алдымен оның тарихи қалыптасу кезеңдері мен себептерін анықтап алу. Сонымен бірге тақырыпты игеру барысында біз өзіміз үшін қалыпты құрылымдық антропология әдістемесіне сүйендік.

Талқылау

Түрік халықтарының көпшілігі бұл терминді – Ұлы Тәңірі, Көк Тәңірі, Бір Тәңірі форматында қолданады. Мысалы, өзінің 921—922 жылдардағы Еділ бойына саяхатында ислам таратушы ибн Фадлан Маңғыстау оғыздары туралы былай деп жазады «Егерде әлдекім әділетсіздік құрбаны болса немесе оның басына бір келеңсіз іс түссе, ол басын аспанға көтеріп «Бір Тәңірі» дейді, ал бұл оның «Жалғыз Тәңіріге жалбарынам (салдым)» дегені, себебі түркі тілінде «бір» дегені «жалғыз», ал «тәңірі» олардың тілінде «жаратушы» (Путешествие Ахмеда ибн Фадлана, 1996: 22).

Тәңірі тақырыбы ғылыми әдебиетте көп жазылғандықтан бұдан әрі біздің тарихнамадағы жұмбақ құбылыс «Бап Тәңірі» мәселесіне көшеміз.

Бап Тәңірі – қазақ ауызша дәстүрінде ұмытылған құбылыс, бірақ қазақ тілінде және тарихи ескерткіштерде оның негізгі және анықтамалық мағыналары сақталған. Мысалы, қазақ тіліндегі «бап» (заң мағынасында), «баптау» (сәндеу, әдемілеу, дайындау мағынасында) т.б. сөздердің түпкі негізі Бап Тәңіріге барып тіреледі. Сонымен бірге «бап» Орталық Азияның Түркістандық бөлігінде қасиетті жерлердің сакралды сипаттамасы және кейде топоним ретінде қолданылады

(Арыстан бап, Түркістанда түмен бап т.б.). Біздің зерттеулерімізге қарағанда «бап» сөзі өзінің түпкілікті мағынасында, оның өзінде де күнделікті қолданыстағы сөз емес, фольклорлық ұғым ретінде саха (якут) халқында сақталған.

Саха деректері

Саха халқының аңыздары мен тарихи әңгімелерінде Бап Тәңірі (Бах таңара – деп те аталады) бұл саха халқының ата-бабасы ерте замандарда табынған пұт (идол, idol).

XIX – XX ғасыр басында Э. Пекарский құрастырған «Словарь якутского языка» атты үш томдық сөздігінде Тәңірі ұғымының анықтамалары, сонымен бірге Бап тәңірі (Бап таңара) сөзінің келесі анықтамалары бар:

– «Таңара – 1) видимое небо; небо как божество. Таңара сарыақа – небо прояснится (қазақша таң сарғаяды болуы керек – Ж.А.); былыттах таңара – облачное небо, облачный день, пасмурная погода (бұлтты тәңірі – Ж.А.); күннах таңара – солнечное небо, солнечный день. 2) Общее название добрых существ (=аҕыы), добрый дух, бог, богиня, божество языческое; главное божество, живущее на седьмом небе (қазақ тілінде осыған ұқсас «Жеті қабат жер астында, Жеті қабат көк үстінде» деген ұғымдар бар – Ж.А.).

– «Хан таңара – великое небо» (Пекарский, 1954: 32,94). Қазақ тілінде бұл ұғым Хан тәңірі, Ұлы аспан түсініктерімен сәйкес келеді.

– «Мэңэ таңара (қазақ тілінде – Тәңірі мәңгі – Ж.А.); Мэңэ таңара – неизмеримое небо, небо, местопребывание бога; өлбөт мэңэ ута – вечная, оживляющая вода» (Пекарский, 1954: 15,58).

– «Бап = баф, бах, бапъ таңара – идолъ, делаемый из гнилого дерева въ честь какого-либо духа, насылающего

болезни» (Пекарский, 1954: 25,51).

Э. Пекарский саха-якут тіліндегі Тәңірі сөзінің бірнеше мағынасын көрсетеді, алдымен Көк Тәңірі, яғни Көк Аспан, немесе Ұлы Тәңірі. Бұл ұғымның Мэңэ таңара, Хан таңара сияқты синонимдері бар. Сонымен бірге сөздікте екінші қатардағы тәңірі де көрсетілген, бұл Бап тәңірі. Біздің ойымызша саха тәңіршілдік пантеонында Бап тәңірі сияқты екінші эшелондағы тәңірілер аз емес.

Славяндық параллельдер

Бап Тәңірі феноменін зерттеу барысында Шығыс славян тілдеріндегі «Каменная баба» ұғымына назар аударған абзал. Егер қарапайым анықтамаларға қарасақ, «Каменная баба» – антропоморфические каменные изваяния высотой от 1 до 4 метров, изображающие воинов, иногда женщин. Ставились на курганах древними народами, например, скифами, половцами и др. Найдены в больших количествах в степной полосе России, в южной Сибири, на востоке Украины, в Германии, Средней Азии и Монголии. Связаны с культом предков» (Что такое каменная баба [dic. Academic. Ru](http://dic.academic.ru)).

Славян тілдеріндегі «каменная баба» – бұл көне түркі және оған дейінгі кезеңдерде жерлеу кешендерінің құрамдас бөлігі, құлпытас орнына қолданылатын сынтастар. XX ғасыр басына дейінгі қазақ тілді деректерде, топонимияда шомбал гранит тастардан қашалып жасалған адам мүсіндерін «сынтас» деп атайды. Қазіргі уақытта көбінесе «балбал», «балбал тас» сөздері қолданылады. Шын мәнінде сынтастар тек қорған, яғни мола басына ғана орнатылмайды, оларды табиғатқа тәу ететін тәңіршілдік ғұрыптар орындалатын қасиетті жерлерден, яғни

тау баурайларынан, өзен бастауларынан т.б. кездестіруге болады. Біздің ойымызшасынтастарата-бабарухтарына тағзым ететін қасиетті орындарда да орнатылады. Бұл мәселені түсіну үшін Ш.Ш. Уәлихановтың «умирая, человек сам становится божеством» деген пікірі маңызды.

Орыстілдіғалымдар «каменнаябаба» сөзін түрік тіліндегі «баба» ұғымымен байланыстырады, яғни адамның әкесі, не оның арғы жағындағы аталар (Плетнева,1974: 5). Шын мәнінде баба сөзінің түпкі мағынасы «бап» ұғымынан шығатыны сөзсіз, яғни «каменная баба», «ата-баба» сөздерінің астарында Бап тәңірі тұр деп есептейміз.

Қазақ деректері

Қазақ жерінде «бап» термині Сырдария бойындағы көне қалалық қоныстар аймағында сақталған. Жергілікті халық бұл сөзді иран тілінен енген деп есептейді және мағынасы «қақпа» деп түсіндіреді. Шын мәнінде бұл көп мағыналы сөз Түркістан аймағында өзінің негізгі төл мағынасында қолданылғанын біз бірнеше ескерткіштерге қарап айқындаймыз. Мысалы, Түркістандағы Ахмет Йассауи кешеніне арнайы зиярат жолымен барған адам алдымен Арыстан бапқа барып тәу етуі керек деген қағида бар. Бұл қағида «Арыстан бапқа – түне, Қожа Ахметтен – тіле» деген сияқты қанатты сөздерге арқау болған. Арыстан бап Түркістан қаласынан 60 шақырымдай жерде орналасқан сакралды ескерткіш және көне қорым.

Арыстан бап кесенесіне кірген уақытта сіз негізгі мүрдемен қатар орналасқан Лашын бап, Қарға бап сияқты қасиетті орындарды көресіз. Осылардан басқа баптар болды ма, олар туралы естелік сақталды ма, ол туралы

біз күмбез басындағы шырақшылардан ақпарат ала алмадық.

Арыстан баптан басқа Түркістан аймағында «Түркістанда түмен бап, Сайрамда бар сансыз бап...» деген қанатты сөздер бар. Егер бұл сөзді оның саха тіліндегі негізгі мағынасын есепке ала отырып талдасақ, Түркістанда он мың бап, яғни пұт болған, ал Сайрамда олардың санына есеп жетпейді.

Түркістан аймағында бүкіл баптардың басын қосатын мынадай бір шумақ жыр жолдары бар:

Сайрамда бар сансыз бап,
Отырарда отыз бап,
Түркістанда түмен бап,
Баптардың бабы Арыстан бап,
Ең үлкені Кален бап.

Отырардың қай жерде екені бәрімізге де белгілі, бұл Сырдарияның оң жағасында, Қаратауға қарайғы орманды-далалық алқапта, яғни барапта орналасқан қала. Бүгінгі күні көпшілік қолды және ғылыми әдебиетте Фараб атанып жүрген жердің көне түркілік жергілікті атауы Барап. Отырар қашанда өзінің сауда қызметі және шаруашылығы арқылы белгілі қала, белгілі дәрежеде әр кезеңде саяси орталық ретінде де қызмет атқарды, бірақ оның ғұрыптық қызметін Сайрам, Түркістанмен салыстыруға келмейді. Сол себепті «Отырарда отыз бап» деген түсінікті.

«Баптардың ең үлкені» Кален (Хален, Қален) бап ескерткіші Сайрам қаласы маңындағы ежелгі Қарамұрт қышлағында орналасқан. Жергілікті ел «Кален бап ағашы» деп атайды және оған үлкен сакралды мағына береді. Өлкетанушылар Кален бапты Ғұн дәуірімен, Мөде әулетінен тараған Кален (Хален) шаньюймен байланыстырады. Шын мәнінде бұл атаудан біз иран тіліндегі «үлкен» деген сөзді аңғарамыз. Мысалы Бұхара шәріптегі Қарахан

дәуірінде, атақты Қызыл Арыстан хан салғызған мұнара Калян (Калон) аталады, яғни Үлкен мұнара. Ғылыми әдебиетте бұл ескерткіш «Арслан хан мұнарасы» деп те аталады. Бүкіл Орталық Азиядағы теңдессіз ғимарат әлі де Бұхара қаласына әдемі тарихи сипат беріп тұр.

Тарихи тәпсір

Ғылыми деректерге қарағанда «Тәңірі» ұғымы алғаш рет Ғұн елін сипаттауға арналған қытай жазбаларында мынадай түрде 撑犁: «匈奴谓天为撑犁»: «Хуннулар Тяньді (天 – бұл қытайша көк аспан немесе көк жүзі) Тәңірі деп атайды» кездеседі.

Көне түркі жазбаларында және көне түріктерге қатысты қытай жылнамаларында шығыстағы және солтүстіктегі көшпелі халықтардың бас құдайларының бірі «Бат тәңірі» аталады. Мысалы, Чжоушу (Чжоу патшалығы кітабы) жылнамасында «Үтікен тауының бауырында Бат Тәңірі деген тау бар. Түріктің құрметті адамдары оған жиналып Тәңіріге тәу етеді» делінеді.

Ортағасырлық түркі халықтарында, соның ішінде көк түріктердің өз ішінде мемлекеттік билік иесі Қаған әулеттері өз билігінің көзі Тәңірі деп есептейтіні сына жазулар мәтіндерінен анық көрінеді. Мысалы, Білге қаған жазуы былай басталады «Теңрі тег теңріде болмыш Білге қаған бұ өдке олуртім», яғни Тәңірінің бұйрығымен мен Білге қаған бұл таққа отырдым. Күлтегін батыр жыры «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара жер жаралғанда, екі арасында кісі оғлы жаралған екен» деп басталады. Бұдан шығатын қорытынды біреу – ел билігі Тәңірінің рұқсатымен ғана болмақ, Құт иесі болу ол да Тәңірінің ісі (Өмірәлиев, 1985: 65-66).

Махмұт ал-Кашғари жазуынша

Тәңірі бүкіл өсімдік атаулыны жаратушы және жай (нажағай) шақырушы. Түркі тілдес халықтар «тәңірі» сөзін көк аспан, шексіздік, жаратушы, өте биік ұғымдарының синонимі ретінде қолданады. Осыған байланысты топонимиялық атаулар Орталық Азия аумағында баршылық, соның бірі қазақ жеріндегі Хан Тәңірі шыңы. Әлішер Навои XV ғасырда жаратылыстың ең жоғарғы принципін сипаттағанда Тәңірі сөзін қолданады (Навои, 1986).

Нәтижелер

Сонымен «Тәңірі» ұғымы жалпы Орталық Азиялық дүниетаным теориясының өзегі десек болады. Тәңірі кереметінің басты нәтижесі – табиғат және адам жаратылысы. Тәңірі біздің қазіргі түсінігімізде Құдай, немесе Аллаһ, сонымен бірге ол толып жатқан екінші қатарлы жаратылыс туралы түсініктердің қайнар көзі. Соның бірі біз осы әңгімемізді арнап отырған Бап тәңірі (Бах таңара, Бат тәңірі) Орталық Азия түркілері пантеонында Бас Құдай немесе Бір Тәңіріден кейінгі екінші қатардағы тәңірілердің қатарында тұр. Бап тәңірі алдымен арнап қасиетті жерлерде, көбінесе, сақ-скиф заманында Қара теңіз бойында пайда болған сынтастарға және ғұндар туралы қытай жазбаларына қарасақ, елдің жиналатын қасиетті орындарында, биік таулардың басында арнайы қойылатын тас және ағаш балбалдар мен құрбан шалу орындары.

Екіншіден, бап Тәңіріден кейінгі қатардағы жаратушыларға арнап қойылған белгілерге қатысты атау. Мысалы, қазақ даласындағы сынтастардың біразы белгілі бір адамның жерленген жеріне емес, Тәңіріден кейінгі орындағы Байана т.б. құдайларға арнап қойылған.

Үшіншіден, біздің ойымызша, бап тотемдер, яғни киетектерге байланысты рухани түсініктерге қатысты қолданылады. Көне дәуір – табиғат пен адам арасы ашылмаған, бір-біріне жауықпаған, адамның өзін тіршілік патшасы есебінде сезінбеген кезеңі. Сол себепті жаныңызда қатар, көрші жүрген әр аң, әр құс сіздің түсінігіңізде кие иесі. Мысалы, сіз үңгірдің маңында ұшып-қонып жүрген қарғаның айлалы құс екенін, сонымен бірге көп жасайтынын байқадыңыз. Оның үстіне ол әртүрлі қауіп-қатер туралы сізге уақытылы хабар беріп отырады. Ендеше ол киетек болуға лайық құс т.б.

Төртіншіден, Бап сөзі о дүниеге аттанған ағайын-туыс, жолдас-жораларыңыздың рухына арнап жасалған сынтастарға қатысты қолданылады.

Олардың фәни тіршілігі аяқталды, олар бақиға аттанды, бірақ рухы сіздің қасыңызда жүр. Оны «аруақ» деп атайды.

Біздің түсінігімізше, бұл кеңістікте иесіз қалған адам энергиясы. Ол сізге жақтассын десеңіз құрмет көрсетіңіз. Ендеше оған да тастан, не ағаштан бап жасау керек. Славян жылнамаларында ерте көшпелілердің тас балбалдарының «каменная баба» атымен енуі, біз балбал деп жүрген сынтастардың әуел баста «бап» атанғанының дәлелі.

Міне, осы Тәңіріге, Байана және басқа құдайларға, киетектер мен аруақтарға қойылған ағаштан және тастан жасалған бейнелер Бап атанған. Бұлардың ең көп кездесетін жері пайғамбарлар (Ыдырыс, Юша, Қызыр ата т.б.) мекені болған Сайрам, екінші көп кездесетін жері бүкіл Орталық Азия қалаларының, мемлекеттерінің арғы атасы Түркістан – Яссы. Баптардың көп жиналған жері, ертерек заманда тәңіршілдік, соның ішінде тотемдік ғұрыптардың орталығы болған Арыстан бап. Ал ең үлкен баптың орнаған жері – Қарамұрт.

Сур. Арыстан Бап кесенесі
Fig. Mausoleum of Arystan Bab

Қорытынды

Сонымен қорыта келсек, Бап Тәңірі Орталық Азияның ежелгі руханият тарихында ерекше орын алатын құбылыс. Біздің зерттеу жұмысымыз әуел баста Тәңірі түсінігі Орталық Азия халықтары үшін ортақ болғанын және оның қалыптасу барысы бірнеше сатыдан өткенін көрсетеді. Бірақ бұл түсінік өзіне дейінгі әдет-ғұрыптарға негізделгендіктен ата-баба культі сияқты ғұрыптар да тәңірімен бірге қатар өмір сүрген. Бірте-бірте тәңірі ұғымының күшеюіне байланысты әдет-ғұрыпқа негізделген культтер екінші қатарлы тәңірілер түсінігін қалыптастырған. Осылайша ата-баба түсінігі Бап Тәңірі атағына ие болған және көп замандар адамзат баласын Бір Тәңірімен

байланыстырып келген дүниетанымдық түсініктердің өзегіне айналған.

Тарихи зерттеушілік тұрғысынан келсек, Бап ескерткіштері (Арыстан бап т.б.) қазақ халқының және де өзге Орта Азия түркілерінің әдет-ғұрыпқа негізделген түсініктерін ғана ашып қоймайды, сонымен бірге мұсылмандану процесін ашып бере алатын дерек көзі. «Арыстан бап құрманың сүйегін тілінің астында 400 жыл сақтап Ахмет Йассауиге берді» деген тәмсіл біздің ислам дінін Бап Тәңірі арқылы қабылдағанымызды көрсетеді. Бұл ғажап симбиоз қазақ арасында әлі де жақсы сақталған. Біздің ата-бабаларымыз ислам дініне Бап Тәңірі арқылы келді және ол түсініктер қазақ исламының негізгі этникалық ерекшелігі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов//Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985, Т.4, с. 48-70.
2. Навои А. Хамса, Ташкент, Фан, 1986, I: XIV.
3. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. Алматы; Мектеп, 1985, б.65-66.
4. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т.1-3. М., Академия наук СССР, 1959.
5. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М.,Наука,1974, 200 с., 83 табл. (Свод археологических источников. Вып. Е4-2).

References

1. Valihanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov // Sbranie sochineni v pyti tomah [Traces of shamanism among the Kirghiz]. Alma-Ata, Glavnaia redaksia kazahskoi sovetskoi ensiklopedii, 1985, T.4, s. 48-70 [in Russian]
2. Navoi A. Hamsa, Tashkent, Fan, 1986, I: XIV [in Russian]
3. Omiraliev K. VIII-XII Gasyrlardagy kone turkı adebi eskertkishteri [Ancient Turkic literature of VIII-XII cc.]. Almaty; Mektep, 1985, b.65-66 [in Kazakh]
4. Pekarskii E.K. Slovar' iakutskogo yazyka [Dictionary of Yakut language]. T.1-3. M., Akademia nauk SSSR, 1959. [in Russian]
5. Pletneva S.A. Poloveskie kamennye izvaiania [Polovtsian stone sculptures]. M., Nauka,1974, 200 s., 83 tabl. (Svod arheologicheskikh istochnikov. Vyp. E4-2). [in Russian]

Артықбаев Ж.О.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: socantropology@mail.ru

«БАП ТЕНГРИ» – ПАМЯТНИК ДУХОВНОСТИ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье на основе научных данных анализируется феномен «Бап Тенгри» в пантеоне среднеазиатских тюрков.

Понятие «Бап Тенгри» сформировалось тысячи лет назад и сохранилось до нашего времени в связи с особенностями распространения ислама на казахских землях. Изваяния не только раскрывают представления казахского народа и других среднеазиатских тюрков, основанные на обычаях, но и являются основным источником информации, способным раскрыть процесс исламизации. В данной статье на научной основе исследуется проблема загадочного явления «Бап Тенгри» в историографии. Было проведено обширное исследование на основе методологии, структурной антропологии и имеющихся данных на языке саха, казахском и русском языках. В статье на основе тюркских языков через словари сравнивались этнографические материалы народов Средней Азии и этнографические материалы, собранные у представителей разных этнических групп.

Ключевые слова: Бап Тенгри, тюрки, Тенгри, памятники, народы Средней Азии.

Для цитирования: Артықбаев Ж.О. "Бап тенгри" - памятник духовности и мировоззрения народов Центральной Азии // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 6-14 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Artykbayev ZH.O.¹

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan
e-mail: socantropology@mail.ru

"BAP TENGRI" IS A MONUMENT TO THE SPIRITUALITY AND WORLDVIEW OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Abstract. The article analyzes the phenomenon of "Bap Tengri" in the pantheon of Central Asian Turks on the basis of scientific data.

The concept of "Bap Tengri" was formed thousands of years ago and has survived to our time due to the peculiarities of the spread of Islam in the Kazakh lands. Idols not only reveal the ideas of the Kazakh people and other Central Asian Turks based on customs, but also are the main source of information capable of revealing the process of Islamization. This article examines the problem of the mysterious phenomenon of "Bap Tengri" in historiography on

a scientific basis. An extensive study was conducted based on methodology, structural anthropology and available data in the Sakha language, Kazakh and Russian. The article compared ethnographic materials of the peoples of Central Asia and ethnographic materials collected from representatives of different ethnic groups based on Turkic languages through dictionaries.

Keywords: Bap Tengri, Turks, Tengri, monuments, peoples of Central Asia.

For citation: Artykbayev Zh.O. "Bap tengri" is a monument to the spirituality and worldview of the peoples of Central Asia // Madeni mura. 2023. №4 (103). 6-14 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.01>

Автор туралы мәлімет:

Артықбаев Ж.О., тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Сведения об авторе:

Артықбаев Ж.О., доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Information about the author:

Artykbayev Zh.O., Doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5020-9361>

Scopus ID: 57192662156

Ибадуллаева З.Ө.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., Қазақстан
e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНІҢ БЕЛГІЛЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ "СҮЙЕК" ҰҒЫМЫНЫҢ ОРНЫ

Аңдатпа. Қазақ этнографиясындағы «сүйек» ұғымы көп қырлы құбылысты қамтиды. Қазақта сүйекті қадірлеу, қастерлеу салты ерте замандардан қалыптасқан. Сүйектің өзіндік болмыс-бітімі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерде, қолөнерде, халықтық емдеу тәсілдерінде және ұлттық ойындарда даралануы табиғат пен халық (этнос) арасындағы заңдылық. Мұндай этномәдени ерекшеліктерге мән беріп, оларды жан жақты қарастыра отырып саралау ғылыми мақаланың барысында орын алды. Мақаланың да басты мақсаты – «сүйек» ұғымының қазақ этномәдениетінде алатын орнын, оның зерттелу мәселелері мен қазақ этномәдениетіндегі белгілік жүйелеріндегі рөлін, атап айтқанда сүйек ұғымының ата-тек, шығу тегі мәселесімен байланыстылығын, жан-жануарлар сүйектерінің фетиштік сенімдегі орны мен сүйек атаулыға қатысты әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдердің семантикалық мән-мағынасын саралау болып табылады.

Мақаланы жазу барысында қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріндегі, сондай-ақ тектік, болмыстық белгілер жүйесіндегі сүйектің орнын XIX ғасырдың екінші жартысы мен бүгінгі ел арасындағы қазақи болмыстағы әртүрлі белгілермен салыстырыла отырып, зерттеу еңбектерімен байланыстырылып зерделенеді.

Қазақи болмыстағы «сүйек» ұғымы этномәдениеттің тұтас бейнесі мен ерекшелігін құрайтын, сондай-ақ оның ішкі құрылымдары мен қызметтік аясындағы өзара байланыстары, соның ішінде әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдер жүйесі мен қолөнер мәселелерінде алатын орны қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бірден-бір символы болып табылады.

Кілт сөздер: этнос, «сүйек», этнография, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, «сүйек жаңғырту», «сүйек шатыс».

Дәйексөз үшін: Ибадуллаева З.Ө. Қазақ этномәдениетінің белгілер жүйесіндегі "сүйек" ұғымының орны // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 15-26 б.(қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.02>

Кіріспе

«Сүйек» ұғымының қазақ этномәдениеті белгілер жүйесіндегі этнографиялық мәнін ашу үшін, ең алдымен «сүйек» атауына және «сүйек» сөзінің шығу төркініне мән берген жөн. Сүйекті – зат, әрі ол адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы ретінде білеміз. Қазақи дүниетанымда сүйекке қатысты әртүрлі сөз тіркестері мен кәсіп иелері де аталған. Тіліміздегі «сай-сүйек», «сүйек-саяқ» қазақ халқының тұрмысындағы бұйымдарға сүйектен бедерлеп ою-өрнек салу, халқымыздың ертеден келе жатқан көркем өнерінің бір түрі. Сүйектен ойып өрнек салушылар «сүйекші», «шебер» аталды. Сүйекпен ағаш бұйымдардың бетін, аттың ертұрманын, ат әбзелдерін, сондай-ақ музыкалық аспаптардың бетін безендірді.

Қазақ халқында сүйекті қадірлеу, қастерлеу салты ерте замандардан қалыптасқан. Сондықтан бақи дүниеге сапар шеккен адамның мәйітін туған жеріне, кіндік қаны тамған жерге әкеліп жерлегенді жөн көрген. Жаугершілікте қаза болған жауынгерлердің сүйегін «қорлайды» деп жат жерде қалдырмай, мәйітін киізбен орап, туған жердің топырағына әкеліп қоятын рәсім болған. Төтенше жағдай туып, сүйекті түгел әкеле алмаса, бір саусағының сүйегін алып келген (Шокпарұлы, 2007: 28). Сол сияқты қариялар жөн сұрасқанда бір-бірінен «сүйегің кім?» – деп сұраған. Көңіл жақын, жекжат адамдар кейінгі ұрпақ суысып кетпесін деп, бір-бірімен қыз алысып, қыз беріп отырған. Оны «сүйек жаңғырту» деп атаған.

Қаза болған адамның мәйітін, яғни адам сүйегін жер-бесікке тапсырар алдында жаназасын шығармай тұрып, тазалап жуындырады. Осы рәсімді «сүйекке кіру», «арулау» деп атайды.

Оны марқұмның тірі кезінде бірге жүріп, біте қайнасқан жақын жолдас-жоралары мен жанашыр ағайын-туыстары атқарады. Осыны «сүйекке түсу» деп атайды. Сондай-ақ ел ішінде ерсі, оғаш қылығымен көзге түсіп, жұртын ұятқа қалдырған адамды «сүйекке таңба салды» деп, ел ішінен шеттеткен. Керісінше ел ішінде қадірі бар, жаны жайсаң, ел ішіндегі мейірімділігі мен адамгершілігі бір төбе адамды «сүйегі асыл екен» деп мадақтаған.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі ұстанымдары бірнеше әдістер арқылы талданды. Бірінші, салыстырмалы-тарихи әдіс: тарихи бірізділікті сақтай отырып, «сүйек» ұғымының қазақ этномәдениетіндегі функциональдық қызметтері және оған қатысты негізгі ғұрыптық іс-әрекеттер мен салт-дәстүрлердің мағынасы және солардың негізінде сүйекке қатысты ерекше этнобелгілер анықталды. Екіншіден, жүйелілік әдісі: сүйекті дәстүрлі дүниетаным және адамның өмір сүру тіршілік циклінде де басты орын алатындығы ретінде қарастыру. Үшіншіден, пәнаралық әдіс: сүйек атауы мен оған қатысты белгілердің қалыптасуына қатысты талдау жасау үшін этнографиямен сабақтас лингвистика, фольклор, археология, дінтану сияқты пәндердің мәліметтері қолданылды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – «сүйек» ұғымына қатысты мәліметтерді талдау арқылы қазақ халқының болмыс бітімі мен мәдениетінде сүйек атауының жан-жақты екендігі сараланды. Мақаланың да құндылығы сонда, «сүйек» ұғымы қазақ этномәдениетінің этнобелгілер символын зерттеуде этнографиялық дереккөзі ретінде қарастырылуы.

Қазақтың этнобелгілер жүйесінде «сүйек» атауының алатын орны жан-жақты. Атап айтқанда, қолөнерде, халықтың шығу тегі ұғымында, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда, қазақи дүниетанымдағы наным-сенімдерді, ұлттық ойындардағы орнын анықтау сұранып тұрған мәліметтер қатарында жүйеленеді. Осы орайда Кеңес дәуіріне дейінгі П.С. Паллас, И.Г. Георги, А.И. Андреев, А.И. Левшиннің зерттеулері (Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи; Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновения, одежда, жилищ, упражнения, забав, вероисповеданий и других достопамятностей; Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей) құраған еңбектер (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 2007) негізінде белгілі болды (Арғынбаев, 1987).

XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы этнографиялық зерттеу еңбектерде қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, материалдық мәдениеті сияқты мәліметтерді қамтыған бірқатар зерттеулер болды. Олардың қатарында Х.Арғынбаев (Арғынбаев, 1987.) «Қазақ халқының қолөнері» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің сүйегі, оның жасау-жабдығы мен түрлеріне тоқтала отырып, ағаш ұқсату, темір, тері ұқсату мен сүйек және мүйіз ұқсатудың қыр-сыры мен технологиясына, сондай-ақ олардан өңделген қолөнер бұйымдарының әрқайсысына сипаттама берген. М. Мұқанов (Мұқанов, 1974), олардан бұрынырақ зерттеу жұмысын тікелей археологиялық және этнографиялық сипатта жүргізген академик Ә.

Марғұланның 90 жылдары баспадан жарық көрген «Казахское народное прикладное искусство» деп аталатын иллюстрациялы еңбегінде ең алғаш киіз үйден бастап, бүкіл қазақ болмысының материалдық мәдениетін білдіретін белгілер түгелдей қамтылды. Еңбастысы, қазақ қолөнеріндегі сүйектің орны, атап айтқанда сүйектелген бұйымдар да жан-жақты көрсетілді (Марғұлан, 1994), сондай-ақ 70 – 80 жылдары қазақтың тұрмыс-тіршілігінің жай-күйін этнографиялық тұрғыда сипаттаған қоғам қайраткері, әрі этнограф мәдениеттанушы ғалым Ө. Жәнібеков (Жәнібеков, 1992) сынды тұлғалар болды. Бұл атақты ғалымдардың дәстүрлі мәдениеттің жан-жақтылығы жөніндегі еңбектері ең шоқтығы биік еңбектер қатарынан саналады.

Сондай-ақ қазақтың сүйек ұқсату өнері туралы мәліметтерді қамтыған тағы бір зерттеу еңбекте (Қасиманов, 1992) де қазақ қолөнеріндегі сүйектің орны туралы мәліметтерге кездесеміз. Ал қазақ қолөнеріндегі сүйектің орнын көрсетуде ең шоқтығы биік саналған еңбектер қатарынан Д. Шоқпарұлының «Қазақтың қолданбалы өнері» (Шоқпарұлы, 2007) деп аталатын еңбегінен біз жалпы сүйек атауы, оған қатысты наным-сенімдер мен сүйектен жасалған бұйымдардың әрқайсысына тоқтала отырып, олардың бүгінгі күнде өмірлік практикалық қолданыстан шығып қалғандығын жан-жақты жазған көлемді еңбек екендігін аңғарамыз.

Қазақтың халық медицинасының астарында «бақсылықтың» орын алатындығы және бақсылық туралы жан-жақты мәлімет бере отырып, ауруды малдың бас сүйегіне көшіру туралы жазған еңбекті (Төлеубаев, 2005) атауға болады. Зерттеуші этнограф еңбегіндегі құнды пікірлер бақсылардың

емдеу әдісіндегі бақсының сарыны, төрт түліктің орны, сондай-ақ бас сүйекке көшіру сияқты жоралғылар мен олардың ерекшеліктері де ел арасынан жиналған этнографиялық материалдар мен жазба деректер негізінде зерттелген.

Сүйекке қатысты салт-дәстүрлер, атап айтқанда отбасылық некелік қатынастардағы, бала тәрбиесіндегі, өлікті жөнелту мен еске түсіруге қатысты төрт түліктің дене мүшелері саналған жілік сүйектердің орны, сондай-ақ олардың фетиштік маңызы туралы мәліметтеріне қатысты жан-жақты зерттеу жүргізген еңбек (Сейткулова, 2006) мақала жазу барысында қолданылды.

Сүйек атауына қатысты, сондай-ақ сүйектің ру-тайпаның негізі екендігін түркі халықтарының байырғы дүниетанымымен байланыстыра зерттеген Д. Ескекбаевтың (Ескекбаев, 2001) зерттеуі құраса, жалпы қазақ ұғымында табақ тартудағы сүйектердің, яғни жіліктердің орны туралы мәліметтер мен қазақи ортадағы кәделі жіліктер саналған: атап айтқанда «бас», «омыртқа», «жамбас», «жауырын», «қары жілік» т.б. өзіндік функциясы мен әлеуметтік ортаға сай икемделуі туралы мәліметтерге Д. Қатран (Қатран, 2001) еңбегі арқау болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Әдетте қазақ ұғымында тайпа, ел, ру жақындастық түсініктерін де «сүйек», «сүйектес», «бір сүйектен» деген атаулармен айтқан. Мұндай жақындастық, туыстық қарым-қатынастағы түсінік басқа түркі халықтарында да кездесетіндігін ғылыми зерттеулер айғақтайды. Мәселен, бұл туралы зерттеуші этнограф Д. Ескекбаевтың зерттеуінде де жан-жақты қарастырылған. Мәселен, бір халықтың

құрамындағы тайпаларды сүйек деп атай отырып, XIX ғасырдың соңына таман Орталық Алтайда бірінші және екінші Шуболыстары құрылып, сондағы халықтардың 85-90 пайызы алмат, телес, орғаншы, сағал, көбек, қыпшақ, абақ, моғол т.б. ру тайпалары құраған. Хакас руларының көпшілігін қырғыс, ойрат, қалмақ сүйектері құрайды деп келтіреді (Ескекбаев, 2001: 222).

Қазіргі алтай халқының құрамында көптеген түркі руларының аттары кездеседі. Олар бүгінде түркі халықтары құрамында жүрген рулармен ерте кезде туыс болған. Дәл осы жағдайды аңғартатын аңыз алтайлықтар арасында да сақталыпты. Алтайлық (сүйегі қыпшақ) Көшербай деген кісі бір аңызды айтып берді дейді, өз зерттеуінде академик Р. Бердібаев. Бір заманда қазақ пен алтайлық бірге туған ағайын екен. Күндердің күнінде олар көк биенің сүтіне өкпелесіп, бір-бірінен ажырасыпты. Содан қазақ биесін жетелеп далаға кетіпті, алтайлық мылтығын алып, аңшылық құрып тауда қалып қойыпты. Бұл аңызда көп ақиқат жатқанын қазіргі алтайлық ел ішінде сақталған ру аттары сипаттайды. Бұл рудың біразы қазақ, өзбек, ноғай, қарақалпақ, қырғыз құрамында осы күнге дейін кездесіп отырады. Жеке адамдардың өз аузынан сұрап отырып, бірталай ру (сүйек) аттарын анықтаған (Бердібай, 1997: 66). Олар: қыпшақ, найман, жетісары, далмат, мұңдыз, көбек, жүз, меркіт, төлеңгіт, тассақал, мерет, тоңжан, еркіт, күзен, ара, ошы, төлес, алмат, тодош, кергіл, үйліп, чапты, ұранғай, төлеуіт, сағал, комдош, баят, орғаншы т.б. рулар, яғни сүйек атаулары (Бердібай, 1997: 67).

Сүйек (соок) адам жанының тектілігін білдіреді. Сондықтан да ол «ру» немесе «тек» мағынасында, сүйек

негізін немесе қанын білдіреді. Мәселен, аяғы ауыр әйелдер «ікі сооктіг» – екі сүйекті иеленуші, өз руы мен баласының әкесінің руын иеленуші аталды. Егер де ол ауыру адамның немесе қайтыс болған адамның үйіне кездейсоқ кірсе, онда оны пәле-жала жайлап, ол (пулайсып) ауырып қалады. Ол туралы асыл текті адам түс көріп, оның болашағы туралы жорып, емделуіне көмек беретін жағдайлар да кездеседі.

Ширақ адамдар «ниик сооктіг» деген ат алып, жеңіл сүйектілер аталса, «ниик чулліг» – делсал болу ұғымын білдірді. Текті және жеңіл сүйектілердің тегін айыра білетін адамдар «ызых кізі» – қасиетті адам аталды.

Саян түріктері арасында «ауыр текті» адамдар да кездеседі. Оларды «аар сооктіг» немесе «аар чулліг» деп атады (Бутанаев, 2005: 92-93). Егер ондай адам ауру адамның үйіне кірсе, онда науқастың халі одан бетер мүшкілденеді. Сондықтан мұндай адам киіз үйден шыққаннан кейін, науқасты ер адам көйлегімен, «Аарын чулін тартына пар» – «ауырлығын өзімен ала кетсін», – деп желпіген.

Тылсым күші жоқ қарапайым адамдарды «пуртах сооктіг» – таза сүйектен емес деп атаған. Саян түріктерінің түсінігінше, адам қайтыс болғаннан кейін оның сүйегі ауырлайды, сондықтан зират басына марқұмды әкелген ат қатты шаршайды. Сол үшін де марқұмды жерлегеннен кейін, ол атты жылдық демалысқа «хурға» жіберетін болған. Ол қазақи дүниетанымдағы «тұл ат» түсінігімен байланысты. Мүмкін осы ат оның жылдық асына сойылатын болу керек.

Алтай тілінде тайпа ұғымы – ел, уық; ел, халық – қауым – ұлыс, дуан; ру, ұрпақ – сүйек деп аталады.

Тува тілінде де халық – ұлыс, чон;

тайпа – аймақ, сүйек; ру, ұрпақ – уық, ызығуыр түрінде кездеседі.

Г.П. Потанин алтайлықтар туралы: «Әрбір рудың өз ата-тегінің атымен келе жатқан атауы бар, әдетте, бір рудың барлық мүшелері, тіпті олар бірін-бірі танымаса да, ағайын, туыс болып саналады, сондықтан өз руынан әйел ала алмайды. Сырттан келгендер бір-бірімен кездескенде өзара қоятын сұрағы қай соектен, яғни сүйектен шыққандығы, – қойылады. Егер олар бір сүйектен болып шықса, онда туысқандық жүйе жалғасып, бір-біріне көмектесу, өзара зат айырбасы және кез келген сұраусыз-ақ ешқандай да өтінішсіз де заттарын бір-біріне сыйлауға дейін барған», – деген (Потанин, 2007: 13) мәліметтерді кездестіреміз. Бұдан байқайтынымыз «бір сүйектен тарау», «сүйектес» деген ұғымның ағайындық пен бауырмалдылықта үлесі зор болған.

Сүйек этнографиялық деректер бойынша ритуалдық (ғұрыптық) дәстүрлі әрекеттердің негізгі субъектісі болып табылады. Әдетте, барлық әдет-ғұрыптық жиындарды атқаратын жеке адамдар емес, жалпы көпшілік екендігін қазіргі қазақ қоғамынан да байқау қиын емес. Рулық қауымдастықта кездесетін «біз» және «басқалар» деп экзогамдық аралық шек қою, өздерінің таным-түсінігін өзгелерден жоғары санап, ерекше үстем пиғылда болуын табиғи үндестікпен байланыстыру құбылысы алтай халықтарында қауымдық ерекшеліктің дүние таным заңдылықтарын түсінуде өз руларының жетістіктеріне баса көңіл бөліп, жетістіктерін ерекше бағалаған.

Ежелгі түрік дәуірінен бізге белгілі қыз беру, құда болу дәстүрі хакастарда В.Я. Бутанаевтың айтуы бойынша «сүйек нандырушы» «возврат сеока», яғни қазақша айтқанда сүйек жаңғырту.

Мәселен, «бұрыт сүйегінен шыққан қыз қырғыс сүйегінен шыққан, яғни өз анасына жақын руға шығуға тиісті болды. Мұндай некелік байланыс түптілікті және сенімді болып ең бастысы тектілік, атақ және байлық басқаға кетпей өздерінде қалатын».

Дәстүрлі қазақ қоғамында белгілі бір ру адамдарын сыртқы белгісіне қарап та айыруға болатын. Әрбір сүйектің (рудың) өзіне тән киім үлгілеріне, ат әбзелдеріндегі немесе жан торсықтарындағы өрнек, таңбаларына қарап-ақ олардың қай сүйектен екендігін ажырата алатын. Оңтүстік Сібір және Алтай түркілеріне кеңінен тараған үрдіс желісі XIX ғ. тарихи деректерінде молынан ұшырасады.

Кейбір Алтай рулары өздерінің түбін, яғни шығу тегін аң-құстармен байланыстырады. Қуу (лебедь), аңг (зверь), айу (медведь). Мәселен, «дуэт» руы өздерінің шығу тегін қойдан басталды десе, «дэртас» руы шығу тегін ақ басты сұңқармен, ал «кергиль» руы өгізбен байланыстырады. «Меркит» руы өздерін бүркіттен таратып, киіз үйлерге бүркіт тырнақтарын іліп қойып сақтаған. Сол сияқты «абыр» руы аңыз бойынша бір кездері өздерінің руластарын құтқарған бүркіт деген сеніммен бүркітті өлтірмейтін болған. Кейбір тува және алтай рулары өздерін аққудан тарағанбыз деген сенімде болған (Бердібай, 1997:69).

Қазақ халқының этномәдениет белгілер жүйесінде сүйекке қатысты салт-дәстүрлердің орны айрықша. Ол салттардың ұрпақ тәрбиесіндегі орны ерекше саналған.

Сүйек жаңғырту – қазақ дәстүрі. Халық дәстүріне сәйкес «сүйек жаңғырту», «сүйек шатыс» деген сөздер жиі кездеседі. Бұл да үйлену, құдандалық жолына байланысты

шыққан ғұрып. Бұрын құдандалы болып, бірімен-бірі сыйласқан екі жақ, екі ру бұрынғы іліктілікті, байланысты қайта жалғастыратын болса, оны «сүйек жаңғырту» деп атайды. Яғни, бұл бұрынғы үзілген құдалық қайта жалғасады деген ұғым. Жалпы қазақ рулары бұрын-соңды құдалық салтты бұзбай, қыз алуды немесе қыз беруді үнемі қадағалап, кей жағдайларда еске салып отырған. Қанаттас, қоныстас отырған екі елдің бұл қарым-қатынасы елдің тұтастығы мен бірлігіне, әлеуметтік жағына да қатысты болған (Кенжеахметұлы, 2002: 221). Түркістан өңіріндегі ел арасындағы этнографиялық мәліметтер бойынша, информатордың айтуынша, «XX ғасырдың 50-жылдарында қайтыс болған анасының орнына әкесі екінші рет неке құрып, өгей шешені өз анасындай көргендігін баяндайды. Алайда, өгей шешесін өзінің туған анасындай көріп құрметтегендігін тілге тиек етеді. Ендігі аралықта осы екінші анасының төркінімен туыстық байланыс үзілмесін (себебі, өгей анасы өмірге ұрпақ әкелмеген болатын), ұрпақ сабақтассын, – деген ниетпен арада 30-35 жыл өткенде екі ұрпақ бір-бірімен суысып кетпесін деп, өгей анасы атанған екінші шешесі өзінің төркін жағы саналған еліндегі жігіттің біріне баласының қызын беруге келіседі. Бұл рәсім, жоралғыны өздері «сүйек жаңғырту» рәсімі деп атаған. Бүгінде ол екі жас 50 жас шамасындағы 5 ұл-қыз тәрбиелеп отырған үлгілі отбасылардың бірі. Әдетте мұндай жоралғы туысқандық, тамырластық мәселе ұзап кеткенде, ұрпақ аралық сабақтастық сақталсын деген ниетпен жасалатын болған. Бұл рәсім ел арасында бір-бірімен қыз алысып, қыз берісіп құдандалы жекжат туыстыққа негізделген, әрі екі елдің

дәнекері ретінде де «сүйек шатыс» деп те аталған.

Сүйекке түсу немесе сүйекке кіру – деп қайтыс болған кісіні ақ жауып арулауды атайды. Бұған сүйекті жуудың жөнін білетін аруақтың өзі қатарлы адамдары кіреді. Сүйегіне кіретін адамдарды марқұмның өзі де айтып кетуі мүмкін. Бұған шарифат заңы бойынша әр рудан (атадан, ата ұлынан) бес не жеті кісі түседі. Олардың міндеті өмірден өткен мәйітті, яғни сүйекті жуып, тазарту. Бұдан кейін марқұм әйел болса бес қабат, еркек болса үш қабат ақ матаға – ақиретке оралады.

Мәйітті жерлеудің алғашқы дайындықтарының жосын-жоралғысының бірі – «ғұсылдандыру» немесе «сүйекке түсу» болып табылады. Өлікті жуу көбінесе «сүйекке түсу», «сүйекке кіру» деп те аталады. Сүйекке кіретін адамдарды марқұм көреген болса, алдын ала белгілеп кетеді, әйтпесе оның жанашыр туыстары не басы-қасында жүрген молда белгілейді.

Ол бойынша жаназаға шақырылған адамдардан басты-басты адамдар, қожа-молдалардың (қазақ рулары басым мекен ететін орталарда қожа руынан 2-3 шаңырақ орын алғандығы ескерілген) бас-аяғы жиналып болған соң, марқұм болған кісінің жақын тумаластары ақылдасып, 5-7 атаның ұрпағынан бір-бір адамның сүйекке түсуін сұрайды (Арғынбаев, 1996: 41).

Сүйекке кіретін адамдардың саны 70-80 жылдары Алматы облысында 7-ге дейін жетсе, қазіргі кезеңде көбінде 5 адамнан артылмайды. Ал Қарақалпақстаннан келген қазақтарда оның саны көбіне ағайын-туғанның көп-аздығына байланысты 9-ға дейін жететін. Яғни, сүйекке әр атадан бір-бір адам кіретін болу керек. Талғар ауданындағы Нұра ауылының тұрғыны Сатыпалды

Қасымхан (албан) сүйекке түсушілердің саны кейде өлік салмағына байланысты дей келіп, кейде 5-3 адам ғана кіруі де мүмкін екенін айтады (Қалшабаева, Байгабатова, 2001: 112). Негізінен жуатын адам біреу-ақ. Қалғаны оған көмектеседі. Жуу – алланың парызы. Жуған адам оған хақы тілемейді керек делінеді. Қалай дегенмен де, Алматы облысы қазақтарында сүйекке түсетін адамдардың саны тақ, марқұммен жұп болып шығады. Ал бұл көрініс Түркістан және Жаңақорған өңірлерінде сүйекке түсушілер саны 4 адам, ал өліктің өзімен тақ сан бесеу, яғни олар барынша жанашыр аталастар немесе аталас қожалар болады. Олардың қызметтері бірі басын сүйесе, екіншісі су беріп тұрса, үшіншісі су құйып, төртіншісі жуады. Әдетте, олар мұрындық қап, қолғап киіп жуады. Осы сүйекке түскен кісілерге, қайтыс болған адамның киім-кешектерін «теберік» («тәбәрік») ретінде таратып берген, ал мәйітті жуу үшін пайдаланған қолғапты ырым етіп жара, ісік ауруларына пайдалану үшін алған.

Саян түріктері арасында өлімді бір қара күш керек еткен соң, оның жанын, яғни «тынын» (демін) керек еткен соң алған деген сенім бар. Марқұмды олар «тоң соок» (нағыз сүйек) деп атады.

Сүйекке таңба. Әдетте, дәстүр және ерекшелікті бұзғаны болса немесе оғаш қылығымен ел арасында көзге түссе, онда ол жанұясы, туған-туысқаны, айналасы тарапынан шеттетіліп «сорлы» саналатын. Бұл көрініс Орта Азия және түркі халықтарының арасында да бар.

Қорытынды

Қазақ халқында сүйектің этнографиялық мәні этномәдениеттің негізгі бір элементі болып табылады. Сүйек қазақ халқында белгілі бір этномәдени өзіндік әдет-ғұрып, салт-

дәстүріндегі кейбір ерекшелікті болмыс-бітімін сақтай білген өзіндік мәні бар бұйым, әрі культтік идея.

Сүйекке қатысты атаулар, түсініктер және сенімдер мен салт-дәстүрлер шартты атауларға ие болған. Оның көріністері қазақтың дәстүрлі мәдениетінде орын алады. Мәселен, сүйек жаңғырту, сүйекке түсу, сүйекке таңба, сүйегі асыл, сүйегің кім, сондай-ақ шеберлер аталған «сүйекші шеберлер» атауларының қайсысында болмасын өзіндік қасиет, өзіндік ерекшелік сақталған.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде өзіндік орын алатын сүйектің мәнінде ислам дініне дейінгі ежелгі діни наным-сенімдер мен салт-жоралар қоғамдық, отбасылық өмірде, отбасылық-туыстық қатынастарда үлкен роль атқарып, ол қатынастар бұрынғысынша қазақтарға тән әдеттік салттық дәстүрлермен анықталды. Мұның өзі әрбір этномәдени өңірлерге

тән жалпы қазақи сипат алғандығы анықталды.

Сүйектің этнографиялық мәні, сайып келгенде, табиғи ортаны, сыртқы әлемді игерудің ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық дәстүрлі мәдени элементтерді де бойына сіңіріп өзара байланыста болған. Сүйектің этнографиялық мәніндегі ерекше салалары, әсіресе әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер мен жосын-жоралғылардағы және наным-сенімдердегі орны атадан балаға беріліп қызмет атқаруда.

Сонымен, сүйектің этнографиялық мәніне қатысты жүйелер кешенді жүйе ретінде өмір сүріп, халықтық этномәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде көшпелі ортада өмірдің барлық салаларымен (қолөнермен, салт-дәстүрмен, наным-сеніммен, халықтық емдеумен, ұлттық ойындармен) байланысқан құбылыс. Мұның өзі этномәдени байланыстарды реттеу мен үйлестірудегі басты тетік.

Әдебиеттер

1. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1987. -128 б.
2. Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. Алматы, 1996. – 288 б.
3. Бердібай Р. Байкалдан Балканға дейін. Анкара, 1997. – 253 б.
4. Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. Абакан, 2005. - 127 с.
5. Ескекбаев Д. Қазақтың байырғы дүниетанымы және түркі әлемі // 6. Тарих тағлымы ХХІ ғасырда: Халықаралық Е.Бекмаханов оқуларының материалдары. 2 бөлім. Алматы, 2001. 221-227 – бб.
6. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы, 1992. – 190 б.
7. Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы, 1995. – 121 б.
8. Кенжахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 2007. – 252 б.
9. Қалшабаева Б.К., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының отбасына байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлер: өткен-дегісі және бүгіні. Алматы, 2001. – 428 б.
10. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1995. – 240 б.
11. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Алматы, 2002. – 208 б.
12. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. 1-3. Алматы, 1989-1994.

13. Мұқанов М.С. Халық мұрасы. Алматы, 1974. – 234 б.
14. Потанин Г.Н. Труды по этнографии и фольклору. // Қазақ этнографиясының кітапханасы. Астана, 2007. Т. 6. – 248 с.
15. Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің киесі. Алматы, 2006. – 178 б.
16. Тоқтабаев А.У., Сейітқұлова Ж.М. Қазақтың төрт түлік төресі – түйеге байланысты наным-сенімдері. //Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Алматы, 2001. - 428 б.
17. Төлеубаев Ә.Т. Қазақтағы бақсылық // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет – ғұрыптары. 1 –том: біртұтастығы және ерекшелігі. – Алматы, 2005. – 328 б.
18. Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы, 2007. -176 б.

References

1. Argynbaev H.A.,1987. Qazaq halqynyn qoloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty. -128 p. [in Kazakh]
2. Argynbaev H.A.,1996. Qazaq otbasy [Kazakh family]. Almaty. – 288 p. [in Kazakh]
3. Berdibai R.,1997. Baikaldan Balkanga dejin [From Baikal to the Balkans]. Ankara. – 253 p. [in Kazakh]
4. Butanaev V.İa., Monguş Ch.V., 2005. Arhaicheskie obychai i obryady sayanskikh tyurkov [Archaic customs and rituals of the Sayan Turks]. Abakan. - 127 p. [in Russian]
5. Eskekbaev D., 2001. Qazaqtyn baiyrgy dunietyany jame turki alemi [Kazakh Indigenous worldview and Turkic world]// Tarih taglymy XXI gasyrda: Halyqaralyq E.Bekmahanov oqularynyn materialdary. 2 bolim. Almaty. 221-227 pp. [in Kazakh]
6. Janibekov O.,1992. Uaqyt kerueni [Caravan of time]. Almaty. – 190 p. [in Kazakh]
7. Janiiekov O.,1995. Jolairyqta [At the crossroads]. Almaty. – 121 p. [in Kazakh]
8. Kenjahmetuly S., 2007. Qazaq halqynyn salt-dasturleri [Traditions and customs of the Kazakh people]. Almaty. – 252 p. [in Kazakh]
9. Qalşabaeva B.K., Baigabatova N., 2001. Jetisu qazaqtarynyn otbasyna bailanysty adet-guryp, salt-dasturleri [Customs, traditions and customs of Zhetyysu Kazakhs related to the family]// Qazaqtyn adet-guryptary men salt-dasturler: otkendegisi jame bugini. Almaty. – 428 p. [in Kazakh]
10. Qasimanov S., 1995. Qazaq halqynyn qoloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty. – 240 p. [in Kazakh]
11. Qatran D., 2002. Qazaqtyn dasturli as tagam madenieti [Traditional Kazakh food culture]. Almaty. – 208 p. [in Kazakh]
12. Margulan A.H., 1989-1994. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. T. 1-3. Almaty. [in Kazakh]
13. Muqanov M.S., 1974. Halyq murasy [Heritage of the people]. Almaty. – 234 p. [in Kazakh]
14. Potanin G.N., 2007. Trudy po etnografii i folklоре [Works on ethnography and folklore]. // Qazaq etnografiyasynyn kitaphanasy. Astana. T. 6. – 248 p. [in Kazakh]
15. Seitkulova J., 2006. Tort tuliktin kiesi [The sacredness of livestock]. Almaty. – 178 p. , [in Kazakh]

16. Toqtabaev A.U., Seiitqulova J.M., 2001. Qazaqtyn tort tulik toresi – tuiege bailanysty nanym-senimderi [Kazakh beliefs related to camels]. //Qazaqtyn adet-ǵuryptary men salt-dasturleri. Almaty. -428 p. [in Kazakh]
17. Toleubaev A.T., 2005. Qazaqtaǵy baqsylyq [Shamanism in Kazakh]// Qazaq halqynyn dasturleri men adet – ǵuryptary. 1 –tom: birtutastyǵy jane erekseligi. – Almaty. – 328 p. [in Kazakh]
18. Şoqparuly D., 2007. Qazaqtyn qoldanbaly oneri [Kazakh applied art]. Almaty. -176 p. [in Kazakh]

Ибадуллаева З.О.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан
e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ «КОСТЬ» В ЗНАКОВОЙ СИСТЕМЕ КАЗАХСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ

Аннотация. Понятие «кость» в казахской этнографии включает в себя многогранное явление. У казахов обычай ценить и почитать кости сформировался с древних времен. Индивидуализация костей в обычаях, традициях, ремеслах, народных средствах лечения и национальных играх – это закон между природой и человеком (этнотомом). В научной статье путем комплексного рассмотрения с учетом этнокультурных особенностей отражен их дифференциальный анализ.

Основная цель статьи – определить место понятия «кость» в казахской этнокультуре, проблемы его исследования и роль в системах казахской этнокультуры, в частности, связь понятия «кость» с проблемой происхождения, место костей животных в фетишистских верованиях и обычаях, связанных с названием костей, дифференциация смыслового значения обрядов и верований. В ходе написания статьи на основе изучения исследовательских работ анализируется место кости в обычаях и традициях казахского народа, а также в системе родовых и идентификационных признаков, сравнивая ее с различными признаками казахского народа, определяя казахскую идентичность во второй половине XIX века и в наши дни.

Концепт «кость» в казахской идентичности является уникальным символом традиционной культуры казахского народа, формирующим весь облик и особенности этнокультуры, а также ее внутренние структуры и взаимосвязи внутри функциональной сферы, включая обычаи, традиции, верования и ремесла.

Ключевые слова: этнос, «сүйек», этнография, обряды обычаи, традиции, «сүйек жаңғырту», «сүйек шатыс».

Для цитирования: Ибадуллаева З.О. Значение понятия "кость" в знаковой системе казахской этнокультуры // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 15-26 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.02>

Ibadullayeva Z.O.¹

¹Eurasian National University named after L. N. Gumilyov

Astana, Kazakhstan

e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

THE MEANING OF THE CONCEPT OF «BONE» IN THE SYMBOLIC SYSTEM OF KAZAKH ETHNOCULTURE

Abstract. The concept of «bone» in Kazakh ethnography includes a multifaceted phenomenon. The Kazakhs have a custom of appreciating and honoring bones since ancient times. The individualization of bones in customs, traditions, crafts, folk remedies and national games is the rule between nature and human (ethnos). The scientific article reflects their differential analysis by a comprehensive consideration taking into account ethnocultural characteristics. The main purpose of the article is to determine the place of the concept of «bone» in Kazakh ethnoculture, the problems of its research and its role in the systems of Kazakh ethnoculture, in particular, the connection of the concept of «bone» with the problem of origin, the place of animal bones in fetishistic beliefs and customs associated with the name of bones, differentiation of the semantic meaning of rituals and beliefs.

In article, based on the study of research papers, the place of the bone in the customs and traditions of the Kazakh people, as well as in the system of generic and identification signs, is analyzed, comparing it with various signs of the Kazakh people, defining the Kazakh identity in the second half of the XIX century and today.

The concept of «bone» in the Kazakh identity is a unique symbol of the traditional culture of the Kazakh people, forming the whole appearance and features of ethnoculture, as well as its internal structures and interrelationships within the functional sphere, including customs, traditions, beliefs and crafts.

Keywords: ethnic group, «bone», ethnography, rituals, customs, traditions, «sujek zhangyrtu» (updating the genus), «sujek shatys» (matchmaking).

For citation: Ibadullayeva Z.O. The meaning of the concept of "bone" in the symbolic system of kazakh ethnoculture // Madeni mura. 2023. №4 (103). 15-26 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.02>

Автор туралы мәлімет:

Ибадуллаева З.Ө., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан.

ORCID:0000-0002-7261-8171

Scopus ID: 57110418700

Сведения об авторе:

Ибадуллаева З.О., кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7261-8171

Scopus ID: 57110418700

Information about the author:

Ibadullayeva Z.O., Candidate of Historical Sciences, assistant professor, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7261-8171

Scopus ID: 57110418700

Mammadova I.G.¹

¹National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
Azerbaijan, Baku
e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

COFFEEHOUSES OF THE SAFAVIDS PERIOD (historical-ethnographic research)

Abstract. The arrival of coffee in Azerbaijan and the coffeehouses of the Safavid period (1501-1736) are studied from a historical-ethnographic point of view in the presented article. Since the Safavid period, coffee and tea became known in Azerbaijan. Notwithstanding that coffee was known centuries ago in Arab countries, its spread in Azerbaijan took place in the 16th century. After the great geographical discoveries, coffee, tea, sugar and others were brought from Eastern countries to the West and tobacco, cocoa, chocolate and other foods from the West to the East. The mentioned foods, as well as the coffeehouse, shall be considered as the first sign of globalization.

Keywords: Azerbaijan, Safavid dynasty, coffee, coffeehouse

For citation: Mammadova I.G. Coffeehouses of the Safavids period (historical-ethnographic research) // Madeni mura. 2023. №4 (103). 27-34 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.03>

Introduction

One of the hot drinks used in Azerbaijan since the 16th century is coffee. The birthplace of coffee is the city of Gaffa, located in the Soha region of Ethiopia. Some researchers consider that the name of this drink known as "coffee", "coffie", "caffè" is taken from the name of the area where it is cultivated. Let's note that this drink is not called "coffee", but "bunn" in Gaffa, Ethiopia.

According to Western researchers, the medical properties of coffee were first reported by Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya al-Razi (William H. Ukers, M.A., 1922, 11). He showed the benefit of bunn (coffee bean) and its benefits for the digestive system in the medical

encyclopedia "al-Havi", which did not lose its importance until the 17th century.

Although coffee was spread in a number of Eastern countries during the late Middle Ages, Islamic scholars wrote about its healing properties several centuries ago. The famous physician Ibn Sina (980-1037) also mentions the medical importance of coffee (bunn): As to the choice there of, that of a lemon color, light, and of a good smell, is the best; the white and the heavy is naught. It is hot and dry in the first degree, and according to others, cold in the first degree. It fortifies the members, it cleans the skin, and dries up the humidities that are under it, and gives an excellent smell to all the body (William H. Ukers, M.A., 1922,

11-12).

The Ottoman historian of the 17th century Katib Chelebi also gives information about coffee and its properties (KatibChelebi, 2009, 535).

Materials and Methods

The main material of the study is coffeehouses existing in the territory of Azerbaijan during the Safavid period and their role in the people's life. Studied from an ethnographic aspect, coffeehouses were the main resting and meeting place of the population for several centuries. The common foods connecting East and West and the coffeehouse (café) where they are used is currently a common culture of the peoples of the word. The preparation, reception and rituals of coffee reveal different features in the culture of each nation. Tea, which was first used in medicine, became a national drink in Azerbaijan, as well as in a number of countries (Russia, Iran, Ottoman, etc.) in the late 19th century. The expansion of the use tea resulted in coffeehouses operating in Azerbaijan since 16 century being called "teahouse". At the same time, the word coffeehouse was in some cities.

The historical roots of coffee culture in Azerbaijan, its essence, comparison with neighboring countries and coffeehouses of the Safavid period are studied using historical comparison, description, analysis and other methods on the base of medieval sources in the article.

Discussion

People living in the highlands of Ethiopia roasted coffee beans, ground them for making flour and made bread from them. During the Renaissance, the dervishes going from Ethiopia to Yemen took coffee with them. Although there are different opinions about the first country

in which coffee was used as a drink rather than a food, the spread of the plant as a drink among the people began in Yemen. Yemenis roasted and ground coffee beans and made a hot drink from it.

Probably, coffee entered the territory of the Safavids from the Ottoman side. This drink was spread in our country as a result of tasting this coffee widely distributed in Arabia by Muslims moving to Mecca, as well as Safavid-Ottoman mutual relations (commercial, military and so on). Studies show that coffee was first spread by Sufis, pilgrims and merchants. Coffee previously sold in bazaars and shops and drunk by courtiers began to be served in city coffee houses afterwards. Europeans gradually got acquainted with coffee considered one of the main drinks in several countries of the East. French and Dutch merchants got interested in dry coffee in the second half of the 17th century (Suraiya Faroghi, 2005, 259).

The expansion of coffee drinking led to the creation of coffee houses. The first coffee house in Azerbaijan was established during the Safavid period. Abdarkhana served as a food store and kitchen functioned in the palace of the Safavid kings (Blookbashi Ali, 1375, 59) before establishing the coffee house. There were positions such as coffee maker and a head of coffee maker (person responsible for the king's coffee and rose water). They prepared coffee for the courtiers and guests. Most likely, mass coffee houses were organized exactly on the example of abdarkhana.

The research shows that the first coffee drinking places in the Muslim East were libraries located around mosques. They also had the function of a coffee house. Muslims waiting for the time of prayer used to rest here drinking coffee. Gradually, coffee houses moved away from mosques and created a new social environment for

themselves. Over time, this place becomes an object of great interest of the society, people made discussions, solved their problems and received news about distant countries here. Thus, in the Middle Ages, men encountered a new social environment in addition to the mosque and the market. There was information, entertainment and recreation in this environment. Women were not allowed to go there.

The spread of coffee in the 16th century resulted in the creation of the profession of coffee maker. An idea about the profession of a coffee maker emerges in the work "Dastur al-muluk" by Mirza Rafia Ansari, one of the authors of the Safavid era. Besides the courtiers allowed to be received by the king, the name of the head of coffee maker (person responsible for the king's coffee and rose water) is also mentioned (Rafia Mirza, 107) in the mentioned source. This fact shows that during the Safavid period coffee maker was considered one of the well-established professions.

Historical sources show that coffee was very widespread in the Safavid state in the first half of the 17th century. Coffee being the drink of the ruling elite and afterwards, tea was made by the coffee maker in the palace *abdarkhana* and *sherbethana*. Roasted coffee beans were smashed in a mortar and *perster* boiled in a *jezve* (coffee pot) with water and a little sugar. Adam Oleari writes in his impressions of his visit to the Safavid state: "Very little drink was consumed during lunch and was taken after the meal. Finally, hot black liquid [*kahawe*] (coffee - I.M) was given in a porcelain cup" (Adam Oleari, 2003, 255). In the 17th century, at official receptions, coffee was served together with *gulab* (rosewater) and *nabat* (sweets) (Rudi Matthee, 95).

Coffee and tea were first known in large commercial cities. The expansion of commodity exchange created a need for

public-commercial spaces with the increase in urban population, thus the number of roadside as well as inner-city coffee houses increased. Coffee houses were opened in densely populated areas within the city. In this regard, the city squares and the market were considered more favorable places. According to the researchers' conclusion, the first coffee house was opened in Qazvin during the reign of Shah Tahmasib (1524-1576) (Maryam Sadighi, 1994, 19). Later, such places were established in other big cities of the Safavid state. According to the records of European and Eastern travelers of the 17th century (A. Oleari, J. Sharden, E. Chalabi and so on.), there were coffee houses in Qazvin, Tabriz, Shamakhi, Nakhchivan and other cities.

Looking through memoir sources (A.Oleari and so on), it becomes clear that coffee houses were opened mostly in Qazvin and Isfahan. In Isfahan, most of them were built around the royal palace or near *Chaharbagh* Street. The names of seven coffeehouses located around *Naqshi-jahan* square, built by Shah Abbas in Isfahan in 1602-1603 are known. *Baba Farrash*, *Haji Yusif*, *Tufan*, *Baba Shams* and so on was famous among them. Coffee houses operated under the auspices of Shah Abbas and it was necessary to give the presentation of the palace representative to the Shah for their establishment. The *Baba Shams* coffee house in Isfahan was opened by the personal instructions of Shah Abbas. The shah listening to *Baba Shams*' performance in Isfahan, a well-known musician and *maraka* player from Shiraz, ordered the construction of a new coffee house just for him. The Shah sometimes invited his guests to that coffee house (Rahbari Abbas, 1973, 250).

Shah Abbas invited Indian, Spanish, Ottoman and Russian ambassadors, as well as priests sent by the Pope to the

coffee house and he hosted a party in their honor there (Maryam Sadighi, 1994, 19). According to sayings, Shah Abbas used to disguise himself and to go to coffee houses without being noticed and to listen to the conversations of poets, scientists and artists, as well as opponents there.

Results. The teahouse (coffee house) attracted interest as a place of entertainment when it was established. The medieval people used to go to drinking houses (wine drinking places) to have fun and to organize parties until the emergence of coffee houses in the 16th century. Religious people worshiped in mosques, celebrated religious holidays and organized special religious gatherings. Celebrations in religious places were within a certain framework. Such entertainments could not be as enjoyable as the party around the table. Apparently, the Muslim man had no free entertainment except for wine and opium. The coffee house (tea house) played a big role in eliminating this gap.

Fun recreation in the coffee shop did not fall through the cracks of travelers. European travelers describing public places such as markets, mosques, coffee houses tried to write down the most prominent features of the peoples of the East. The Italian traveler Petra della Valle visiting the Safavid state at the beginning of the 17th century writes about the service provided to customers in the coffee shop, the dancers wearing women's clothes and their dances (Pietro Della Valle, 1845, 25). It worth noting that the coffeehouse dancers were mostly handsome teenagers selected from representatives of Georgian, Circassian and other peoples of Christian origin. Inviting dancers to the coffee house did not lose its importance in later times either.

In addition to drinking coffee, tales and legends were listened to and conversations

held in the coffee houses visited by the upper class. This caused strong opposition from spiritual circles, they considered the tales and legends told in the coffee houses false and untrue. But besides, a number of booklets were written proving the medical importance of coffee and tea during the Safavid period. Along with medicine, in the field of law, various booklets were written and an initiative was taken to consider coffee and tea as halal and to prove that they are good for the human body. Thus, the Safavid rulers patronized the coffee houses and they were not allowed to close.

Coffeehouses playing an important role in the organization of popular uprisings were valued as political centers by the religious elite in the Ottoman and other states, along with the Safavids. The political role of the coffeehouse worried the ruling class in a number of states. The fight against coffee drinkers in the Ottoman Empire took a more serious form during the reign of Sultan Murad IV (1612-1640): coffee and tobacco were considered haram and all coffee houses were destroyed in order to prevent rumors against the state there.

The struggle against coffee and tea took place not only in the Muslim world, but also in Europe. The clergymen demanded the closure of the first teahouse opened in England stating that the tea harmed Christianity and humanity in general. We consider that the main reason in this matter was not the drink itself, but the gathering of people in coffee shops and expressing their dissatisfaction with the government. In 1675 coffee houses were closed and the drinking of tea was banned using various pretexts by the kingdom. But after a short time, the ban was lifted (Duman Mustafa, 2005, 18).

Coffee houses operated continuously in the Safavid state from the second half

Fig. 1. Coffeehouse. Shusha (Azerbaijan).
V.Vereshagin. 1865

of the 17th century. It was caused by the cessation of the Safavid-Ottoman wars with the peace treaty of Kasri-Shirin (1639) and the improvement of the population's livelihood. Strengthening peace and order in the country made it possible for people to spend their free time in entertainment. This fact does not fall through the cracks of European travelers and they give information about the coffee houses in their notes. J.Sharden speaks about a coffee house, kalia house shop, opium house and others operating in most streets of Tabriz (Jan Charden, 1993, 72). The Russian traveler of the 17th century, F.A.Kotov, describes the interior of the Safavid coffee houses: "The inside of the coffee house is surrounded by latticed wood on both sides and in the evenings, it is lit by piysuz (oil-burning lamp - I.M). Its doors are decorated with golden water and they have pools filled with water inside. Adolescent boys dance around it to the sound of tambourine, ney and trumpet" (Kotov, 2536, 47).

Decrease in records related to the subject is observed in memoir sources in the last decades of the Safavid period. In 1722, the occupation of Isfahan, the capital of the Safavid state by Afghans and the people's struggle against the invaders had a negative impact on social relations in the country, limiting the people's ability

to go to a coffee shop and relax. Thereby, drinking coffee decreased, coffee houses stopped functioning. They could not be expanded during the reign of Nadir Shah (1736-1747), as well as during the khanates.

In later times, coffee houses operated more widely under the name "tea house". Since the end of the 19th century, black tea has been cultivated in Azerbaijan (Lankaran district) and thus black tea sold at lower price than coffee has replaced coffee. Thus, along with the expression "coffee house", the word "tea house" began to be used among the people. They were spread in a number of countries with different pronunciations of the word "coffee", i.e. under the names "gave" and "cafe". A coffee shop and a tea house had the same function now.

Conclusion

Coffee could not be spread as widely in the Safavid state as it did in the Ottoman Empire. Although this drink is not widely spread in Azerbaijan, it maintains its place in the household. Besides the word "kettle", the word "gahvadan" is also used among the people. The name of one of the colors is called "gahveyi" (brown) in the Azerbaijani language. Coffee fortune-telling is spread in some regions of Azerbaijan.

As in a number of Eastern countries, it was mainly the palace, mosque and madrasa forming the traditional culture in the Middle Ages in Azerbaijan. In contrast to these, the position of a citizen outside the religious environment and political elite was revealed in the coffee shop. In this regard, coffee shops gained the trust of the society and were easily included in the cultural and social life.

Although the coffeehouses/teahouses with a history of about 500 years were initially engaged in the sale of coffee and tea, over time, they became a meeting place for people and a cultural center and

encouraged the formation of social culture in residential areas, especially in cities. Teahouses were a meeting place for the

ruling class in the Middle Ages and for intellectuals, workers and peasants in the last century.

References

1. William H. Ukers, M.A. All About Coffee. New York: The Tea and Coffee Trade Journal Company, 1922
2. Rudi Matthee. Coffee and coffeehouses, Iran // Encyclopedia of Islam III
3. Pietro Della Valle. Viaggi di Pietro Della Valle IL Pellegrino (Divisi in tre party), cioe: La Truchia, La Persia e L'India. Vol second, G.Gancia: Brighton, 1845
4. Jan Chardan. Travel from Paris to Isfahan. Translated from French by V. Aslanov. Baku: Elm, 1993
5. Adam Olearius. Description of the trip to Muscovy. Translation from German by A.M.Lovyagin. – Smolensk: Rusich, 2003
6. Rahbari Abbas. Teahouse - kahvekhane // On Iran. Translation from Persian Sh. Badi and N. Kondyrev. Moscow: Main editorial office of Eastern literature, Nauka publishing house, 1973
7. Katib Çelebi. Kitab-i Cihannüma li-Katib Çelebi. Cilt: 1, Tıpkıbasım, Atatürk Kültür, Dil veTarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Dizi – Sayı 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009
8. Suraiya Faroqhi. Osmanlı Kültürü ve GündelikYaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla. Çeviri: Elif Kılıç, beşinci baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005
9. Duman Mustafa. Çay kitabı. İstanbul, Kitabevi: Bayrak Matbaası, 2005
10. Blookbashi Ali. Qahvaxanehaye-İran. Chape-evvel, Tahrán, Daftar Pajuheshihaye-Farhangi, 1375
11. Rafia Mirza. Dastur al-mulik. Be kusheshe-daneshPajuh. Macelleye-daneshkedeye-edebiyat o olumeensani // shomareye 6 u 5, sale-16
12. Maryam Sadiqi. Qahvaxane dar ayendeye esnad. Chape-evvel, Tahrán, Nashre-olum, 1394
13. Feodor Asanasyevich Katov. Safarname. Tarcome Muhammad Sadeq Hamayunfard. Tahrán, Entesharate-Ketabxaheye Melli İran, 2536 (shahahshahi)

Мамедова И.Г.¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы,
А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институты
Баку қ., Әзірбайжан
e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

СЕФЕВИДТЕР ДӘУІРІНДЕГІ КОФЕХАНАЛАР ТАРИХЫ (тарихи-этнографиялық зерттеу)

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Сефевидтер дәуірінде (1501-1736) кофенің Әзірбайжанға келу тарихы этнографиялық тұрғыдан зерттелген. Әзірбайжанда Сефевидтер дәуірінен бастап кофе мен шай тарала бастады. Араб елдерінде кофе көптеген ғасырлар бұрын белгілі болғанымен, XVI ғасырдан бастап Әзірбайжанның әр аймақтарына тарала бастаған болатын. Ұлы географиялық ашылулардан кейін шығыс елдерінен Батысқа кофе, шай, қант және т.б өнімдер тасымалданса, темекі, какао, шоколад және басқа да азық-түлік өнімдері Батыстан Шығысқа жеткізілді. Жоғарыда аталған өнімдер мен кофелердің Батыстан Шығыс елдеріне таралуы жаһандандудың алғашқы белгісі ретінде қарастырылады. Мақалада Әзірбайжандағы кофе мәдениетінің шығу тарихы мен Сефевидтер дәуіріндегі кофеханалардың қалыптасуы сипатталған. Зерттеу барысында тарихи салыстыру, сипаттау, талдау және нақты дереккөздерге негізделген басқа да әдістер қолданылды.

Кілт сөздер: Әзірбайжан, Сефевидтер дәуірі, кофе, кофехана.

Дәйексөз үшін: Мамедова И.Г. Сефевидтер дәуіріндегі кофеханалар тарихы (тарихи-этнографиялық зерттеу) // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 27-34 б.(қаз.)

DOI:https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.03

Мамедова И.Г.¹

¹Института истории и этнологии им. А.Бакиханова
Национальной Академии Наук Азербайджана,
г.Баку, Азербайджан
e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

КОФЕЙНИ ЭПОХИ СЕФЕВИДОВ (историко-этнографическое исследование)

Аннотация. В представленной статье с историко-этнографической точки зрения изучаются приход кофе в Азербайджан и кофейен (кахвахане) в эпоху Сефевидов (1501-1736 гг.). Начиная с эпохи Сефевидов, в Азербайджане стали распространяться кофе и чай. Несмотря на то, что кофе был известен в арабских странах много веков назад, его распространение в Азербайджане наблюдается в 16 веке. После Великих географических открытий кофе, чай, сахар и др. были завезены из восточных стран на

Запад, а табак, какао, шоколад и другие продовольственные продукты – с Запада на Восток. Вышеуказанные продукты, а также кофейни следует рассматривать как первый признак глобализации. Применяя историческое сравнение, описание, анализ и другие методы, на основе источников, в статье изучаются исторические корни культуры кофе в Азербайджане, ее сущность, сравнение с соседними странами и кофейнями эпохи Сефевидов.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевидская династия, кофе, кофейня.

Для цитирования: Мамедова И.Г. Кофейни эпохи Сефевидов (историко-этнографическое исследование) // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 27-34 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.03>

Автор туралы мәлімет:

Мамедова Ильхама Гюльбала кызы – тарих ғылымдарының докторы, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Баку қ., Әзірбайжан.

Сведения об авторе:

Мамедова Ильхама Гюльбала кызы – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. А.Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана, г.Баку, Азербайджан.

Information about the authors:

Mammadova Ilhama Gulbala gizi – Doctor of Historical Science, leading researcher at the Institute of History and Ethnology, A.Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

Магеррамова С.С.¹¹Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА

Баку, Азербайджан

e-mail: solmaz-xanim@mail.ru

ГАРАБАХСКИЕ ЛОШАДИ

Аннотация. В данной статье представлена информация о древних корнях коневодства в Гарабахском ханстве, а также рассмотрено развитие коневодства в Гарабахском регионе в начале XIX-XX вв. Также в ней по обнаруженным останкам из археологических раскопок Гарабахской области говорится о принадлежности костей лошадям, функционировании заводов, занимавшихся коневодством, выведением пород гарабахских лошадей. В статье описаны эмпирические методы лечения лошадей и виды их болезней, предпринятые правительством меры для развития коневодства в более поздний период и т.д.

С древних времён Гарабахский регион почитается как центр одной из древнейших культур, одним из первых, где началось домашнее разведение лошадей. Гарабахская лошадь считается древней чистокровной местной породой лошадей Азербайджана. В древние времена, когда не было сведений об арабской лошади, азербайджанские лошади, в том числе и гарабахские, были хорошо известны, снискали себе славу и были завезены во многие восточные страны. Среди 260 известных в мире пород лошадей гарабахские кони за их быструю адаптацию к холодному и жаркому климату, а также за быстрый бег, были признаны самыми лучшими лошадьми.

Гарабахские лошади также отличаются ростом, средней длиной шеи, небольшой головой, глубокой и широкой грудью, хорошо развитой мускулатурой. Обладая сильными копытами, способностью восстанавливать скорость после больших нагрузок, они легко передвигаются по горной и долинно-холмовой местности. Копыта у гарабахских коней характеризуют их спокойным, уравновешенным, мирным нравом, во время прогулок по глинистой тяжёлой почве копыта этих лошадей остаются сухими.

Ключевые слова: Гарабах, лошадь, селекция, грива, хвост.

Для цитирования: Магеррамова С.С. Гарабахские лошади // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 35-46 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.04>

Введение

Гарабахский регион издревле пользуется почётом, являясь очагом одной из древнейших культур, одним из первых, где началось домашнее разведение лошадей. Когда мы думаем о Гарабахе, первое, что приходит на ум, это золотисто-бурые гарабахские лошади, которые славятся во всем мире своей надёжностью и выносливостью.

Коневодство в Гарабахе имеет древнюю историю, о чем свидетельствуют находки костей различных животных, в том числе лошадиных, обнаруженных, наряду с каменными орудиями из V слоя, в Азыхской пещере Физулинского района в 1973 г. (Гусейнов, Гаджиев, Мансуров, 1974: 3-7).

Гарабахская лошадь считается чистокровной местной породой лошадей Азербайджана. В древности, когда не было сведений об арабской лошади, азербайджанские лошади, в том числе и гарабахские, были хорошо известны, снискали себе славу и были увезены во многие восточные страны (Səttarzadə, Nəsenov, Qarabağ atı, 1974: 14).

Гарабахские лошади, отличающиеся от 260 известных в мире пород лошадей, были избраны лучшими за их быструю адаптацию как к холодному, так и к жаркому климату, и быстрый бег. Что отличало гарабахскую лошадь от других и придавало ей красоту, так это то, что её грива и хвост были темно-каштанового цвета, а окрас был лимонным, жёлто-оранжевым, почти золотистым (Səttarzadə, Nəsenov, 1974: 32).

Гарабахские лошади также отличаются ростом, средней длиной шеи, небольшой головой, глубокой и широкой грудью, хорошо развитой мускулатурой. Обладая сильными копытами, способностью восстанавливать скорость после больших

нагрузок, они легко передвигаются по горной и долинно-холмовой местности. Копыта по характеру спокойных и дружелюбных гарабахских лошадей остаются сухими даже при ходьбе по тяжёлой глинистой земле.

Гарабахская лошадь не была однотипной. Причиной тому было их кровосмешение с арабскими, иранскими и туркменскими лошадьми (Səttarzadə, 1954: 14). По подсчётам специалистов, большинство из 919 лошадей, завезённых на Донской конный завод в 1839 году, были гарабахской породы, а знаменитый здесь Платовский конный завод был комплектован гарабахскими лошадьми.

XVIII-XIX вв. – период, который считается «золотым веком» гарабахского коневодства. Именно в этот период здесь была выведена, усовершенствована как порода, и широко распространились наиболее типичные образцы гарабахских лошадей, получивших большую известность. В этом деле незаменимую роль сыграли представители ханского рода: Панахали-хан, его сын Ибрагимхалил-хан, последний независимый правитель Гарабаха, сыновья Ибрагимхалил-хана Мехтигулу-хан, Мухаммад Хасан ага, его сын Джафаргулу Джаваншир хан, дочь хана Хуршудбану Натаван (Усмиева), внук хана Мирза Али бек, Асад бек, Фараджулл бек, Ибрагим бек, Сулейман хан, Таги бек, Гусейн ага Аганлы, Мамед бек Гилани, Адыгёзел бек Гилани, внук Адыгёзел бек Гусейн бек, конюх Мадатова Мехтер Абдул Рахман, дети кавалера Али бека – Мамед бек Гарабаглы, Мамедгасым ага и др. (Dieterixs: 5-7).

Материалы исследования и методология

В первой половине XIX в. только

в Шущинском уезде действовало до двадцати коневодческих заводов. Большую известность здесь получил коневодческий завод Мехтигул-хана, после его смерти его дочь Хуршудбану Натаван уделяла особое внимание развитию коневодства. В 1877 г. она обратилась к российскому правительству и добилась открытия нового коневодческого завода в Гарабахе (Гулиев, 1996: 72-75).

Российский учёный-зоолог И.И. Калугин писал: «Усмиевы (имеется в виду муж Натаван Хасай-хан Усмиев – С.М.) не забывали о хороших качествах гарабахской породы, но не упускали из виду и её недостатки. Для преодоления этих недостатков они усовершенствовали гарабахскую лошадь, скрестив эту породу сначала с арабскими и ахалтакскими, а затем с чистокровными английскими лошадьми, и продолжали эту работу до 1905 г., т. е. до упразднения завода» (Калугин, 1899 72-75).

М.Х. Ахундов, рассказывая о конном хозяйстве дочери хана Натаван, писал: «Хуршудбану Натаван очень любила держать лошадей. Она построила для этих лошадей подвал в виде комнаты и назначила для них специального мехтера (конюх). Когда мехтер отводил лошадей на водопой, это превращалось в зрелище. Натаван поручала мехтеру вести лошадей, а сама наблюдала за ними. Другие лошади не могли догнать ханских лошадей ни в ходьбе, ни в беге. Кони гарабахской масти не обладают поведением, присущим буйным коням, никогда не наблюдалось в них таких черт, как подпрыгивание и укус любого, кто приближался к ним. Лошади ханства были хорошо обучены. Даже если конь бежал быстро, как только ты нажимал на курок – он останавливался. Не было необходимости в дополнительной порке

животного, в принуждении к бегу и т. д. Сел в седло, он летит, как ветер, да так, будто не шевелит ногами.

В гонке эти лошади обгоняли всех лошадей. Сама Натаван очень интересовалась, как бежали лошади во время скачек, и лично награждала бегунов, вышедших ей навстречу после забега» (Axundov Mirzə Xosrov, 1992: 40).

В 1870 году известный русский живописец Василий Верещагин, выражая своё восхищение гарабахскими лошадьми, писал: «...лучшие лошади, которых я видел в своей жизни, принадлежат хану Джафаргулу в Шуше. Таких лошадей я нигде не видел. Я нарисовал породистого коня» (Emil Eyyubov, 2000: 4).

Рис. 1. Гарабахская лошадь. Картина В. Верещагина. 1870 год

Fig. 1. Garabakh horse. Painting by V.Vereshchagin. 1870

Рис. 2. Гарабахская лошадь
Fig. 2. Garabakh horse

Ханские лошади в Гарабахе делились в народе на такие типы, как «Джейранбасар», «Хачадил», «Дильбаз», «Алапача».

Гарабахские лошади получили наибольшее распространение на территориях нынешних Агдамского, Бардинского, Агджабединского, Бейлаганского, Шушинского, Ходжалинского, Ходжавендского, Тертерского, Джебраильского, Физулинского, Лачинского, Губадлинского, Зангиланского и Кельбаджарского районов.

Более популярными были три основных типа гарабахских лошадей: «Маймун» («счастливый»), «Гарныйыртык» («распоротый живот») и «Элийетмез» (газель). Лошади породы «Маймун» избирались лучшими, потому что они устойчивы к дальним маршам, имеют спокойный темперамент, мало склонны к высоким прыжкам. «Элийетмез» (газель) типа лошади превосходили других в беге на короткие дистанции, обладали высоким прыжком, красивым сложением туловища, напоминающим газель, а также игривым аллюром.

Во второй половине XIX в. в результате скрещивания гарабахской лошади с кабардинскими и другими чистокровными верховыми лошадьми, внутри породы появились поколения, называемые «Шахмар», «Дурналар», «Агджадали» и «Алагёз», но были малоизвестны и быстро ушли с рынка (Səttarzadə, Nəsnov, 1974: 162).

Скрещивание гарабахских лошадей с лошадьми других пород происходило в результате народной селекции. Самыми известными ханскими лошадьми-полукровками были «Тохмак» и «Теке-джейран». «Тохмак» представлял собой смесь вороной кобылы и иранского

жеребца с относительно большим телом, жёлто-золотистой окраской, гривой и ногами темно-янтарного цвета.

Во второй половине XIX в. из смеси гарабахской лошади и ахалтакской лошади была выведена также порода «Теке-джейран» (Теке-газель)». Лошади породы «Теке-джейран» отличались высоким ростом и быстротой. Однако количество выращиваемых этих лошадей было невелико и составляло около одной десятой части илхов Гарабаха.

В Гарабахе и Восточном Зангезуре в хозяйствах и сельских домах разводили все породы гарабахских лошадей, а также казахских «дильбазских» лошадей. Султан-бек (Султан-бек из Лачина – С.М.) в Зангезурском уезде и Али бек Джебраильский в Джебраильском уезде имели большие коневодческие хозяйства. В 1884 году в Джебраильском уезде насчитывалось 2020 голов лошадей, а в начале 90-х годов их количество достигло 3248. В этот период более популярными были шесть больших конных экипажей (Quliyev, Abbasov, Quliyev, 1993: 33).

Начиная с середины XIX в., гарабахские лошади экспонировались на всероссийских конных выставках в Москве (в 1866, 1869, 1872 годах) и даже на Всемирной конной выставке в Париже в 1867 году (Гулиев, 1996: 80). В 1867 году золотисто-рыжая (масть лошади) лошадь по кличке «Хан», выведенная на конезаводе дочери хана Натаван, была выставлена на выставке в Париже и поразила зрителей своей красотой и особенностями тела. Она была удостоена большой серебряной медалью на выставке и стоимостью около 3500 франков. В том же 1867 году её лошади участвовали во всемирных сельскохозяйственных выставках в

Москве и Тбилиси и каждый раз награждались медалями.

В 1869 году гарабахские жеребцы «Маймун» завоевали серебряную медаль, «Тохмак» – бронзовую, а золотисто-оранжевый конь Усмиевых (ханской дочери Натаван) по кличке «Элийетмез» был награждён дипломом на Всероссийской выставке того же 1869 года.

Одна из 6 лошадей, присланных на выставку в Париж в 1895 году, – жеребец «Халдар» был из конюшни Султанбека (Лачин – С.М.) Зангезурского уезда (Гулиев, 1996: 80).

Как и везде в Азербайджане, в Гарабахском районе лошади, отличавшиеся возрастными, имели соответствующие имена. Новорождённую лошадь называли жеребёнком, шестимесячного коня – «дайлаг» (жеребёнком), трёхлетнего самца – жеребёнком, самку – «гулан» (жеребёнок в возрасте до 1 года), четырёхлетнего самца – конь, самку «мадян» (кобыла) а породистая лошадь называлась «döllük».

Лошадей обучали верховой езде и езде с вьюком. Для верховой езды была выбрана трёхлетняя «ürgə» (жеребёнок). Необъезженные лошади называли «хам ат». Так как необъезженные лошади требуют особых навыков, к этой работе привлекались опытные люди. Необъезженных лошадей приручали и подготавливали к верховой езде и грузу. На спину лошади надевали попону, а потом седло.

В XIX – нач. XX вв. в Гарабахе и Восточном Зангезуре были распространены местное мусульманское седло, русское седло, английское седло, черкесское седло, ханское (ардебильское) седло. Казачьи и черкесские седла стали

распространяться после завоевания царской Россией Азербайджана. Такие седельные наборы принадлежали в основном состоятельным людям. Седла английского типа использовали с конца XIX в. (Керимов, 1989: 6). В регионе предпочитали местные седла. Большой интерес к русским и английским сёдлам проявляли представители зажиточного сословия.

Для управления лошастью использовали «нохта» (недоуздок) и «уйуэн» (узdechка). Нохта состояло из головки, носика и гантарги (удила), которые соединялись в кольцо. Удили коня изготавливали из верёвки, часто из ремня, а узdechку – из металла. С правой и левой стороны узdechки устанавливались специальные кольца, к которым крепили ремешковую узду (cilov). Нередко часть «уйуэн», соединённая с узdechкой, украшалась кистями и драпировками. Помимо декоративного элемента, кисточки и драпировки имели защитную функцию: при движении лошади они раскачивались, тем самым защищали животное от мух и насекомых.

В зависимости от времени года на лошадь одевали попону. Попону создавали из шерстяной ткани, хлопчатобумажных нитей, а также из бархатных и шёлковых тканей. Здесь ткали красивые и богато украшенные конские попоны, украшенные кистями, которые выставлялись на различных выставках. На Кавказской выставке, открывшейся в Тбилиси в 1889 г., экспонировались 6 конских попон, вывезенных из Джебраильского уезда, а сплетённый Мехти Миркиши оглы из Джебраила конская попона была отмечена на этой выставке серебряной медалью (Quliyev, Abbasov, Quliyev, 1993: 33-34).

Рис. 3. Конская попона
Fig. 3. Horse blanket

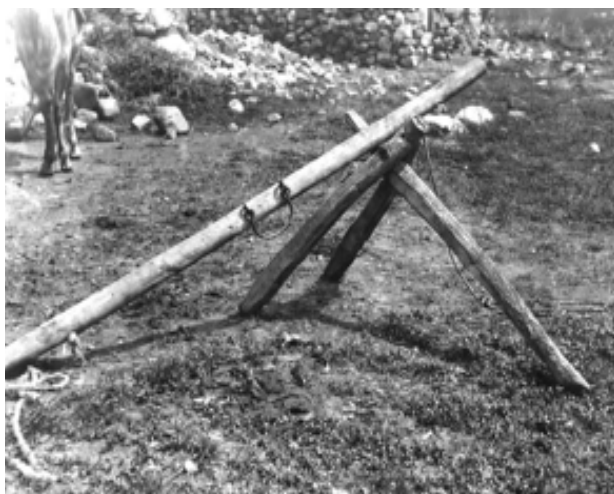

Рис. 4. Çarmıx (Чармык)
Fig. 4. Çarmıx (Charmyk)

Ещё одним образцом прикладного искусства, сотканным гарабахскими мастерицами, являлся богато украшенный конский попон, подаренный поэтессой Хуршудбану Натаван семье царя Николая II: «На собрание семьи императора Николая II прибыли две женщины из Гарабахского ханства. Одна из них была дочерью гарабахского хана Мехтигулу. Она была одета в национальную одежду, на талии у неё был повязан золотой пояс, а на голове золотая корона, украшенная драгоценными камнями. Дочь хана подарила императрице богато украшенный ковёр и архалук (короткий бешмет), вышитую золотыми нитями, и попону, сотканный гарабахскими мастерами из шерстяных нитей, для коня императорского царевича» (Калугин, 1899: 208-209).

После приручения лошади, приступали к её подковке. Для этой цели использовался «çarmıx» (чармык). Чармык был сделан из четырёх больших закопанных в землю кусков дерева, соединённых джутами с трёх сторон и закреплённых. Лошадь, поставленную на «çarmıx», приподнимали из-под живота уздечкой. Этот метод ковки обычно применялся к молодым лошадям. Обузданных лошадей подковывали кузнецы и их помощники, делалось это следующим образом: помощник кузнеца (подмастерье) связывал ноги лошади верёвкой и держал её на колене, а коваль чистил гнилые части копыт и надевал подкову. Основной инструмент кузнеца состоял из молотка, гвоздя, шила, плоскогубцев, дротика и верёвки. Лошадей подковывали каждые 2-3 месяца.

Лошадь кормили сеном, люцерной и ячменем. С лошадьми в стойлах (ильхы) обращались не так внимательно, как

в конюшнях. Ильяхы содержали под открытым небом. Сеном и сухой травой подкармливали только тогда, когда на земле лежал снег.

Ячмень считался качественным кормом для лошадей. Не случайно здесь была распространена пословица: «Конь, который ест ячмень, быстро бежит». Лошадям давали корм и воду два раза в день, давали также соль.

Кормление лошадей в конюшнях требовало особого внимания. В течение дня лошадь дважды расчесывали, гриву и хвост подгребали пальцем. Под ногами лошадей должно было быть особенно сухо. Стойла хорошо проветривались и содержались в чистоте. Чистку проводили 2-3 раза в течение дня, лошадям под ноги насыпали сухую солому.

В Гарабахе и Восточном Зангезуре был накоплен эмпирический опыт в области защиты лошадей от болезней.

Обычно ноги лошадей, которые несли тяжелую ношу, отекали от щиколотки до колена. В народе это называлось «накоплением воды в ногах» или болезнью «бага». В это время опухоль лодыжка лошади прижигали и прокалывали.

Во время простуды лошадей, кипятили корень растения «андыз» и поили их этой водой. Поскольку вода горькая, для эффективности лечения лошадь держали голодным 3 дня. За это время ослабевшая и измученная лошадь легко могла бы выпить такую воду.

Одышка и удушье возникали у лошадей, которые много бегали. Это называлось «сәрләтә» (черлеме). В целях профилактики заболеваний надрезали хрящ в области носа у лошадей с молодого возраста.

Обсуждение

Во всем тюркском мире конь считался символом святости, могущества, силы, верности, доверия, усердия; другом и соратником, спасавшим своего владельца в тяжёлые времена и в кровопролитных битвах. Эта традиция нашла воплощение в наших эпосах: Кырат Кёроглу, Дурат, Бозат Наби. Белый конь Хызыра прославлен как напарник и друг богатырей, ведущий их к победе. Жена, лошадь и папаха мужчины считались его честью. Это также отражено в нашем фольклоре и литературе:

Bu dünyada üç şey başa bələdir:

Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.

İstəyirsən qurtarasan əlindən,

Birini boşla, birini boşla, birini sat (Aşıq Ələsgər, 1973: 167).

В переводе:

В этом мире есть три бедовые вещи:

Плохой сын, плохая жена, плохая лошадь.

Если хочешь избавиться от них,

первого – освободи, с другой – разойдись,

третьего – продай (Aşıq Ələsgər, 1973: 167).

Положительное отношение к лошади отражается в пословицах и поверьях: «Конь – украшение храбреца» ("At igitin yaraşığıdır"), «Конь – мечта» ("At muraddır"), «Привязать коня к коню можно если не цветом, то характером» ("Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar"), «Мужественный человек тот, кто падает с лошади и снова садится в седло, тот, кто терпит любую муку» ("İgid odur, atdan düşə atlana, igid odur, hər əzaba qatlana"), «Лошадь – по походке, человек по знаниям» ("At yeriməklə, insan biliklə"), «Если увидишь во сне лошадь – достигнешь мечты» ("Yuxuda at görsən muradına

çatarsan"), «Кто во сне подкову увидит – достигнет цели» ("Yuxuda at nalı görən muradına yetişər"), «Подкову в мусор не выбрасывают» ("At nalını zibilliyə atmazlar"), «Лошадь бежит не шагом своим, а по человеку своему» ("At addımına görə yox, adamına görə qaçar"), «Конь, знающий свой аллюр, не будет бит кнутом» ("Yerişini bilən at özünə qamçı vurdurmaz"), «Конь по копыту, человек по уху» ("At dirnağından, insan qulağından"), «Выше коня, ниже собаки (седло)» ("Atdan hündür, İtdən alçaq" (yəhər) и др.

В Гарабахе и Восточном Зангезуре к лошади относились с особой заботой и уважением, а подкова и череп считались символами, приносящими благо, отгоняющими злые силы, оберегающими от сглаза. На порог дома ставили подкову, а над дверью вешали конский череп. Когда видели в конюшне вспотевшую лошадь, говорили, что на ней едет демон. Вот почему спину лошади натирали кырю. Когда конская грива спутывалась и на ней образовывались узелки, люди связывали это с проделками демонов и этому случаю в гриву лошади втыкали иглу. Мужчины клялись гривой лошади.

В регионе конь считался самым ценным подарком, и потому его в качестве дара преподносили самому дорогому другу. Говоря о плохом человеке, употребляли выражение: «Она лошадь, которая сбила своего хозяина». Человек, получивший небольшой подарок, выражая свою благодарность по этому случаю, говорит: «Как будто ты мне лошадь подарил».

В конце XIX в. после падение феодальных социально-экономических отношений в Азербайджане завоевание страны царской Россией, продажа большого количества лошадей, особенно

кобыл, в Россию, Англию, Иран и другие страны, ослабила породу гарабахских лошадей. Череда исторических событий в начале XX века, подстегнувших этот процесс, выдвинула на первый план новый подход к этой породе в целом, а точнее к её реабилитации (Emil Eyyubov, 2020: 4).

В 1921 году была организована центральная случная станция в составе 20 племенных жеребцов. Она сыграла значительную роль в улучшении племенных качеств местных лошадей. С этой станции, которая называлась Государственной конюшной («DAT», или «ГЗК» по-русски), жеребцов распределяли на станции в Шеки, Шамахах, Агдаше, Газахе, Гейчае и Шуше в весенние месяцы, а после завершения похода снова собирали в центральный участок. Из них 12 жеребцов были гарабахской породы. В 1933 году в Лачинском районе была создана Государственная конюшня, где было сосредоточено много гарабахских лошадей.

Рис. 5. Питомец Агдамского конного завода, Гарабахская лошадь породы «Заман»
Fig. 5. Pet of the Agdam stud farm, Garabakh horse of the breed "Zaman"

В XX в. одним из важных событий, сыгравших большую роль в улучшении состава гарабахской породы лошадей, стало создание специализированного племенного завода «Гарабах» в Агдамском районе на основании решения № 1681 Совета Министров СССР от 8 октября 1948 г. и № 583 Совета Министров Азербайджанской ССР от 27 мая 1949 г. (Canəli Mirzəliyev, 2009: 3).

Выводы

Таким образом, карабахская порода лошадей является одной из древнейших в мире. Родиной её является высокогорья Гарабаха (Азербайджан). Гарабахские скакуны, будучи по нраву – спокойные и дружелюбные, выделяются красотой внешнего экстерьера и игривым аллюром. Отличительной чертой их является, прежде всего, цвет их шерсти: они в основном рыжие, золотисторыжие, бурые, лимонно-жёлтые с золотистым или серебристым отливом.

Эти лошади являются символом национального наследия. Касательно выносливости гарабахских коней, следует отметить, что исторически отличительной особенностью их была способность преодолевать горную и пересечённую местность.

В современности, гарабахские кони в основном используются для скачек. Порода карабахского скакуна, известная под названием «Заман», вплоть до к. XIX века была красой и гордостью Кавказа, достойной не только княжеского, но и царского седла. Данная особь гарабахской лошади, разводимая на Агдамском конном заводе с 1956 года, и преподнесённая главой Советского Союза Н.С. Хрущевым в дар королеве Великобритании Елизавете II, получила широко распространение и популярность в Европе, и с этого времени многие европейские исследователи сосредоточили своё внимание на гарабахских лошадях.

Литература

1. Aşıq Ələsgər (tərtibçilər: Ə.Axundov, M.N.Təhmasib). – B.: Elm, 1973. – 326 s.
2. Axundov Mirzə Xosrov. Ömürdən səhifələr. – B.: Yazıçı, 1992. – 126 s.
3. Canəli Mirzəliyev. At muraddır, insanların dostudur // «Mədəniyyət» qəzeti, 3 aprel 2009.
4. Emil Eyyubov. Qarabağ atları // «Xalq qəzeti». 31 oktyabr, 2020.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. – B.: Yazıçı, 1988. – 188 s.
6. Quliyev Ş., Abbasov T., Quliyev F. Cəbrayıl. Tarixi oçerk. – B.: İşiq, 1993. – 112 s.
7. Qasımlı M. El düzgüləri, elat söyləmələri. – B.: Azərnəşr, 1993. – 176 s.
8. Səttar zadə R.X. Qarabağ atı. – B.:Azərnəşr, 1954. – 76 s.
9. Səttar zadə R.X., Həsənov S.O. Qarabağ atı. – B.: Azərnəşr, 1974. – 162 s.
10. Гусейнов М.М., Гаджиев В.С., Мансуров М.М. Раскопки в пещере Азых. АЭИ в Азербайджане (1973). – Б.: 1974. – С. 3-7.
11. Гулиев Г.А. Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства Азербайджана XIX - начало XX в. – Б.: Элм, 1996. – 223 с.
12. Дитерихс К. Взгляд на коневодство Карабаха / Журнал «Коневодство», 1806, № 3. – С. 5-7.
13. Керимов Т.М. Традиционные транспортные средства Азербайджана. –

Б.: ЭЛМ, 1989. – 20 с.

14. Калугин И.И. Царская семья Кавказа. – Тифлис: 1899.

References

1. Ashiq Alasgar (editor: A. Akhundov, M.N. Tahmasib). B.: Science, 1973, 326
2. Akhundov Mirza Khosrov. [Pages from life]. B.: Yazychi, 1992, 126 p.
3. Janali Mirzaliyev. [A horse is desirable, a friend of people]/ "Medaniyat", die 3 Aprilis, 2009.
4. Emil Eyyubov. [Karabakh horses]. "People's newspaper". October 31, 2020.
5. Kitabi-Dada Gorgud. B.: Yazychi, 1988, 188 p.
6. Guliyev Sh., Abbasov T., Guliyev F. Jabrayil. [Historical essay]. B.: Light, 1993, 112 p.
7. Gasimli M. [Folk truths and sayings] . B.: Azernashr, 1993, 176 p.
8. Sattarzade R.X. [Karabakh horse]. B.: Azernashr, 1954, 76 p.
9. Sattarzade R.X., Hasanov S.O. [Karabakh horse]. B.: Azernashr, 1974, 162p.
10. Huseynov M.M., Gadzhiev V.S., Mansurov M.M. Raskopki v peschere Azih [Excavations in the Azykh cave] AEI in Azerbaijan (1973). B.: 1974, p. 3-7.
11. Guliev G.A. Etnograficheskie problemi skotovodcheskogo hozyaistva Azerbaidjana X1X _ nachalo XX v. [Ethnographic problems of the pastoral economy of Azerbaijan in the X1X -th - early XX -th centuries] . B.: Elm, 1996, 223 p.
12. Theodoricus K . Vzgl'yad na konevodstvo Karabaha [A look at horse breeding in Karabakh]/ Magazine "Horse breeding", 1806, No. 3, p. 5-7.
13. Kerimov T.M. Tradicionnie transportnie sredstva Azerbaidjana [Traditional transport in Azerbaijan] B.: Elm, 1989, 20 p.
14. Kalugin I.I. Carskaya semya Kavkaza [Tsar family of Caucasus] Tbilisi: 1899.

Магеррамова С.С.¹

¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, А.А. Бакиханов атындағы
Тарих және этнология институты
Баку қ., Әзірбайжан
e-mail: solmaz-xanim@mail.ru

ҚАРАБАҚ ЖЫЛҚЫСЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Қарабақ хандығындағы жылқы шаруашылығының қалыптасу тарихы мен ХІХ-ХХ ғасырлардың басындағы дамуы қарастырылады. Қарабақтан табылған археологиялық қазба қалдықтарына сүйене отырып, сүйектердің жылқыға тиесілі екендігі және жылқы шаруашылығымен айналысатын зауыттардың қызметі мен қарабақ жылқысының тұқымдарын өсіру туралы баяндалады. Мақалада жылқыларды емдеудің эмпирикалық әдістері мен жылқы ауруларының түрлері, кейінгі кезеңде жылқы шаруашылығын дамыту үшін үкімет

қабылдаған негізгі шаралар туралы мәлімет ұсынылған.

Қарабақ территориясы ежелден ең көне мәдениеттердің негізгі орталығы және отандық жылқы шаруашылығы бастау алған алғашқы өлкелердің бірі ретінде қарастырылады. Қарабақ жылқысы - Әзірбайжанның ежелгі таза, әрі жергілікті жылқы тұқымы болып саналады. Ежелгі дәуірде араб жылқысы туралы мәлімет болмаған кезде Әзірбайжан жылқылары, оның ішінде Қарабақ жылқылары үлкен даңқ пен танымалдылыққа ие болып, көптеген шығыс елдеріне тасымалданған болатын. Дүние жүзіне белгілі 260 жылқы тұқымының ішінде Қарабақ жылқылары суыққа да, ыстыққа да тез бейімделуімен, сондай-ақ жылдам жүгіруімен үздік жылқылар деп танылған болатын.

Қарабақ аттары: басы кішкентай, кеудесі кең және бұлшықеттері жақсы дамыған, бойы мен мойынының ұзын болуымен ерекшеленеді. Тұяқтары мықты, әрі таулы және аңғарлы жерлерде жеңіл қозғалады, ауыр жүк көтерсе де жылдамдықты қалпына келтіру қабілеті жоғары. Қарабақ жылқылары мінезі байсалды және сазды топырақта жүргенде тұяғы құрғақ болып қалуы оның негізгі ерекшелігі болып табылады.

Кілт сөздер: Қарабақ, жылқы, селекция (сұрыптау), жал, құйрық.

Дәйексөз үшін: Магеррамова С.С. Қарабақ жылқысы // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 35-46 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.04>

MAGERRAMOVA S.S.¹

¹Institute of History named after. A. Bakikhanov,
The National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan
e-mail: solmaz-xanim@mail.ru

GARABAKH HORSES

Abstract. This article provides information on the ancient roots of horse breeding in the Garabakh khanate, as well as the development of Garabakh's horse-breeding in the early 19th and 20th centuries. This paper also discusses the horse gear and harness found at the archaeological sites, the Garabakh region and the activities of stud farms, breeds of the Garabagh horses, the empirical methods for treating the horses, and the government measures taken to develop the local horse breeding in a later period, etc.

Since the ancient times, the Garabach region has been regarded as the centre for one of the most ancient cultures, one of the first where home breeding of horses was practiced. The Garabakh horse is considered as a thoroughbred local

ancient horse breed of Azerbaijan. In ancient times, when there was no mention of the Arabian horse, Azerbaijani horses, including the Garabach ones, were well-famed and were brought to many eastern nations. The Garabach horses which differ from the 260 horse breeds known in the world, were preferred for their quick run as well as the fast adaptation to both cold and hot climates.

The Garabakh horses are also distinguished by their height, medium-length neck, small head, deep and wide chest, and well-developed muscles. Possessing strong hooves and the ability to restore speed after heavy workload allows these breeds to easily move through mountainous terrain. The hooves of the calm and friendly Garabakh horses remain dry even when they walk on hard ground.

Keywords: Garabagh, horse, selection, mane, tail

For citation: Magerramova S.S. Garabakh horses) // Madeni mura. 2023. №4 (103). 35-46 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.04>

Автор туралы мәлімет:

Магеррамова Солмаз Саттар қызы – тарих ғылымдарының докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, Баку, Әзірбайжан.

Сведения об авторе:

Магеррамова Солмаз Саттар қызы – доктор исторических наук, доцент, главный научный сотрудник Института Истории им. А. Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана, г.Баку, Азербайджан.

Information about the author:

Magerramova Solmaz Sattar kyzy – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the Institute of History named after. A. Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

Алиев Асад Танриверди оглы¹

¹Институт истории имени А. Бакиханова
Национальной Академии Наук Азербайджана
г. Баку, Азербайджан
e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

ОТНОШЕНИЕ К МУЖЧИНАМ И ЖЕНЩИНАМ СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ У АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГРУЗИИ

Аннотация. В данной статье, впервые написанной на основе этнографических опросов и письменных источников, повествуется об уважении, почитании азербайджанцами Грузии старейшин и пожилых женщин и доверии к ним. Указывается, что мужчины и женщины преклонного возраста выделяются, обретают уважение и авторитет не по возрасту, а благодаря делам, ответственности за свои слова, достоинству, способностям, уму, сообразительности, глубокомыслию, способности довольствоваться тем, что имеешь, умению себя вести терпеливо и спокойно разрешать трудности своего окружения. Именно поэтому на всех торжественных или траурных мероприятиях либо иных церемониях их сажают во главе стола, выслушивают указания и наставления. Там, где присутствуют мужчины и женщины старшего поколения, всегда царит спокойствие, все от мала до велика соблюдают порядок. Их слова не ставились под сомнение, а советам безусловно следовали. Не прислушиваться к аксакалу либо убежденной сединой женщине считалось величайшим грехом. Все эти вопросы всесторонне рассмотрены в статье, и на основе собранного у населения этнографического материала привлечено внимание к деятельности и благим делам живших на этой земле известных старейшин и пожилых женщин.

Ключевые слова: азербайджанцы Грузии, аксакал, агбирчек, уважение, вера.

Для цитирования: Алиев А.Т. Отношение к мужчинам и женщинам старшего поколения у азербайджанцев Грузии (XIX - нач. XX вв.) // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 47-57 с. (рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.05>

Введение

Одной из основных проблем, волнующих современных азербайджанских историков, является исследование этнографического

разнообразия азербайджанцев. Еще в середине XIX века наши первые просветители А.А. Бакиханов, М.Ф. Ахундов, Г. Зардаби и другие обращали

внимание на эти вопросы, описывали некоторые аспекты уникальных обычаев и традиций азербайджанцев. С этой точки зрения факты, собранные на основе этнографических опросов и письменных источников, свидетельствуют, что мужчины и женщины преклонного возраста выделяются, обретают уважение и авторитет не по возрасту, а благодаря делам, ответственности за свои слова, достоинству, способностям, уму, сообразительности, глубокомыслию, способности довольствоваться тем, что имеешь, умению себя вести терпеливо и спокойно разрешать трудности своего окружения. Изучение этих фактов обретает большую актуальность как объект исследования. Цель написания статьи – изучение уважения, почитания азербайджанцами Грузии старейшин и пожилых женщин и доверия к ним на основе этнографических опросов и письменных источников.

Основное содержание

Азербайджанцы Грузии всегда испытывали уважение к старикам, мужчинам и женщинам старшего поколения, верили им и нуждались в них. Это достойное подражания качество, традиция, поддерживавшаяся веками, сохранила свою ценность и неоспоримость до XIX - начала XX века и даже поныне.

Хотя цели и задачи института старейшин ясны, здесь есть тонкие моменты, требующие тщательного, скрупулезного рассмотрения и принятия окончательного решения. Как говорят пожилые люди, авторитет старейшины определяется не сединой. Это зависит не от того, бела либо черна борода, от поведения, советов, поступков и действий. Интересные размышления о старейшинах нашли отражение и в

кратко представленном ниже образце поэтического творчества уроженца села Гараджаллар области Гараязы в Грузии, доктора филологических наук, профессора Сабира Алиева (1935-2007):

Старейшиной быть подвиг,
Борода не интересна сама по себе.
Старейшина – это не просто борода,
Седобородый старец еще не аксакал.
Благо, ели не будешь поруган,
Не погрязнешь в злословии.

Если лик твой в потоке света не
искупается

Украсит ли гребень бороду?
(Təhlədənəm, 2012: 160).

Интересна и мысль, подчеркнутая в этнографической литературе: «Аксакал должен быть аккуратен, солиден, безупречен в поведении, благородно ступать, отличаться мудростью, простотой, искренностью, верностью, ясностью мысли, глубиной мышления. Он должен быть находчивым, малоразговорчивым, уверенно высказывающимся, изрекающим мудрость, ответственным за свои слова, праведным, трудолюбивым, работающим, знающим свое дело, довольствующимся малым, неалчным, бескорыстным, чистосердечным, отзывчивым, бесстрашным, доброжелательным человеком. В общении с людьми – проявлять сдержанность, не конфликтность, сидеть во главе стола на мероприятиях и церемониях, придавая им весомость. Все должны его слушать, слышать и учиться у него» (Bünyadov, Babayev, 2007: 107).

Проявлять уважение к аксакалу, защищать честь и достоинство, человека являющегося опорой, советчиком, указывающим путь в тяжелые времена, находящим нужные слова и оказывающим поддержку в радости и горе, – эти качества,

которыми азербайджанцы Грузии, как и все тюркские народы, могут гордиться (Əliyev, 2012: 20). Они, независимо от религии и языка, выражают почтение аксакалу и пожилой женщине при встрече, выражают желание услужить. Такое почитание аксакала уходит корнями глубоко в историю. Наглядным примером этого может служить, как отмечают исследователи, то чувство удовлетворения, которое испытывали турки-албанцы, оказывая уважение не только своим, но и чужеземным старейшинам и пожилым женщинам (Babayev, 2000: 43). Тюркские героические эпосы «Книга моего деда Горгуда», «Кероглы», кыргызский «Манас», узбекский «Алпамыш», казахский «Кобланды Батыр», башкирский «Урал Батыр», алтайский «Мадау Гара» и другие образцы тюркоязычного устного творчества свидетельствуют о том, что у азербайджанцев и всех тюркских народов аксакал считался символом отеческой заботы, наставничества, мудрости, показателем зрелости (Babayev, 2006: 329).

Из эпоса «Книга моего деда Горгуда» следует, что у тюрков-огузов был один аксакал, светлый и святой – Горгуд, который веским словом своим давал благославление. Все его слушали, следовали его совету и повелению. В эпосе образ его описан так: «Во времена пророка Мухаммеда в близком племени Баят был человек по имени Горгуд. Он был абсолютно сведущ среди огузов: все, о чем он вещал, сбывалось. Он объявлял невероятные сведения о будущем. Аллах вдохновил его душу...».

Отец Горгуд разрешал трудности огузского народа. Не одно дело не исполнялось без обращения к отцу Горгуду. Принимали любое его повеление и следовали любому его

слову (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 129; Quluzadə, 2018: 167). Соответствующий порядок отражен и в эпосе «Кероглы», являющийся нашим богатым духовным наследием, широко вобравшим в себя национальные традиции и обычаи, осветив героические страницы в жизни нашего народа. Кероглы старейшина, советчик и руководитель бесстрашных рыцарей, собранных им в крепости «Чанлибель». Хотя все здесь происходило по его решению, он не вел себя как аксакал, но все именно так относились к своему полководцу. Кероглу никогда не показывал себя сведущим человеком. Несмотря на богатырскую силу и зычный зов, сотрясавший небеса и землю, он, порой, уходил в тень своих храбрецов, всячески их восхваляя и воспевая их доблесть. Таким было одно из проявлений его мудрости и старшинства:

Матеря рожают сыновей,
Гизироглы Мустафа бек.
Но в мире равных нет
Гизироглы Мустафа беку (Koroğlu, 2005:139).

Ожидание аксакала, должное его почитание присуще не только азербайджанским тюркам Грузии, но характерно и для других народов Кавказа. Например, в абхазских семьях старейший мужчина в доме, неспособный в силу возраста распоряжаться, все-таки считался лицом семьи. Благодаря преклонным летам он обретал уважение и авторитет, как в своей семье, так и среди окружающих (Бигвава, 1983: 45-46).

Прислушиваясь к советам и наставлениям аксакала достигнешь духовной цельности, умственного превосходства, правдивости и честности. Эта мудрость сотни раз проверялась на практике. Гениальный Низами писал:

Многими знаниями умудренный юноша

Всегда нуждается в совете старца.

Следующие поговорки, собранные среди азербайджанцев Грузии – «высказывание аксакала весомее слов сотни юношей», «слово аксакала остудит кровь», «в безбожном месте находишься, но не будь там, где нет аксакала» – являются неоспоримым подтверждением почтения к старейшине.

Как утверждают старые люди, на всех собраниях и мероприятиях аксакалы сидели на видных местах. На мероприятиях с их участием царило спокойствие, все от мала до велика соблюдали порядок, как говорят в народе «в ушах слышался Коран». Прислушивались к любому слову и высказыванию аксакала и беспрекословно их исполняли. Как указано в этнографической литературе, даже если аксакал был не прав, каждый обязан был не перечить ему.

Лгать аксакалу, возражать ему считалось проступком и если кто-то вынужден был совершить подобное, то потом никогда не мог себе этого простить. Такой случай произошел между известным поэтом-сказителем Новрузом Тахлали и аксакалом из другого края. Эта история, рассказанная аксакалами села Гаратахла и до сих пор сохранившаяся в памяти местного населения, нашла отражение и в книге стихов поэта. Поскольку это было очень интересное, показательное, наводящее на размышления событие, мы решили его поведать:

«Устилали крышу строящегося дома. Сильно припекало. Сверху слышался голос мастера:

– Ей, Галамзар-енга (подружка невесты), Вас зовут.

Мы с покойным беседовали сидя под

навесом. Новруз встал и поприветствовал вошедшего. Это был старик семидесяти – семидесяти пяти лет в поношенной одежде.

Путник вежливо поздоровался и сел. Хотела принести гостю еду, а он сказал: «Доченька, пусть господь даст тебе изобилие, я не голоден, но, если угостите кружкой чая, не откажусь». Не я, не Новруз не подали вида.

Я быстро заварила ароматный чай с чабрецом и подала каждому по стакану. Не успев отпить глоток чая, гость, плача крупными слезами, с надрывом излил Новрузу свое горе.

– Сынок, да не лишит Господь Всемогуший даже птицу и червя их гнезда. Ваш чай напомнил мне запах родины, от которой я нахожусь вдали уже более тридцати лет. На какой горе красавица ты нарвала цветы, на которых ты заварила этот чай?

Покойный дал аксакалу ответ, который я не ожидала:

– Это цветы с горы Палантокан, у подножия которой возведена «Усыпальница Гази Абдуррахмана», дедушка!

От ответа глаза его чуть не вылезли из орбит. Я эту перемену в лице мужчины списала на ложь. Посчитала, что это вранье покойного рассердило путника и про себя сказала: где Комюрлю, а где Раантокан. Хотя я и осуждала Новруза, но пред светлыми очами аксакала решила «не лезть поперек батьки» и сдержалась. Дальнейший ход разговора для меня, вообще, остался загадкой. Следующий вопрос гостя привел меня в еще большее замешательство:

– Сынок, сейчас все пути отрезаны и тебе не столько лет, чтобы я посчитал тебя переселенцем османских времен. Выходит, и ты из Эрзурума?

– Так, дедушка.

– Помилуй, во имя Аллаха! Но Расскажи мне, что это за место – Эрзурум.

– Дедушка, стоит ли настаивать, вижу сомневаешься, что я буду говорить, а ты сверяй: есть у грузинских ворот Эрзурума торговое место – чаршы. Как въедешь в эти ворота, увидишь соборную мечеть Уду Атабека. Немного слева от мечети горделиво возвышается крепость. В 100-150 метрах от трех куполов, расположенных недалеко от медресе с двумя минаретами, фасадом, смотрящим на солнце, по правую его сторону, находятся купол Гаранлыг, а далее круто возведен купол Гюмюшлю.

...И я и чужеземец открыли рты от удивления. Оба застыли на месте. Покойный повествовал так гладко и четко, что никто ни на йоту бы не усомнился бы, что он родом из тех мест.

– Солнечный свет, падающий на усыпальницу Хабиб паши справа по дороге от купола Джимджима Султан до купола Рабна Хатун, расцветивает бликами как на снегу. Продолжать, дедушка?

Гость плакал навзрыд. Слезы, текшие по его щекам, исчезали в седой бороде, как заблудившиеся в лесу дети.

– Говори, сынок, говори!

Я вздрогнула от печали в его голосе.

– Эх, дедушка, напротив каравансарая Рустам-паша есть одна мечеть, называемая Лала-паша; я вырос в доме, на который после полудня падает тень этой мечети в направлении Сарыгамышлы.

Покойный закончил свой рассказ и встал. Он направился к саду, и я пошла за ним. Он нашептывал последнюю строфу одного из своих стихов...

Когда мы вернулись из сада гость уже ушел. Покойный пошел за ним. Когда он за полночь вернулся, был

похож на моряка затонувшего судна. Он обыскался незнакомца, но никто его не видел. Мужчина пропал как сдобный хлеб. В ту ночь он практически ничего не говоря ушел в свою комнату:

– Нехорошо получилось, обманул аксакала.

Много позже, когда я узнала, что в молодости одна девушка из Эрзурума подарила Новрузу тигель, поняла покойный знал все о том городе, как и об этом сосуде» (Təhləli, 2003: 224-226).

Из приведенного рассказа становится ясно, что поэт, желая сделать приятное аксакалу из Эрзурума, говорит «сладкую ложь», а затем испытывает моральные страдания.

По словам людей старшего поколения, что в каждом селении, уголке исследуемого нами региона были уважаемые, авторитетные аксакалы. Например, в Косалы – Хамза Исмаилов, Алмаз Велиев, в Назарли – Зульфугар Гарибов, в Гараджаллар – Алы Софиев, Зейнул Нуриев, Молла Ахмед Мехтиев, Омар Мехтиев, в Бирлике – Байрам Аллазоглы Гезалов (Гара Байрам), Магеррам Гасанов, Пирмамед Ибрагимов, Танрыкули Мамедов, в Тазакенде – Годжа Магамед оглы Мустафаев, Ибрагим Бахтияроглы, Гюльяхмед Гасаноглы, Муса Мустафаев, в Соганлыге – Иса киши, Судья Алы, в Борчалы – Айваз Дурсуноглы Гасанов, Сулейман Сулейманлы, в Сарване – Иса Хубанов, Гачагане – Муса Алиев, в Башкечиде – Джангир Оруджев, Юхары Орузмане – Мустафа Гамидоглы, Аббас Усубоглы, в Шахмарлы – Гара Вели, Мустафа Леле оглы, Байрам Велиев, Джаваншир и Гахраман Мамедовы, в Бахчаларе – Шабан Эюбов, в Ашагы Базакли – Сади Оруджоглы, в Хамамлы – Магомед Коха оглы, в Гемерли – Али Ойчуоглы, в Гараязы-Гаратепе –

Меджид Гамбароглы, Джалил Мамедов, Гияс Кальбиев, Наджаф киши, Али Хойлу, Гаджи Расул Расулзаде, Абдулла Гарагез, Осман Ага, Мамед Мустафаев, Сулейман, Меджид Налбенд и другие.

В книге «Гараязы» даются следующие сведения о Меджиде Гамбароглы: Меджид Гамбароглы, будучи родом из области Гарачоп, прославился в Гараязы как Меджид Налбенд (Коваль). Родился Меджид Гамбароглы в 1882 году, а в 1927 году перебрался в Гараязы. Он собственными руками обнес кладбище забором и посадил там деревья разных сортов. Без него не обходилась ни одна свадьба и ни одни поминки в Гараязы. Свадебные торжества, обручение и погребение проходили с благословения этого аксакала. В Гараязы Меджид киши примирял самых заклятых врагов. Его вмешательство даже смертоубийственную ссору оборачивалось миром (Ömərli, 2007: 464-465).

Бывалые старцы рассказывают, что в краю Гараязы, в старинном селении Тахла, благообразные, преклонного возраста аксакалы с твердыми речами всегда были в центре внимания. В народе часто упоминаются имена таких аксакалов, как Гаджи Муса, Гаджи Намаз, Аскер Сойдумалыоглы, Алескер Алимарданооглы, Байрам Амирханоглы, Магала Вели, Мешеди Гусейнооглы, Байрам Шахалиоглы, Мешеди Исмаил, Яраданкули Мамедов, Мешеди Ханахмед, Пири Рустамоглу, Мамедджан Рустамов, Ахмед Гафароглу, Гасан Татероглу, Керем Гасаноглы Алиев, Байрам Алыкули оглы, Гусейн Гамбароглы-Кор Союн. Согласно собранному этнографическому материалу и письменным источникам, Гусейн Гамбар оглы называли Кор Союн (кор – слепой), у него был орлиный глаз

и горделив он был как орел, воплощая достоинство рода Мардалы. Жесткость и суровость этого человека, привила всем членам рода армейскую дисциплину. Даже женатые мужчины страшили друг друга именем дяди Союна. Он был справедлив и никого понапрасну не наказывал. Он как бы осуществлял правосудие в роду (Musayev, 2001: 11).

Когда речь заходит об этих имеющих самоуважение, наставляющих на путь истинный, совершающих благие дела людях, то, как отмечает исследователь В. Амирли, в каждом из них оставил отеческий пример, который и поныне передается из уст в уста. Например, Гаджи Муса поделил с братом Халилом имущество, доставшееся от отца и, собрав деньги на дорогу, отправился в хадж. А Халил раздает свою долю нищим и кормит их. Когда Гаджи Муса добирается до Мекки, ему снится, что Халил уже здесь. По возвращению домой он говорит встречающим его людям, чтобы прежде навести Халила, поскольку тот оказался в Мекке раньше него. Следовательно, и деяния его Аллахом приняты раньше.

Аскер Сойдумалы оглы был хлебосольным человеком. Одаривал хлебом каждого, кто приходил на гумно, зазывал и угощал любого путника и еще давал провизию в дорогу.

Алискендер Алимарданоюнун, Байрам оглы Амирхан и Магала Вели были аксакалами в своем краю. Мешеди Гусейн Гаджи Муса оглы 32 года был главой поселения, завоевав уважение населения добрыми делами (Ömərov, 2001: 376).

По опросам пожилых людей, проводившихся во время сбора этнографического материала, мы выяснили, что в селении Гаратахла были такие отличавшиеся солидным

разговором, важным поведением, полезными наставлениями аксакалы, как Муса Рагим оглы Гезалов, Абузар Маммедбагир оглы Джафаров, Танрыкули Алиев, Салман Диянчи оглы Ахмедов, Аждар Гюльахмед оглы Садыгов, Диянчи Мамед оглы Мамедов, Гейдар Махаммед оглы Садыгов, Каблаиса Мешеди Кязым оглы Гасанов, Мешеди Магомедали оглы Алиев, Абузар Мешеди Алескер оглы Гусейнов и другие.

Гаджи Гахраман из селения Айлис в Гарачопе за свою щедрость и хлебосольность был прозван в народе Гатамтай (равный Гатаму). Этот народный старейшина, слух о безмерной щедрости которого распространился в соседние края, покупал у правительства пахотные земли у подножия гор Пирмамед, Нагиолен, Гарадель, Агдере, Харамы и Гароул, раздавал их неимущим, покупал для них лошадей, плуги, скот. По праздникам (Новруз, Пост, Курбан) выделял им долю из своего стада (Qaraçör, 1996: 78-79). Такие аксакалы всегда с почетом поминаются в народе.

Не каждый мужчина с убеленной бородой удостоивается почетного звания аксакала и не каждой женщине суждено называться «агбирчек». По сведениям, полученным в результате исследования у пожилых людей, путь к званию агбирчек начинается в семье. Женщины, преодолевающие все тяготы и трудности семейной жизни, воспитывающие достойных, порядочных, любящих свой край детей, являющиеся примером и опорой во всем для соседок и родственниц, отличающиеся благородством, человечностью, широкой душой, аккуратностью и опрятностью постепенно превращаются в агбирчек,

т.е. мать всего народа, заслуживают глубокое уважение населения. Этого счастья достигали только избранные, прославившиеся добрыми делами, помыслами, дальновидностью и цельностью, и тем самым успешно пройдя свой жизненный путь.

По нашим наблюдениям и по мнению ученых-этнографов, «быть агбирчек своего края куда труднее и более ответственно. Полномочия их шире и многостороннее. Семью удостоившейся такого почета женщины бывают образцовыми и более уважаемыми. Мать народа одинаково, с равной теплотой относится к любому участнику торжества... Один взгляд и действие этих цельных, попусту не говорящих женщин решал все. Они ценят мир и спокойствие, сближают разные общины, наводят мосты доверия. Они понимают боль, сопереживают горю, разделяют печаль и радость. И в страдании, и в веселье всегда рядом. Взгляд этой мудрой женщины наполняет мир смыслом и заливают светом все вокруг» (Bünyadov, 2007:125-140).

В селах, где мы проводили исследования, и поныне вспоминают этих умудренных седовласых женщин, доброжелательных и человеколюбивых. Такими были Саялы Молла кызы, Захра Джигарова, Захра Аббас кызы, Ругия Алиева в селении Гочулу, Тюкезбан Мамедова, Нигяр Салахлы из Сарачлы, Асия Ягублу из Инджаоглу, Ненеханым Гусейнова их Арыхлы области Болус, Набат Исмаил кызы из Борчалинского (Марнеульского) селения Юхары Сарал, Минавар Гасанова из села Юхары Гарабулаг в Башкечиде, Пери Ана из Кедак Дага, Фатма Меджид кызы Ибрагимова, Гызханым (Гарагыз) Гатам Гурбан кызы, Гезал Магомед кызы Гаджиева, Марал Гамид кызы из Юхары

Орузмана, Сариди Юсубова (Гамбарова) из Гараязы, Санам Омарова из селения Назарли, Боюкханум Исмаилова из Татьяновки, Салтанат Аббаскули кызы (Геюшли), Хейранса Худаверди кызы (Зейналлы), Зохра Лалаева, Малейка Магалова, Гезал Алиева, Пери Зорбаева, Заргелем Магалова, Багдагюль Гамбарова (Гпахлар), Мудвар Мурадова, Сура Гамбарова (Мамедова), Бановша Гамбарова, Фатьманиса Мусаева, Абуковсар Гурбанова (Алиева), Шехерханым Алиева, Гумай Алиева, Дилара Алиева, Бакиназ Танриверди кызы Алиева, Тезегюль Алиева, Жаннат Алиева, Миная Алиева, Зинят Алиева (Сойдумаллар), Кысханум Зорбаева из Тахлы, Лютва Сафарова, Набат, Тюкезбан, Пери ханым Софиевы из Гараджалар и другие.

Как говорят старейшие мужчины и женщины села Гараджалар, Периханым Софиева, была не только агбирчек своего края, но и тюрчан кой – депутатом парламента Грузинской Демократической Республики. Периханым была гордой, смелой, бесстрашной, душой болеющей за свой край женщиной. По словам академика Рамиза Мамедова: «В пятилетнем возрасте я увидел сестру моего деда Меджида Пери ханым. Я не обладаю сведениями о ее жизни, образовании и деятельности, но знаю, что она была депутатом в созданной в 1918 году под руководством Ноя Жордании Грузинской Демократической Республике. Помню, что она говорила громко и повелительно... А еще я помню, что моего дядю Мамеда в чем-то обвинили и арестовали. Пери ханым гневно обратилась к мужчинам нашего рода: «Я смогла вызволить из рук советской власти моего брата Гаджи, убившего человека, а вы не можете

спасти безвинно задержанного Мамеда, – с укором сказала она и всего через пять дней после этого ушла в мир иной» (Səlaləoğlu, 2018: 17).

Жительницы села Гочулу – Захра Мамед кызы Джигарова, Захра Аббас кызы и Ругия Керем кызы Алиева были известны не только односельчанам, но и всей республике. За рекордные результаты в заготовке табака они получили награды указом Президиума Верховного Совета СССР. «Джигарова Захра награждена орденом Ленина и медалью «Золотая Звезда», удостоившись почетного звания Герой Социалистического Труда, Захра Аббас кызы и Ругия Алиева получили орден Ленина. Помимо этого, Захра Джигарова избиралась депутатом Верховного Совета СССР двух созывов, представляя с высоких трибун трудящихся женщин Борчалы» (Sarvan, 1998: 455).

Закключение

Таким образом, в результате проведенного историко-этнографического исследования мы установили:

- среди азербайджанских тюрков Грузии, как и везде, где проживают азербайджанцы, есть достойные, цельные в словах и делах, болеющие душой за родные места, уважающие себя, думающие, доброжелательные, высоконравственные старейшины, именуемые «аксакал» и «агбирчек»;

- аксакал и агбирчек всегда активно участвуют в общенародных делах, непосредственно участвуют в решении самых трудных социально-экономических проблем;

- люди старшего возраста из поколения в поколение передают сведения об их добрых делах, человечности и глубоком уме.

Литература

1. Babayev T.A., 2000. Ömrünü zə nur calansın. – Bakı: Azərnəşr. – 60 s.
2. Babayev T.A., 2006. Ağsaqqallıq // Azərbaycan Tarixi Muzeyi. – s. 327-335.
3. Бигвава В.Л., 1983. Современная сельская семья у абхазов. – Тбилиси: Мецниере-
реба. – 111 с.
4. Bünyadov T.Ə., Babayev T.A., 2007. Ağsaqqallıq // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç
cildə. III cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – s. 107-124.
5. Bünyadov T.Ə., 2007. El anası // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. – Bakı:
Şərq-Qərb. – s. 125-140.
6. Cəlaloğlu E., 2018. Xəzərin xanı, yaxud akademik ömrünün spektrləri. – Bakı: 2018.
– 124 s.
7. Əliyev Ə.T., 2012. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə
məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). – Bakı: Elm və təhsil. – 156 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud, 1988. – Bakı: Yazıçı. – 265 s. + 12 ş.
9. Koroğlu, 2005 (mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İ.Abbaslı, B.Abdulla). – Bakı: Lider.
– 552 s.
10. Qaraçöp, 1996 (tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: N.Əbdülrəhmanlı). – Bakı: Dünya.
– 514 s.
11. Quluzadə T.N., 2018. Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi.
– Bakı: Elm və təhsil. – 236 s.
12. Musayev Z (S).M., 2001. Ağtəhlə və Mərdalı nəslə haqqında düşüncələrim və
xatirələrim. – Bakı: Araz. – 70 s.
13. Ömərov V.A., 2001. Qarayazı: Gürcüstanda türklər. I hissə. – Bakı: Çarşıoğlu. – 760 s.
14. Ömərlı V.A., 2007. Qarayazı. II hissə. – Bakı: Ocaq. – 348 s.
15. Sarvan M., 1998. Ulu Bozçalı. – Bakı: Elm. – 370 s.
16. Təhlədənəm özüm, dağlar... Təhlə çökəyi ədəbi antologiyası (tərtib edəni və nəşrə
hazırlayanı: N.Əbdülrəhmanlı). Bakı: Qanun, 2012. – 552 s.
17. Təhləli N. Dağlar, əyil, yar görünsün... Bakı: Nurlan, 2003. – 298 s.

References

1. Babayev T.A., 2000. Let there be light in your life. - Baku: Azernashr. - 60 p.
2. Babayev T.A., 2006. Eldership // Azerbaijan History Museum. - p. 327-335.
3. Bigvava V.L., 1983. Sovremennaya selskaya semiya y Abkhazov. – Tbilisi: Metsniereb.
- 111 p.
4. Bunyadov T.A., Babayev T.A., 2007. Eldership // Ethnography of Azerbaijan. In three
volumes. Volume III. - Baku: East-West. - p. 107-124.
5. Bunyadov T.A., 2007. El anası // Ethnography of Azerbaijan. In three volumes. Volume
III. - Baku: East-West. - p. 125-140.
6. Celaloglu E., 2018. Khan of the Caspian Sea, or the spectra of academic life. - Baku:
2018. - 124 p.
7. Aliyev A.T., 2012. Family life of Georgian Azerbaijanis at the beginning of XIX-XX
centuries (historical-ethnographic research). - Baku: Science and education. - 156 p. 8.
8. Kitabı-Dada Gorgud, 1988. - Baku: Yazichi. - 265 p. + 12 sh.
9. Koroghlu, 2005 (the text was prepared and compiled by: I. Abbasli., B. Abdullah). -
Baku: Leader. - 552 p.
10. Karachop, 1996 (compiled and prepared for publication by: N. Abdulrahmanli). -
Baku: World. - 514 p.
11. Guluzade T.N., 2018. Reflection of Azerbaijani ethnography in heroic epics. - Baku:
Science and education. - 236 p.
12. Musayev Z (S.M.), 2001. My thoughts and memories about Agtahla and Mardali

generation. - Baku: Araz. - 70 p.

13. Omarov V.A., 2001. Karayazi: Turks in Georgia. Part I. - Baku: Çasıoğlu. - 760 p.

14. Omarli V.A., 2007. Black script. Part II. - Baku: Ojak. - 348 p.

15. Sarvan M., 1998. Ulu Borchali. - Baku: Science. - 370 p.

16. I am from Tahla, the mountains... Tahla Chukayi literary anthology (compiled and prepared for publication by: N. Abdülrahmanli). Baku: Qanun, 2012. - 552 p.

17. Tahlali N. Let the mountains look bent and narrow... Baku: Nurlan, 2003. - 298 p.

Алиев А.Т.¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Академиясы

А. Бакиханов атындағы тарих институты

Баку, Әзірбайжан

e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

ГРУЗИЯЛЫҚ ӘЗІРБАЙЖАНДАРДЫҢ АҒА БУЫН ӨКІЛДЕРІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ (XIX – XX ҒАСЫР БАСЫ)

Аңдатпа. Ғылыми мақалада грузиялық әзірбайжандардың үлкендер мен қарт әйелдерге деген құрметі мен сеніміне этнографиялық зерттеулер мен жазба деректер негізінде талдау жасалған. Жасы егде ерлер мен әйелдер тек жасының үлкендігі үшін емес, ісінің, жауапкершілігінің, қадір-қасиетінің, қабілетінің, парасаттылығының, зерделілігінің, ойлылығының, қолында барға қанағат етуінің арқасында ерекшеленетін болған және өзін қоршаған ортадағы қиындықтарды шыдамды және байсалдылықпен шеше білу арқылы құрмет пен беделге ие болғандығы көрсетілген. Осы негізде барлық салтанатты немесе аза тұту шараларында, басқа да дәстүрлі рәсімдерде олар дастарханның жоғары жағында отыратын болған. Егде тартқан қарт ер мен әйел отырған жерде әрқашан тыныштық сақталып, үлкен-кішінің бәрі тәртіп сақтап құрмет көрсеткен. Олардың сөздеріне күмән келтірілмеді және тәрбиелік кеңестерін орындауға тырысты. Ақсақалдың немесе шашы ағарған әйелдің сөзін тыңдамау құрметсіздік, әрі үлкен күнә саналған. Жоғарыда аталған мәселелердің барлығы мақалада жан-жақты қарастырылып, осы өлкеде өмір сүрген атақты қариялар мен қарттардың қызметі, игі істері халықтан жинақталған материалдар негізінде этнографиялық зерттеу жасалынған.

Кілт сөздер: Грузия әзірбайжандары, ақсақал, агбирчек, құрмет, сенім.

Дәйексөз үшін: Алиев А.Т. Грузиялық әзірбайжандардың аға буын өкілдерімен қарым-қатынасы (XIX-XX ғасыр басы) // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 47-57 б.(қаз.)

DOI:https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.05

Aliyev A.T.¹

¹Institute of History A.Bakikhanov of the National
Academy of Sciences of Azerbaijan
г. Баку, Азербайджан
e-mail: esed.aliyev.2020@mail.ru

ATTITUDES TOWARDS AKSAKALS AND AGHBIRCHEKS AMONG GEORGIAN AZERBAIJANIS (EARLY XIX-XX CENTURIES)

Abstract. This article, written for the first time on the basis of the ethnographic researches and written literature materials, talks about the trust, respect and regard of Georgian Azerbaijanis for aksakals and aghbircheks (the elders, the most honorable and experienced old men and women). It shows that not only aksakals and aghbircheks have gained respect and prestige with being old, but with patience and restraint they could carry out all the hard work of people with their own practicality, integrity, reasoning, rationality, thinking, and their abilities. That is why they have been honored at charitable gatherings, at weddings and funerals, at these or other ceremonies, and have been listened to their instructions and recommendations. At meetings where there were aksakals and aghbircheks, silence always reigned and order was observed. Their advice and recommendations were unconditionally fulfilled. The greatest sin was not to listen to aksakals and aghbircheks and to disregard their instructions. The article based on the ethnographic materials which were receiving from the population have been focused on the work and kindness of the well-known aksakals and aghbircheks of the time.

Keywords: Georgian Azerbaijanis, aksakals, aghbircheks, respect, trust.

For citation: Aliyev A.T. Attitudes towards aksakals and aghbircheks among Georgian azerbaijanis (early XIX-XX centuries) // Madeni mura. 2023. №4 (103). 47-57 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.05>

Автор туралы мәлімет:

Алиев Асад Танрыверди оглы, тарих бойынша философия докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық Академиясы А. Бакиханов атындағы Тарих Институтының жетекші ғылыми қызметкері, Баку қ., Әзірбайжан.

Сведения об авторе:

Алиев Асад Танрыверди оглы, доктор философии по истории, доцент, ведущий научный сотрудник Института Истории им. А.Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана, г.Баку, Азербайджан.

Information about the authors:

Aliyev Asad Tanriverdi ogly, doctor of Philosophy in history, associate docent leading researcher at the Institute of History, A. Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

МРНТИ 03.61.91.

Атдаев С. Дж.¹

¹Институт истории и археологии АН Туркменистана
Ашхабад, Туркменистан
¹e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТРАДИЦИОННЫЕ СПОСОБЫ ХРАНЕНИЯ ЗЕРНА У ТУРКМЕН

Аннотация. Целью данного исследования стало изучение традиции хранения зерновых культур у туркмен. Данный вопрос в туркменской науке детально еще не освещён. В рассматриваемой работе мы провели анализ исторических документов с использованием историко-сравнительного и количественного методов. Обзор источников XIX в. позволит нам представить общую картину рассматриваемой темы. Комплексный подход при подборе и анализе документов, сравнение археологического, источниковедческого и этнографического материала составят основу методологического подхода в исследовании.

Туркменские земледельцы имели несколько вариантов хранения зерна. Для повседневного потребления зерновых в доме имелось в мешках (чувал, торба). При перевозке злаки содержали в корзинах, покрытых соломой и обмазанных глиной. Большие объемы зерна хранили в глинобитных амбарах и иных пригодных для этой цели помещениях, в которых устраивали особые зернохранилища — мардан. Иногда зерно хранили во дворах, где кучи предварительно покрывали соломой и затем обмазывали глиной. В горных районах держали зерно в специальных кирпичных помещениях — пархав. Зерно содержалось и в специально оборудованных ямах — урах. Для складирования пшеницы часто на полях сооружались небольшие низкие мазанки.

Ключевые слова: пшеница, чувал, торба, амбар, склад, уры, пархав, мазанка для хранения зерна, мардан, крепость.

*За труд упорный человеку,
Землей был дарен хлебный знак.
И проявив зерну опеку,
Хранить мирской велела знак.*
С. А.

Для цитирования: Атдаев С. Дж. Традиционные способы хранения зерна у туркмен // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 58-70 с. (рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.06>

Введение

Тема, выбранная нами для исследования, связана с традициями хранения зерновых культур у туркмен в прошлом, а именно в XIX – начале XX в. Этот вопрос в туркменской науке, можно сказать, детально еще не освещён. В трудах исследователей этнографии туркменского народа, имеются лишь указания о наличии разного рода зерновых хранилищ. Некоторый материал по данной тематике был описан в ряде статей: «О земледельческих традициях в долине Сумбара и Чендыра в конце XIX – начале XX в.» (Оразов, 1973), «Приемы земледелия в Ахальском оазисе в конце IX – начале XX вв. (пахота, сев, уборка и хранение урожая)» (Пиркулиева, 1975), «Материалы по земледелию у туркмен в конце XIX – начале XX века (обработка почвы, уборка и хранение урожая)» (Васильева, 2000). Мы со своей стороны попробуем дополнить этот пробел археологическими и этнографическими отчетами, а также материалами исследователей XIX в.

Материалы и методы исследования

В данной работе нами применены методы анализа исторических документов, историко-сравнительный и количественный методы. Детальный обзор документов XIX в. позволит нам воссоздать общую картину данного вопроса. Комплексный подход в подборе и анализе документов, сравнение археологического, источниковедческого и этнографического материала составят основу методологического подхода в исследовании.

Культивирование пшеницы, овса, ячменя и других злаков, является составной частью земледельческой

культуры туркмен. Традиционно зерновые выращивались вдоль рек и канав, а также в горных районах. В обоих случаях достаток воды мог обеспечиваться только при достаточном количестве осадков, что породило ряд обрядов и ритуалов. Покровителем зерновых культур был Баба-Дайхан, в некоторых вариантах Хыдыр-Ата. Верилось, что посох этого пира обладал особой магической силой. Дайхане проводили палкой символическую черту вокруг кучи зерна, произнося имя своего духовного защитника. Считалось, что подобный круг позволял сохранить зерно от вредных насекомых. Согласно другим вариантам поверий, по ночам святой сам совершал круговые хождения по этой линии, вследствие чего количество зерна могло даже увеличиться (Атдаев, 2021а: 114).

А.Н. Пиркулиева пишет, что для охраны посевов от сглаза земледельцы Ахала прикрепляли на палки черепа крупного рогатого скота (Пиркулиева, 1975: 166). Практика установления оберега в виде пугала, называемого «гарантга», широко бытовала у земледельцев. Его чаще оберег делали из черепа животного: горного барана, козы или лошади. Интересно отметить, что находившийся в Мерве в начале 1881 г. корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О'Донован отмечал подобным образом прибрежные туркмены хранили бахчевые. Они выкапывали на вершинах песчаных холмов траншеи, куда складировали дыни и огурцы. Все это сверху покрывали войлоком, а рядом в песок втыкали сухие кости верблюдов (Атдаев, 2021б: 60).

При достатке необходимого количества воды, местная плодородная почва позволяла собирать два урожая

в год. В записках Алиханова мы находим, что превосходно возделанные плодородные поля некогда давали даже три жатвы пшеницы с одного посева (Алиханов-Аварский, 1883: 27). В числе распространенных обычаев, связанных с уборкой урожая, следует назвать институт взаимопомощи (ёвар). Односельчане сообща оказывали помощь старикам, вдовам и другим нуждающимся.

Обмолот зерновых (дөбек) происходил на токе (харман). Обмолот озимых хлебов начинали в конце мая, яровых — в конце июня или начале июля. Наиболее широко распространенным способом молотбы зерновых было вытаптывание зерна из колосьев с помощью ног животных. Для более успешного обмолота позади животных прицепляли плетенку-волокушу из хвороста (чапар, гызган, хыша). Использовали также деревянный одновальный, иногда двухвальный, каток с зубьями (чарх). Обмолот повторяли два раза (Васильева, 2000: 15-16). Если урожай был незначительным его молотили вручную, выбивая из остатков колосьев зерна палкой. Оставшиеся необмолоченные колосья обрабатывали в деревянной ступе (сокы).

Следом дайхане производили отвеивание зерна от соломы (атмак, хармана атыджи). Веяли в ветреный день. В августе дул северо-западный ветер и этот месяц назывался «харман-айы». Затем зерно просеивали на сите (элек) для окончательного очищения. Сначала применяли крупные ситы (ири гөз элек), а затем мелкие (ушак гөз). В заключение работ производился обряд очищения (хокгулла чыкмак, курек хақы). Горсть зерна разбрасывали в поле птицам (гушун пайы), в небольших объемах раздавали бедным, а 1/10 часть

всего урожая (хушур), передавалось в пользу духовенства.

Обсуждение материала

Разновидность и методы хранения обмолоченного зерна зависели от района проживания людей и географических особенностей местности.

1) В горных районах хранили зерно в специальных сооружениях – пархав и земляных ямах – урах.

2) В предгорных и равнинных областях зернохранилища были представлены специальными глинобитными амбарами или пригодными для этих целей объемными помещениями. В помещениях зерно содержалось и в циновочных марданах. Зерно могли беречь прямо во дворе, покрыв сверху соломой и плотно обмазав глиной. Также во дворах устраивались уры. Часть зерна могли держать на полях, где возводились низкие мазанки с узеньким входным отверстием.

Небольшое количество зерна содержалось непосредственно в доме в мешках (чувал, торба). Для хранения в больших размерах или при перевозке использовались другие методы. Донован отмечал что иногда пшеницу хранили в специальных корзинах диаметром в 60 см. Зерно в корзинах покрывали сверху соломой или сеном, а затем обмазывали глиной. После этого урожай был готов к транспортировке (The Merv Oasis, 1883: 309).

Большие объемы зерна хранили в глинобитных амбарах — аммар. Амбары делились перегородками (телек) на отдельные участки (ахыр) в которых содержались отдельно зерна пшеницы, джугары, кунжута и других злаков (Penjiúew, 1991: 136). Чтобы зерно не испортилось в стенах чуть ниже потолка имелись специальные

вентиляционные отверстия. Способ хранения зерна в амбарах был детально описан еще в древнем трактате «Фан кешф ве зераат» («Трактат по агротехнике»). Зернохранилище должно было располагаться в чистом месте, вдали от мусора, конюшен, воды, кухонных очагов и кожевенных мастерских. Дабы обезопасить зерно от грызунов, помещение рекомендовалось оштукатурить глиной с примесью золы. Маленькие отверстия в стенах с северной, западной и восточной сторон обеспечивали сохранение нормальной температуры в амбаре. Отверстий с южной стороны быть не должно, так как солнечные лучи могли испортить хлеб (Абдураимов, 1966: 253).

Иногда под амбаром могли использовать другие объемные помещения. Однажды Донован посетил усадьбу главу мервского колена утамыш Аман-Нияз хана из рода гараахмет. Последний, производя ознакомительную поездку по оазису, пригласил его в дом своего дяди, по всей видимости это был Меред-Али-сердар. Здесь во дворе он увидел квадратную башню, нижняя часть которой была

отведена для хранения зерна (The Merv Oasis, 1883: 309).

Проживавшие в северных районах страны туркмены знали еще один способ хранения зерна в помещениях: из циновок бойра делали круглые зернохранилища мардан, объемом до 10 батманов (250 кг) зерна. В Ахалском и Атекском оазисах зерно сохраняли во дворах следующим образом: его насыпали на землю, сверху покрывали соломой и обмазывали глиной (Васильева, 2000: 18).

Туркмены горных районов держали зерно в специальных кирпичных помещениях – пархав. Хранилище возводилось на высоте 30 см от земли, что позволяло избегать сырости и сохранения запасов от грызунов. В пархаве помещалось от 1,5 до 2 тонн зерна. Бывали пархавы более крупных размеров, разделенных внутри на три части (ой, бөлюм), в каждой из которых помещалось по 1-1,5 т. зерна. Средними считались пархавы двухкамерные. Внутренние перегородки устраивались с целью снизить давление массы зерна на стенки хранилища. В каждом

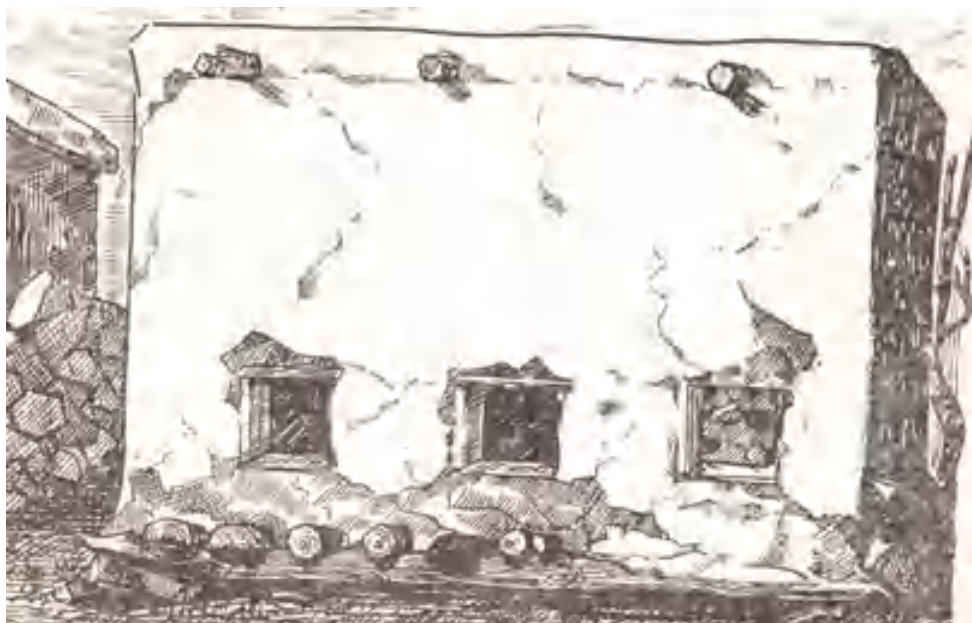

Рис. Пархав.
Fig. Parhaw.

отсеке пархава имелись отверстия сверху для засыпки зерна и снизу – для высыпки зерна, которые перекрывались кирпичами или камнями (Halmuradow, 2014).

Пархав возводили над землей. Сначала ставили в два ряда большие каменные глыбы. На каждый каменный ряд клали по одному арчовому бревну. Потом укладывали поперечные балки из горного клена (керкав). Следом стелили колючие ветки растения гаратикен, а сверху него – верблюжью колючку (яндак) толщиной в 20 см. Далее поверхность обмазывали ровно толстым слоем глины. Иногда пархав возводили на сваях. Фундамент хранилища устилали ровными каменными плитами и обмазывали гипсовым раствором (ак генч) (Halmuradow, 2014). На полученном фундаменте строили собственно само помещение. Стену возводили шириной в один кирпич, обмазав снаружи и изнутри глиной. Толстый слой глины покрывал и крышу. Сверху оставляли небольшое отверстие (думлик), через которое засыпали зерно. (Оразов, 1973: 31-33).

Пархав мог иметь и конусообразную форму, высотой до 2 м и диаметром у основания в 1,5 м. Объем подобного зимнего зернохранилища составлял до 130 кг. Когда появлялась необходимость в зерне, то в этом хранилище на небольшой высоте пробивали стенку, а затем вновь закладывали отверстие (Васильева, 1954: 143).

Зерно хранили также в ямах, называемых – уры. Термин уры в различных диалектах туркменского языка звучит по-разному (оро, гуйы, аммар, аммарчукур). Уры внутри покрывались соломой или хворостом (галак, галык). Яма состояла из нижней части (ички гуйы) и верхней (дашкы

гуйы). Некоторые ямы устраивались на склонах гор (сум). В горных долинах и ущельях ямы были глубокими с узким отверстием, дабы осложнить их разрыхление кабанам (огры гуйы) (Penjiýew, 1991: 135-136).

Иногда уры выкапывали близ полей, но большей частью в усадьбе. Ямы могли вмещать 10–20 батманов (0,5 т.) и даже до 40 батманов (1 т.). Ширина ямы сверху составляла 2 м, а в основании – 50 см. Изнутри уры обмазывались глиной и устилались соломой. Уложенное зерно вновь покрывалось соломой и засыпалось землей (Васильева, 2000: 18). Иногда стенки ямы покрывали не только соломой пшеницы (сыпал), но и кожурой можжевельника (арчаньн постасы). Если яма делалась скрытно, то ее называли «огры гуйы» (Оразов, 1973: 33-34). В мервской области зерновые ямы имели не только круглые, но и четырехугольные формы (Иванов, 1930: 11). Интересно, что кочевые туркменские племена Южной Анатолии, на своих зимних стоянках и поныне зарывают зерна в ямы. Эти углубления имеют широкое пространство внизу, а наверху снабжаются узким отверстием, которое покрывается досками и засыпается землей (Гаджаров, 1979: 80).

Способ хранения зерна в ямах описан, в упомянутом выше, трактате «Фан кешф ве зераат». В книге советовалось стенки ямы застелить камышовым слоем, затем засыпать зерно и уложить сверху толстым слоем соломой. Зерно, в подобной яме, могло храниться до 50 лет (Абдураимов, 1966: 253-254).

А. Самойловичем были собраны туркменские народные загадки. Одна из них относилась к пшенице:

В землю ударил топором,
С красным отверстием кошельком;
Из земли мальчик выскочил, –

Великого народа султан.

Другая загадка описывает яму для хранения пшеницы:

Внутри «такыра» жеребенок резвится.

Брюхо у него сытое,

А тени от него нет (Самойлович, 1909: 74-75).

Подобная загадка имеется и в тюркской традиции:

Сколько ни толкай, не качнётся,

И то, что внутри, не всплеснётся.

Это яма для хранения зерна (Гаркавец, 2015: 56).

Упоминания об урах часто встречается в материалах XIX в. Документы говорят, что зерновые люди хранили зимой в вырытых для этой цели глубоких ямах (Туркмения и Хива, 1870: 110). Донован отмечал, что туркмены никогда не запасаются зерном в количестве большем, чем этого требуется до следующего урожая. Для складирования зерна используют неглубокие ямы в два-три фута (60 см) диаметром и столько же в глубину, где покрывают толстым слоем соломы и землей, – самый распространенный способ хранения зерна в этих местах (The Merv Oasis, 1883: 199, 310). Далее Донован отмечает, что близ селения Мяне туркмены хранили зерна в неглубоких траншеях. Зерно сначала накрывается соломой, а затем землей. Зерно было в хорошем состоянии даже после многомесячного хранения (The Merv Oasis, 1883: 101). Подобные траншеи Донован наблюдал и в соседней Чаче, где зерно было прикрыто камышом и глиной (The Merv Oasis, 1883: 451).

К. Бодэ писал, что туркмены делают зимние запасы хлеба, для чего роют глубокие ямы. Зарыв зерно в ямы, покрывают ее соломой, насыпают сверху землей и делают ее «неприметною для

глаз» (Бодэ, 1856: 44, 99). Упоминания о зернохранилищах имеется у П.М. Лессара. Последний отмечал, что в мае 1882 г. персы начали теснить из Серакса салыров и часть мервских текинцев, имевших здесь свои посевы. Текинские вожди Тядж-сердар и Папыш-пяльван вынуждены были перевезти свои семьи в Чача, а сами остались в Сераксе до сбора посевов. Лессар указывает, что хлеб текинских саллах-дайханов «лежит зарытый в ямах». Салыры, согласившиеся переселиться с правого берега Теджена на его левую сторону в район Зурабада, «оставили свой хлеб в ямах» и постепенно начали свозить его к себе (О распределении вод, 1882: 54).

Во время первой ахалтекинской экспедиции 1879 г. российские войска в августе месяце достигли Дуруна. Из телеграммы начальника штаба Кавказского военного округа Павлова следует, что местное население заранее покинуло свои места, забрав с собою все необходимое: «Пшеница и ячмень сняты и спрятаны в ямах за невозможностью всего вывезти» (Присоединение, 1960: 441). В рапорте командующего войсками Закаспийского отдела генерал-майор Ломакина сообщается, что во всех аулах, начиная с Арчмана находили запасы самана и люцерны, а «по ямам – пшеницу» (Присоединение, 1960: 444).

Зерновые ямы старались по возможности скрыть от глаз неприятеля, который не упускал возможности их перехватить. Н.И. Гродеков пишет, что текинцы, желая нанести урон российским тыловым позициям, угоняли скот и выбирали пшеницу из ям на полях (Гродеков, 1883: 48). Н.И. Гродеков, описывая ход ахалтекинской экспедиции 1880-1881 гг. отмечает, что защитники Гёк-тепинской крепости не страдали от голода, так как в песках у

них были зарыты большие запасы зерна (Гродеков, 1883: 138). О хлебных запасах, зарытых туркменами в песках, указывает и Шеманский (Шеманский, 2003: 282).

Зерновые запасы и пропитание туркмены часто закапывали во время военных походов. Здесь можно привести еще одно интересное замечание Гродекова. Он пишет, что туркмены, готовясь выступить в аламан, заранее готовят своих лошадей к дальнему переходу. Они устанавливают для своих лошадей особый режим подготовки и систему питания. Туркмены берут с собой определенный запас ячменя, ячменных лепешек, приготовленных на бараньем сале, немного жареного пшена или кукурузы. Оставив при себе немного проса и лепешек, большую часть этих запасов они «зарывают по пути, чтобы воспользоваться ими при обратном движении» (Поездка, 1883: 88).

Во время нашествия неприятеля все зерно свозилось в крепости. К примеру, в 1853 г. персидские войска под командованием наследного принца Феридуна-мирзы вступили на земли Ахала. Принц приказал разрушить 36 мощных укреплений, которые туркмены «за-полнили зерном» (Историко-культурное наследие, 2000: 61). Барановским были описаны склады двух крепостей Арчмана, в которых хранились большие запасы ячменя, муки и сена (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 90).

Практика зарывания в землю продуктов не ограничивается только зерновыми. В подобных ямах складировали саман и бахчевые. Выше мы упоминали о хранении в песках запасов бахчевых (Атдаев, 2021б: 60). Демуров писал, что прибыв в августе 1879 г. Бами, русские солдаты обнаружили, что он был совершенно

пусть и оставлен жителями. В качестве добычи достались «запасы самана в ямах» (Демуров, 1881: 618). О подобных ямах, в которых содержались «запасы самана», упоминает в своих записях и Квитка (Квитка, 1883: 585).

Интересный момент с использованием ям в быту был описан С.А.Гунаропуло. Он пишет, что однажды некий капитан Малама приобрел маленького тигренка. В Дашрабат-гала туркмены вырыли для дикого котенка яму шириною в 4 м и глубиною в 70 см, где он проживал привязанный на цепи. Тигренку было уже три месяца, и когда кто-либо приближался к его берлоге, он рычал, скаля при этом зубы (Атдаев, 2022: 38).

Еще один вид сооружения, предназначенного для складирования зерновых был описан Барановским. Он отмечал, что видел в Ахале на поле каждого текинца небольшие низкие мазанки с узеньким полукруглым отверстием, в которое с трудом может пролезть человек, «служащие для склада пшеницы», а также самана, арбузов и дынь. Эти мазанки встречались двух типов: круглые, с небольшим куполом наверху и четырехугольные. Их объем довольно велик, так как они были углублены в землю аршина на 1,5 м. (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 62).

Выводы

Туркменские земледельцы имели несколько вариантов складирования зерновых. Это зависело от района их проживания и географических особенностей местности. Для повседневного потребления незначительный объем зерна содержался непосредственно в доме в мешках (чувал, торба). При перевозке злаки ссыпали в специальные корзины,

которые покрывали соломой и обмазывали глиной. Большие объемы зерна хранили в глинобитных амбарах. Иногда под амбар могли использовать другие объемные помещения. В помещениях из циновок устраивали круглые зернохранилища – мардан. Зерно сохраняли и во дворах, когда его высыпали на землю, покрыв сверху соломой и обмазав глиной. В горных районах держали зерно в специальных

кирпичных помещениях – пархав. Зерно содержалось и в специально оборудованных ямах – урах. Для складирования пшеницы часто на полях сооружались небольшие низкие мазанки. Бережное отношение к зерновым запасам, породило множество вариантов его хранения, что является важной частью земледельческой культуры туркменских дайхан.

Литература

1. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX в. Ташкент: Фан, 1966. Т. 1. 370 с.
2. Алиханов-Аварский М. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. СПб: Типография и хромофотография А. Траншеля, 1883. 108 с.
3. Атдаев С.Дж. Круговые обходы в обрядовой практике туркмен // Народы и религии Евразии. 2021а. №3 (26). С. 97-127.
4. Атдаев С.Дж. Исторические данные о туркменской дыне и арбузе // Культурное наследие (Мадени Мура). 2021б. - №4 (95). С. 56-75.
5. Атдаев С.Дж. Тигры в историческом прошлом Туркменистана // Культурное наследие (Мадени Мура). 2022. - №2 (97). С. 32-50.
6. Бодэ К. Очерки туркменской земли и юго-восточного побережья Каспийского моря // Отечественные записки. Кн. VIII, 1856. 165 с.
7. Васильева Г.П. Туркмены-нохурли // Среднеазиатский этнографический сборник. ТИЭ АН СССР. Новая серия. М.: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 21. С. 82-215.
8. Васильева Г.П. Материалы по земледелию у туркмен в конце XIX – начале XX века (обработка почвы, уборка и хранение урожая) // Итоги полевых исследований. М., 2000. С. 5-23.
9. Гаджаров Н. Историко-этнографические сведения о туркменах Ирака, Сирии и Южной Анатолии в XIX – начале XX в. // Очерк этнографии населения Южного Туркменистана (XIX – нач. XX в.). Ашхабад: Ылым, 1979. С. 76-90.
10. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus. Алматы: Нур-Принт, 2015. 123 с.
11. Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880–1881 гг. СПб: Тип. В. Балашова, 1883. Т. 3. 294 с.
12. Демуров Г.З. Бой с текинцами при Денгиль-тэпе 28 августа 1879 года. (Рассказ очевидца) // Исторический вестник. 1881. № 3. С. 617-622.
13. Иванов П. От кочевого к оседлому. Хозяйственные приспособления туркменского жилища и дворовые постройки туркменского двора // Туркменоведение. 1930. № 12. С. 10-12.
14. Историко-культурное наследие Туркменистана. Энциклопедический словарь. Стамбул, 2000. 381 с.
15. Квитка А. Поездка в Ахал-Теке. 1880-1881 // Русский Вестник. 1883. Т. 165. № 6.

С. 575-605.

16. О распределении вод Келата и Дерегеза между этими ханствами и Атеком. Восточный берег Теджена у Серахса и южнее его. Инженера П.М. Лессара. Декабрь 1882 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 6. СПб: Военная типография. 1883. С. 39-61.

17. Оразов А. О земледельческих традициях в долине Сумбара и Чендыра в конце XIX – начале XX в. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен: (Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана). Ашхабад, 1973. С. 7-37.

18. Пиркулиева А.Н. Приемы земледелия в Ахальском оазисе в конце IX – начале XX вв. (пахота, сев, уборка и хранение урожая) // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М., 1975. С. 154–169.

19. Поездка ген.-шт. полковника Гродекова из Самарканда через Герат в Афганистан (в 1878 году) // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 5. СПб: Военная типография. 1883. С. 58-107.

20. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов). Ашхабад: Изд-во Акад. наук Туркм. ССР, 1960. 824 с.

21. Самойлович А. Загадки закаспийских туркмен в русском переводе // Живая Старина, 1909. Вып. 2-3. СПб: Тип. М. П. С. (Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко). С. 52-83.

22. Туган-Мирза-Барановский В.А. Русские в Ахал-Теке. 1879 г. СПб: тип. В.В. Комарова, 1881. 177 с.

23. Туркмения и Хива // Всемирный путешественник. № 7. 1870. С. 109-112.

24. Шеманский А.Д. Ахалтекинская экспедиция 1880-1881 гг. // История русской армии. СПб, 2003. Т. 3. 1850-1900 гг. С. 254-352.

25. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York, 1883. 500 p.

26. Halmyradow A. Parhaw. / Türkmenistan. 2014. 5 fewral. (на туркменском языке).

27. Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. Aşgabat: Magaryf, 1991. 209 s. (на туркменском языке).

References

1. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnyh otnoshenij v Buharskom hanstve v XVI – pervoj polovine XIX v. [Essays on agrarian relations in the Bukhara Khanate in the 16th – first half of the 19th centuries]. Tashkent: Fan, 1966. T. 1. 370 p. [in Russian]

2. Alihanov-Avarskij M. Mervskij oazis i dorogi, vedushhie k nemu [Merv oasis and roads leading to it]. SPb: Tipografija i hromolitografija A. Transhelja, 1883. 108 p. [in Russian]

3. Atdaev S.J. Krugovye obhody v obrjadovoj praktike turkmen [Circular walks in the ritual practice of Turkmens] // Narody i religii Evrazii. 2021a. №3 (26). P. 97-127. [in Russian]

4. Atdaev S.J. Istoricheskie dannye o turkmenskoj dyne i arbuze [Historical information about Turkmen melon and watermelon] // Kul'turnoe nasledie (Madeni Mura). 2021b. - №4

(95). P. 56-75. [in Russian]

5. Atdaev S.J. Tigry v istoricheskom proshlom Turkmenistana [Tigers in the historical past of Turkmenistan] // Kul'turnoe nasledie (Madeni Mura). 2022. - №2 (97). P. 32-50. [in Russian]

6. Bodje K. Ocherki turkmenskoj zemli i jugo-vostochnogo pribrezh'ja Kaspijskogo morja [Essays on the Turkmen land and the southeastern coast of the Caspian Sea] // Otechestvennye zapiski. Kn. VIII, 1856. 165 p. [in Russian]

7. Vasil'eva G.P. Turkmeny-nohurli [Turkmens-Nokhurli] // Sredneaziatskij jetnograficheskij sbornik. TIJe AN SSSR. Novaja serija. M.: Izd-vo AN SSSR, 1954. T. 21. P. 82-215. [in Russian]

8. Vasil'eva G.P. Materialy po zemledeliju u Turkmen v konce XIX — nachale XX veka (obrabotka pochvy, uborka i hranenie uroz'haja) [Materials on agriculture among the Turkmens at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries (tillage, harvesting and storage of crops)] // Itogi polevyh issledovanij. M., 2000. P. 5-23. [in Russian]

9. Gadzharov N. Istoriko-jetnograficheskie svedenija o turkmenah Iraka, Sirii i Juzhnoj Anatolii v XIX – nachale XX v. [Historical and ethnographic information about the Turkmens of Iraq, Syria and Southern Anatolia in the 19th – early 20th centuries] // Oчерк jetnografii naselenija Juzhnogo Turkmenistana (XIX – nach. XX v.). Ashhabad: Ylym, 1979. P. 76-90. [in Russian]

10. Garkavec A.N. Codex Cumanicus [Codex Cumanicus]. Almaty: Nur-Print, 2015. 123 p. [in Russian]

11. Grodekov N.I. Vojna v Turkmenii. Pohod Skobeleva v 1880–1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880–1881]. SPb: Tip. V. Balashova, 1883. T. 3. 294 p. [in Russian]

12. Demurov G.Z. Boj s tekincami pri Dengil'-tjepe 28 avgusta 1879 goda. (Rasskaz ochevidca) [Battle with the Tekins at Dengil-tepe on August 28, 1879. (Eyewitness account)] // Istoricheskij vestnik. 1881. № 3. P. 617-622. [in Russian]

13. Ivanov P. Ot kochevogo k osedlomu. Hozjajstvennye prisposoblenija turkmenskogo zhilishha i dvorovye postrojki turkmenskogo dvora [From nomadic to sedentary. Household appliances of the Turkmen home and courtyard buildings of the Turkmen courtyard] // Turkmenovedenie. 1930. № 12. P. 10-12. [in Russian]

14. Istoriko-kul'turnoe nasledie Turkmenistana. Jenciklopedicheskij slovar' [Historical and cultural heritage of Turkmenistan. encyclopedic Dictionary]. Stambul, 2000. 381 p. [in Russian]

15. Kvitka A. Poezdka v Ahal-Teke. 1880-1881 [Trip to Ahal-Teke. 1880-1881] // Russkij Vestnik. 1883. T. 165. № 6. P. 575-605. [in Russian]

16. O raspredelenii vod Kelata i Deregeza mezhdju jetimi hanstvami i Atekom. Vostochnyj bereg Tedzhena u Serahsa i juzhnee ego. Inzhenera P.M. Lessara. Dekabr' 1882 g. [On the distribution of the waters of Kelat and Deregez between these khanates and Atek. The eastern bank of the Tejen near Serakhs and south of it. Engineer P.M. Lessara. December 1882] // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. 6. SPb: Voennaja tipografija. 1883. P. 39-61. [in Russian]

17. Orazov A. O zemledel'cheskikh tradicijah v doline Sumbara i Chendyra v konce XIX – nachale XX v. [About agricultural traditions in the Sumbar and Chendyra valleys at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries] // Oчерki po istorii hozjajstva i kul'tury

turkmen: (Materialy k istoriko-jetnograficheskomu atlasu Srednej Azii i Kazahstana). Ashhabad, 1973. P. 7-37. [in Russian]

18. Pirkulieva A.N. Priemy zemledeliya v Ahal'skom oazise v konce IX- nachale XX vv. (pahota, sev, uborka i hranenie urozhaia) [Farming techniques in the Ahal oasis at the end of the 9th - beginning of the 20th centuries. (Plowing, sowing, harvesting and storing crops)] // Hozjajstvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednej Azii i Kazahstana. M., 1975. P. 154-169. [in Russian]

19. Poezdka gen.-sht. polkovnika Grodekova iz Samarkanda cherez Gerat v Afganistan (v 1878 godu) [Trip of the general-unit Colonel Grodekov from Samarkand through Herat to Afghanistan (in 1878)] // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. 5. SPb: Voennaja tipografija. 1883. P. 58-107. [in Russian]

20. Prisoedinenie Turkmenii k Rossii (sbornik arhivnykh dokumentov) [Accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. Ashhabad: Izd-vo Akad. nauk Turkm. SSR, 1960. 824 p. [in Russian]

21. Samojlovich A. Zagadki zakaspijskikh turkmenov v russkom perevode [Riddles of the Trans-Caspian Turkmens in Russian translation] // Zhivaja Starina, 1909. Vyp. 2-3. SPb: Tip. M. P. S. (T-va I.N. Kushnerev i Ko). P. 52-83. [in Russian]

22. Tugan-Mirza-Baranovskij V.A. Russkie v Ahal-Teke. 1879 g. [Russians in Ahal-Teke]. SPb: tip. V.V. Komarova, 1881. 177 p. [in Russian]

23. Turkmenija i Hiva [Turkmenistan and Khiva] // Vsemirnyj puteshestvennik. № 7. 1870. P. 109-112. [in Russian]

24. Shemanskij A.D. Ahaltekinskaja jekspedicija 1880-1881 gg. [Akhal-Teke expedition 1880-1881] // Istorija russkoj armii. SPb, 2003. T. 3. 1850-1900 gg. P. 254-352. [in Russian]

25. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York, 1883. 500 p.

26. Halmyradow A. Parhaw [Parhaw] / Türkmenistan. 2014. 5 fewral. (in Turkmen).

27. Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy [Professional lexicon of the Turkmen language]. Aşgabat: Magaryf, 1991. 209 p. (in Turkmen).

Атдаев С. Дж.¹

¹Түрікменстан ҒА Тарих және археология институты
Ашхабад, Түрікменстан

¹e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТҮРІКМЕНДЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ АСТЫҚ САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада түрікмендердің дәнді дақылдарды сақтау дәстүріне зерттеу жасалған. Бұл ғылыми тақырып түркімен ғылымында әлі толық қарастырылмаған зерттеулердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы және сандық әдістерді қолдана отырып, тарихи құжаттарға талдау жасалынған. ХІХ ғасырдағы дереккөздерге шолу жасалып, зерттеуге алынып отырған тақырыптың жалпы бейнесін ашып

көрсету үшін құжаттарды іріктеу мен талдауға: археологиялық, деректанулық және этнографиялық материалдарды салыстырмалы-әдістемелік зерттеу тәсілі қолданылды. Түркімен диқандарының астықты сақтауда бірнеше тәсілдері болды. Тұрмыста күнделікті тұтынатын дәнді-дақылдар қапта, дорбада сақталса, алыс жолға апаратын кезде астық сабанмен жабылып, сазбен қапталған себеттерде тасымалданған. Үлкен көлемдегі астықтар саздан жасалған қойма (сарайларда) және осы мақсатқа сәйкес келетін басқа қора-жайларда сақталды және арнайы астық сақтау қоймалары – мардандар салынды. Сондай-ақ, астық аулада да сақталды, астық үйінділері алдымен сабанмен, сосын сазбен сыланып жабылды. Таулы аймақтарда астық арнайы кірпіштен соғылған жайларда – пархавта сақталды. Дәнді ұра деп аталатын арнайы жабдықталған шұңқырларда да сақтаған. Бидайды сақтау үшін егістік жерлерде арнайы, ағаштан немесе саздан жасалған жертөлелер (мазанка) салынған.

Кілт сөздер: бидай, қап, дорба, қамба, қойма, ұра, пархав, астық, мардан, бекініс.

Дәйексөз үшін: Атдаев С. Дж. Түрікмендердің дәстүрлі астық сақтау жолдары // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 58-70 б. (қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.06>

Atdaev S.J.¹

¹Institute of History and Archeology of the Academy
of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan

¹e-mail: serdar63atdaev@gmail.com

TRADITIONAL WAYS OF STORING GRAIN IN TURKMEN

Abstract. The purpose of this study is to study the tradition of storing grain crops among the Turkmens. This issue has not yet been covered in detail in Turkmen science. In this work, we analyzed historical documents using historical-comparative and quantitative methods. Review of sources of the 19th century will allow us to present a general picture of the topic under consideration. An integrated approach to the selection and analysis of documents, comparison of archaeological, source study and ethnographic material will form the basis of the methodological approach in the study.

Turkmen farmers had several options for storing grain. For everyday consumption of grains in the house, there were grains in bags (chuval, sack). During transportation, grains were kept in baskets covered with straw and coated with clay. Large volumes of grain were stored in adobe barns and other premises suitable for this purpose, in which were built special granaries - mardan. Sometimes grain was stored in courtyards, where the heaps were first

covered with straw and then coated with clay. In mountainous regions, grain was kept in special brick premises - parhav. The grain was also kept in specially equipped pits called ura. To store wheat, small low huts were often built in the fields.

Keywords: wheat, chuval, bag, barn, warehouse, ur, parhav, hut for grain storage, mardan, fortress.

For citation: Atdaev S.J. Traditional ways of storing grain in Turkmen // Madeni mura. 2023. №4 (103). 58-70 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.06>

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты; Түрікменстан Ғылым Академиясы Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері. 744000, Түркменбашы шайолы, 18. Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук; ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана. 744000, Туркменбашы шайолы, 18. Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences; leading researcher at the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan. 744000, Turkmenbashi shayoli, 18. Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Аманова Б.Т.¹

¹Институт истории имени А.А. Бакиханова НАНА
г. Баку, Азербайджан
e-mail: tagiyeva00@bk.ru

О СВАДЕБНОМ ОБРЯДЕ КАРАБАХЦЕВ (по произведениям народного писателя Али Велиева)

Аннотация. Статья посвящена некоторым вопросам, связанным со свадебным обрядом жителей Карабаха с начала XX века до кануна 1970-80-х годов на основе художественного творчества народного писателя А. Велиева. Здесь прослежен и воссоздан особый отрезок жизни карабахского населения – от начала смотрин или выбора девушки до собственно свадебной церемонии. В статье говорится о различных подарках, украшениях, комплектах одежды, даруемых за время обручения невесте, анализируются новообразованные родственные связи, равно как и термины, обозначающие тех или иных родственников. Автор подробно исследует обряд так называемых расходных денег, а также продуктов питания, мяса и т. д., обычно подносимых домом жениха дому невесты.

Ключевые слова: Карабах, Али Велиев, смотрины, сватовство, свадьба.

Для цитирования: Аманова Б. Т. О свадебном обряде карабахцев (по произведениям народного писателя Али Велиева) // Мадени мұра. 2023. №4 (103). 71-81 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.07>

Введение

В статье приведены обширные сведения о свадьбе, продолжающейся несколько дней, выборе шаферов для жениха, сопровождающих его слева и справа, а также женщине, сопровождающей новобрачную в дом мужа, состязании борцов на свадьбе; исследуется специфический обряд, присущий населению Карабаха – препровождение невесты аксакалом верхом на коне непосредственно в дом жениха. Также освещается комсомольская свадьба, проводившаяся

в колхозах и совхозах, на заводах и фабриках, и вообще на крупных трудовых предприятиях как в целом советского Азербайджана, так и его составной части – Карабахского региона; при этом отмечается ее положительное значение.

Одним из важнейших этапов семейного быта является свадебная церемония. Независимо от национальности, языка и вероисповедания свадьба – это «многоступенчатое, сложное меро-

приятие, вызывающее у людей хорошее настроение, радость, оставляющее надолго в памяти глубокие эмоциональные переживания, сопровождающееся множеством обычаев и обрядов, и продолжающееся с момента смотрин до появления невесты в доме мужа» (Qeybullayev, 1994: 160)

Свадьба – это не только праздник скрепления жизненного пути двух молодых людей, соединения любящих, создания семейного очага (Əliyev, 2012: 50), но и всенародное мероприятие, «отличающееся богатством от всех других социальных событий, связанных с жизнью людей» (Abdullayev, 1989: 88).

Одним из обязательных условий свадьбы был «выбор девушки», «смотрины». По словам пожилых информантов, невесту для сына, достигшего брачного возраста, семья сначала искала среди родственников и соседей, а если не находила подходящей пары, то выезжала в близлежащие села. Этим делом занимались в основном близкие родственницы жениха – тети с отцовской и материнской стороны или старшая сестра. Они собирали нужную информацию об избранной ими девушке, ее семье, ее роде, и доводили до сведения потенциального жениха и его матери.

Материалы и методы исследования

Из произведений А. Велиева становится известно, что важную роль в выборе девушки для бракосочетания среди карабахцев играл и брат будущего жениха. Ярким примером служит диалог двух братьев:

– Джабир понял, что допустил ошибку, высказавшись невпопад, и заговорил мягким тоном:

– Я хотел сказать, что хоть ты и

взрослый парень, но вечно хмуришься.

– Как может вздыхать человек, у которого такой брат, как ты?

– У меня сейчас голова занята, дай мне недельную отсрочку.

– Что ты будешь делать дальше?

– Я обязательно найду тебе девушку.

– А я уже нашел девушку.

– Кто она?

– Девушка, которую ты упомянул.

– Где ты его видел?

– У родника.

– Когда?

– Этим утром.

– Ты с нею серьезно поговорил?

– А как же? Как полагается.

– Ты сделал ей признание?

– Да.

– А что сказала девушка?

– Она дала согласие.

– Не может быть!

– Может, может!

– Поклянись моей жизнью!

– Клянусь своей жизнью.

– Ты знаешь его отца?

– Нет.

– Будаг! Если тебе выдадут ту девушку, значит, тебе неслыханно повезло (Vəliyev, 1974: 439).

После выбора подходящей для семьи жениха девушки, находили посредника, который налаживал знакомство с матерью будущей невесты, сообщая ей о благих намерениях относительно сватовства. После того, как стороны договаривались, пожилые почтенные члены семьи, и родители парня приезжали в дом невесты, в ходе особой церемонии – чаепития – получали согласие на проведение помолвки, и улаживались о ее дате. Помолвка, или обручение, представляла собой досвадебный обряд, праздничное застолье. В этой церемонии принимали участие несколько человек со всех сторон,

и девушке дарили обручальное кольцо, разные золотые украшения – серьги, ожерелья, кольца, инкрустированный драгоценными камнями пояс, одежды, келагаи, шаль, поднос со сладостями и фруктами. По словам А. Мустафаева, обручальное кольцо отличалось от других колец: нижняя часть его была плоской, а верхняя часть – выпуклой, а также относительно толстой и массивной. В народе обручальное кольцо ценилось как символ любви, духовной привязанности и преданности (Mustafayev, 1977: 98).

По сведениям этнографической литературы, подношение кольца и шали для девушки во время помолвки («бяльгя») означало, что она обручена; поэтому начиная с утреннего обряда, когда девушка выходила из дома, она должна была надеть кольцо и накрыться шалью. Бяльгя, или обряд обручения, в Губадлы-Зангиланском районе назывался «надеванием кольца», а келагаи, подносимый девушке, назывался «Гянджа шамахыси» (Qeybullayev, 1994: 167-168).

По нашим личным услышанным наблюдениям и тому, что писали этнографы, после помолвки или обряда обручения между родственниками парня и девушки устанавливались родственные отношения. Новые родственники указывались в специальных терминах. Все родственники жениха называли девушку «невестой» («гялин»), а родители обручающихся друг друга «сватами» («гуда»). Для девушки отец жениха считался «свекром», мать – «свекровью», брат – «деверем», сестра – «золовкой», жена деверя – «сношеницей» («элти») (Казах-Агстафа, 1995: 54-55). В свою очередь жених со стороны родственников невесты назывался «зятем» («езна»).

По словам жителей Карабаха, в этом регионе, как и в других частях Азербайджана, за все время помолвки из дома жениха девушке присылали различные подарки. Об этом также сообщает Х. Сарабский: «...летом, весной, осенью, во время праздника Новруз, покупали и подносили девушке праздничные одежды, первые плоды фруктов, а во время праздника Курбана – также жертвенную овцу. В обязанности семьи жениха входило также покупка и отправка одежд девушке, пока она находилась в доме отца» (Sarabski, 1982: 200).

Собранные нами этнографические материалы свидетельствуют, что в период помолвки старшая сестра жениха, или же дочь его тети с согласия матери девушки брала ее на помолвки или свадьбы близких родственников. Брат, друг, или же двоюродный брат жениха приглашали девушку (невесту) на танец, в ходе которого дарили ей шабаш (бумажные деньги). Такой подход считался знаком уважения к суженой и признательности ей. Согласно сведениям, если на свадьбе родственника жениха не приглашали девушку на танец, то о ней возникали пересуды: «ею уже помыкаются, что же будет после свадьбы» (Əliyev, 2012: 48-49).

Интересно, что об обряде помолвки в творчестве писателя отсутствуют обширные сведения. Просто выражаются пожелания, связанные с обручением:

Дочка, дочка, красавица дочка,
Дочка, словно мята родниковая,
Однажды ты будешь помолвлена,
Подарят тебе румяна с пудрой
(Vəliyev, 1957: 47).

Хотя в произведениях А. Велиева о помолвке подробно не говорится, в его

время, как и прежде, обряд помолвки получил широкое распространение в семейном быту карабахцев, что, впрочем, было свойственно всем регионам Азербайджана.

Этнографические материалы показывают, что по прошествии определенного времени после обручения производились свадебные приготовления, «родители невесты... приготовили превосходное приданое» (Велиев, 1965: 290). Несколько человек из дома жениха направлялись в дом невесты, чтобы определить время и день свадьбы. После этого составлялся список приглашенных на свадьбу и необходимых продуктов питания. Этот вопрос затронут и в работах А. Велиева: «Давайте составим список приглашаемых людей, и посмотрим, сколько там наберется? А сколько вмещает свадебное помещение? Может, стоило бы дважды позвать гостей» (Vəliyev, 1976: 35).

Обсуждение

Из этнографических материалов, собранных нами в селах Карабаха, видно, что свадебная церемония у богатых была более помпезной, туда приглашали больше гостей, музыкантов и певцов, а застолья отличались обильем яств. Это положение находит отражение и в произведениях А. Велиева: «По уговору, заключенному со сватами, свадьба состоится в ближайшую пятницу... Готовились неделю. Купили всевозможные специи и приправы для еды. Приготовили подарки и подношения для родственников.

В саду разбили большую палатку. Помимо двенадцати фаэтон, прибывших из Шуши, также приехало много людей из сел. Одних музыкантов было три группы. Одна из них прибыла из Шуши.

Имя певца был Исфандияр, но звали его все Хан... «Карабахская шикесте» Хана пробуждала садовых птиц в гнездах, вселяя силу в сердца садоводам и в ноги караванщикам:

Газель я, прибуду на равнину,
Буду пастись, ступая прямо,
Хоть век мне побыть в темнице,
Освобожусь, прибуду к вам.

Учкарадашцы схватили за руку Дарьякамалли, а союгбулагцы – Мехмандар-бея, и потащили их в середину. Музыканты-зурначи стали играть мирзайи. Все присутствующие рукоплескали парню и девушке, одному краше другого» (Vəliyev, 1974: 202-203).

По словам информантов, иногда родители с единственным ребенком устраивали пышные свадьбы, как у богатых людей. Одной из главных причин было то, что они боялись подвергнуться общественному порицанию. Об этом свидетельствует приведенные нами примеры и цитата из произведения А. Велиева: «Правда в том, что я не сторонник такого рода праздника, такого масштаба торжества. Но есть две вещи, которые заставляют меня отойти от своей позиции. Во-первых, у меня единственный сын, свет моих очей. Во-вторых, если я устрою бедную свадьбу, то бахарцы вострубят во весь мир, что Талыб скупой» (Vəliyev, 1976: 35).

До 70-х и 80-х годов 20 века на помолвках и свадьбах мужчины и женщины сидели в разных комнатах или палатках и не видели друг друга. Об этом нам сообщают и произведения писателя: «Ночь была ясная. Мужчины сидели за столом пиршества, устроенного на широком и длинном балконе. Жены сидели на ковре во внутреннем зале. Были приготовлены вкусные блюда и приглашено много гостей. Хотя Имран не пригласил своих

родственников, пиршество прошло оживленно. Обильно поев и выпив, подняв бокалы друг за друга, и несколько раз благословив, гаджигуламалинцы отвезли Гюлджахан в город. Имран и Гюльбешекар спустились в свадебную комнату, устроенную на первом этаже» (Vəliyev, 1974: 235-236).

Старики из Карабаха рассказывают, что иногда родственники невесты не соглашались на начало свадьбы, требуя из дома жениха определенное количество продуктов, а также несколько голов скота. С таким же требованием родители девушки обращались и к парню, собирающему справлять свадьбу. Эту информацию, полученную нами от пожилых людей, подтверждается и следующими рассуждениями А. Велиева: «Твой батюшка не может преподнести то, что я желаю. Поэтому лучше сиди так, чтобы шипы о бок не кололись.

– Зря ты воспринимаешь моего батю безрукой неумехой. Каким бы бедным он ни был, он может позволить себе женить своего единственного сына.

– Двенадцать баранов, восемь голов сахара, десять фунтов чая, двадцать комплектов одежды, два мешка муки, четыре пуда риса, полтора пуда кожного масла... Приготовь это и пришли нам, и лишь потом приходи и сыграй свадьбу. Но если ты не в состоянии приготовить все это, то лучше придержи язык за зубами...» (Vəliyev, 1977: 412). Или «... Старший зять отправился за музыкантами. Старшая сестра стала укрывать стол. Младший зять приступил к установке свадебной палатки во дворе. А Керим жаловался по поводу теста:

– Как будто до слуха этого благословленного человека не дошло слово Совет. Знаешь, что он сказал, вызвав к себе?

– Он, наверное, сказал, что мулла должен заключить брак.

– Если бы он так сказал, это было бы еще полбеда.

– Так что же он велел?

– Он приказал, что, если вы не принесете трех овец, пяти пудов муки, двух пудов риса, одного пуда сахара, одного килограмма чая, полпуда масла и восемь одежд, я не выдам девушку. Вдобавок он сказал, что и деньги музыкантов у меня на шее» (Vəliyev, 1974: 333). Или: «Шесть овец с хной на головах, красными шелковыми платками на шеях, и прочие вещи таким же образом...» (Vəliyev, 1965: 297).

В селах Азербайджана, а также в Карабахском регионе свадьбы в основном проводились осенью. Причина этого ясно показана в произведениях писателя: «Одной из причин, почему в осенние месяцы происходило много свадеб, заключалась в том, что погода в это время была прохладной и сухой. Свадебное пиршество начиналось на больших гумнах, и рассказы ашуг продолжались до полуночи.

Наша деревня была большая. Большинство мужчин пели, а женщин пылко танцевали; плавный танец молодых девиц сводил с ума совершеннолетних юношей». Или: «Весна в наших местах весьма поэтичная, а осень – отрадная. Большинство молодых людей женились осенью. Случалось, что целый месяц звуки тара и бубны, саза и балабана, зурны и барабана овладевали селом» (Vəliyev, 1960: 204).

В произведениях народного писателя свадебное торжество проявляется в разных оттенках: «Началось свадебное торжество. Музыканты, надув щеки, трубили в свои зурны. Женщины и мужчины селения пустились в пляску. Распорядитель свадьбы, держа в руках

оба конца бересклетового прута, подошел к Нарингюлю. Затем он схватив Дашдемира за рукава, заставил их обоих станцевать» (Vəliyev, 1954:6). Или: «Ревела свирель, звучал бубен, молодые люди, не давая и минуты покоя друг другу, грациозно танцевали. Палатка была заполнена до краев. Даже те, кто стояли на ногах, не выказывали недовольство. Они плясали самые зажигательные танцы, уплетали самые лакомые яства» (Vəliyev, 1954:65).

Перед свадьбой жених выбирал себе шафера (дружку), а одна из «дородных матрон» становилась «йенгя», то есть сопровождающей невестки. Каждый из них выполнял своеобразную функцию. Этот вопрос затрагивается и в произведениях писателя: «Свадьба началась. Шафера окружили жениха. Йенгя же кружилась вокруг невесты» (Vəliyev, 1954:151).

После установления советской власти в Азербайджане вступавшие в брак в Карабахском регионе не только сочетались религиозным браком, но и регистрировали его в государственных учреждениях. Об этом также нам сообщают произведения писателя: «Фикрету справляли свадьбу по обычаю предков. Сколько дней было потрачено на выпечку хлеба, уборку дров, мытье и чистку больших котлов, рытье очагов, чистку риса и установки палатки во дворе. В четверг придут музыканты, начнется торжество, а в пятницу жених и невеста пойдут в ЗАКС» (Vəliyev, 1970:64).

По сведениям, переданным нам пожилыми людьми в селах Карабаха, раньше свадьбы не обходились без борцов-силачей (пехлеванов). На свадьбе молодые люди состязались в скачках, борьбе, причем борцы со стороны жениха и невесты встречались

лицом к лицу. Победивший борец вознаграждался. Участие борцов в свадьбе упоминается и в творчестве А. Велиева: «На свадьбах того времени борцы держали пояса, доставляли радость присутствующим. На свадьбе Мешади Фируза несколько беков заявили, что приведут с собой борца Али, известного и могущественного силача того времени» (Vəliyev, 1976: 293).

Как и в других регионах Азербайджана, в Карабахе, при смерти кого-то из близких родственников обрученных парня и девушки свадьбу не проводили до сороковин или даже годовщины покойного, если тот оказывался молодым. Обычаи народа требовали этого. Нарушение данного правила считалось неуважением как к родственникам и близким умершего, так и к народным традициям. Данная традиция упоминается и в произведениях писателя: «За день до воскресенья свекра богатой сестры ударила молния на летнем пастбище – яйлаге. Таким образом, свадьба Абдула была отложена. По обычаю и традиции следовало подождать минимум сорок дней, или дотерпеть, пока закончится черный праздник» (Vəliyev, 1976: 146). Или: «Халикверди и Салби впервые женили сына и привозили невесту домой. Для этого они хотели в течение трех дней сыграть свадьбу с музыкой и пением ашугов. Однако черный праздник брата Халикверди все еще не вышел» (Vəliyev, 1971: 460).

Согласно той информации, которую мы собрали среди населения, раньше в Карабахе невесту отвозили в дом жениха на лошади или в повозке, запряженной лошадьми. При этом уздечку или стремя лошади невесты держал брат или двоюродный брат жениха. Сведения

77

во время празднества режут барана, устраивают пиры, жених и невеста мажут руки хной, завешивают занавеску, отгораживающую спальню новобрачных. Через три дня мать приходит к дочери с кастрюлей плова, чтобы препроводить дочку из комнаты. Новобрачные должны были отведать плов из одного блюда» (Vəliyev, 1957: 83).

В творчестве А. Велиева говорилось и о комсомольской свадьбе: «...На комсомольской свадьбе не просили денег, не требовали калым. Невесту не сопровождала йенгя. Дружки жениха, стоя перед занавешенным углом, не препровождали жениха и невестой в спальню. Не был собран шабаш. Родственники и соседи не собирали денег и тем самым не помогали отцу жениха» (Vəliyev, 1977: 450).

По сведениям, полученным нами от старейшин, свадьбы, как правило, не совершались для девушек, переступивших брачный возраст. Считалось, что ее ровесницы издавна уже обзавелись детьми, и в ее возрасте надеть на себя свадебное платье и танцевать в палатке неприлично. Данная тема затрагивается и в произведениях писателя: «Ее сверстницы уже являются матерями четырех-пяти детей. Доколе ее следовало бы держать рядом собой? Ей не везло, никто не хотел жениться на нее. А сейчас ей счастье привалило, вот она и выскочила замуж...

– Почему свадьбу сыграли втайне?

– Какая свадьба! Они, как говорится,

по велению Всевышнего и по закону Пророка, взяли ее под руку и увели» (Vəliyev, 1974: 84).

Кстати, хотя в произведениях писателя нет сведений об обряде кройки и показа нарядов невесты (так называемый обряд «палтаркясди», или «палтарбичди»), этот ритуал совершался на всех азербайджанских свадьбах и совершается до сих пор.

Выводы

Таким образом, из этнографического изучения произведений народного писателя А. Велиева становится ясно, что прозаик являлся художником пера, обладавшим достаточно глубокими и основательными знаниями семейного быта, свадебных обычаев (выбор девушки, смотрины и т. д.), традиций и правил азербайджанского народа, в том числе и населения Карабаха. Он не только мастерством своего пера описал события, связанные со свадьбой, но также проанализировал и осветил упомянутые вопросы как компетентный и многоопытный ученый-этнограф.

Этнографическое исследование произведений автора показало, что свадебные обычаи жителей Карабаха, помимо локальных особенностей, имели характерные черты, присущие ко всему Азербайджану. Это обстоятельство следует оценивать также в качестве неопровержимого доказательства того, что население Карабаха является частью азербайджанских тюрок, а Карабахский регион – уже многие столетия тюркской землей, тюркским краем.

Литература

1. Abdullayev B.A. Haqqın səsi. – Bakı: Azərnəşr, 1989. – 144 s.
2. Əliyev Ə.T. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 156 s.

3. Xəlilova F.B. Adət və ənənələr. – Bakı: Gənclik, 1986. – 72 s.
4. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. I hissə. – Bakı: Elm, 1994. – 440 s.
5. Qazax-Ağstafa elləri. Toplayanı, tərtib edəni və redaktoru: Şota Saleh. – Bakı: Sabah, 1995– 134 s.
6. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. – Bakı: Elm, 1977. – 157 s.
7. Sarabski H. Köhnə Bakı. – Bakı: Yazıç, 1982. – 253 s.
8. Vəliyev Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I c. – Bakı: Azərnəşr, 1957. – 541 s.
9. Vəliyev Ə.Q. Anaqız (hekayələr). – Bakı: Azərnəşr, 1965. – 334 s.
10. Vəliyev Ə.Q. Zamanın ulduzları (povest və hekayələr). – Bakı: Azərnəşr, 1976. – 454 s.
11. Vəliyev Ə.Q. Budağın xatirələri. – Bakı: Gənclik, 1974. – 646 s.
12. Vəliyev Ə.Q. Qarabağda qalan izlər (roman). – Bakı: Gənclik, 1977. – 332 s.
13. Vəliyev Ə.Q. Qəhrəman (roman). – Bakı: Azərnəşr, 1954. – 373 s.
14. Vəliyev Ə.Q. Turachiya gedən yol (roman). – Bakı: Azərnəşr, 1971. – 471 s.
15. Vəliyev Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. V cild. – Bakı: Azərnəşr, 1965. – 455 s.
16. Vəliyev Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. V cild. – Bakı: Azərnəşr, 1960. – 334 s.
17. Vəliyev Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. VI cild. – Bakı: Azərnəşr, 1971. – 471 s.
18. Vəliyev Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. – Bakı: Azərnəşr, 1957. – 541 s.
19. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild. – Bakı: Azərnəşr, 1986. – 384 s.

References

1. Abdullaev B.A., 1989. Voice of truth. - Baku: Azerneshr. - 144 p.
2. Aliyev A.T., 2012. Family life of Azerbaijanis in Georgia in the 19th and early 20th centuries (historical and ethnographic research). - Baku: Elm vya tehsil. - 156 s.
3. Khalilova F.B., 1986. Customs and traditions. - Baku: Ganjlik. - 72 s.
4. Geybullaev G.A., 1994. Family and marriage among Azerbaijanis (XIX - early XX centuries). Historical and ethnographic research. Part I. - Baku: Elm. - 440 rub.
5. Gazakh-Agstafa region. 1995. Collector, compiler and editor: Shota Saleh. - Baku: Sabah. - 134 s.
6. Mustafayev A.N., 1977. Material culture of Shirvan. - Baku: Elm. - 157 p.
7. Sarabsky H., 1982. Old Baku. - Baku: Yazychi. - 253 s.
8. Veliev A.G., 1957. Selected works. In two volumes. Volume 1. - Baku: Azerneshr. - 541 p.
9. Veliev A.G., 1965. Anagyz (stories). - Baku: Azerneshr. - 334 p.
10. Veliev A.G., 1976. Stars of time (stories and stories). - Baku: Azerneshr. - 454 s.
11. Veliev A.G., 1974. Memoirs of Budag. - Baku: Ganjlik. - 646 s.
12. Veliev A.G., 1977. Traces left in Karabakh (novel). - Baku: Ganjlik. - 332 s.
13. Veliev A.G., 1954. Gahraman (novel). - Baku: Azerneshr. - 373 p.
14. Veliev A.G., 1971. The road to Turajly (novel). - Baku: Azerneshr. - 471 p.
15. Veliev A.G., 1965. Selected works. In six volumes. Volume 5. - Baku: Azerneshr. - 455 rub.
16. Veliev A.G., 1960. Selected works. In six volumes. Volume 5. - Baku: Azerneshr. - 334 p.

17. Veliev A.G., 1971. Selected works. In six volumes. Volume 6. - Baku: Azerneshr. - 471 p.
18. Veliev A.G., 1957. Selected works. In two volumes. Volume 1. - Baku: Azerneshr. - 541 p.
19. Vurgun S., 1986. Selected works. In three volumes. Volume 3. - Baku: Azerneshr. - 384 p.

Аманова Б.Т.¹

¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, А.А. Бакиханов атындағы
Тарих және этнология институты
Баку, Әзірбайжан
e-mail: tagiyeva00@bk.ru

ҚАРАБАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫ ТУРАЛЫ
(халық жазушысы Әли Велиевтің
шығармалары негізінде)

Аңдатпа. Мақала Әзірбайжан халық жазушысы Ә. Велиевтің көркем шығармашылығы негізінде XX ғасырдың басынан 1970-80 жылдар аралығындағы Қарабақ тұрғындарының неке қию рәсіміне қатысты мәселелер қарастырылған. Қарабақ халқының өмірінің негізгі бөлігі болған қалыңдық немесе қыз таңдау дәстүрі мен үйлену тойының негізгі ерекшеліктері баяндалады. Мақалада қыз ұзату кезінде қалыңдыққа берілетін түрлі сыйлықтар, зергерлік бұйымдар, киім-кешек жиынтықтары туралы ақпарат беріліп, үйлену тойынан кейінгі жаңадан қалыптасқан туыстық байланыстар мен туыстық қарым-қатынасты білдіретін терминдер талданады. Күйеу жігіттің қалыңдық үйіне тарту ететін ақшалай және азық-түлік, ет т.б бағалы сыйлары туралы жан-жақты ақпарат ұсынған.

Кілт сөздер: Қарабақ, Әли Велиев, қыз ұзату, құда түсу, той.

Дәйексөз үшін: Аманова Б. Т. Қарабақ халқының үйлену тойы туралы (халық жазушысы Әли Велиевтің шығармалары негізінде) // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 71-81 б.(қаз.) DOI:<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.07>

Amanova B.T.¹

¹Institute of History named after A.A. Bakikhanov ANAS
e-mail: tagiyeva00@bk.ru

ABOUT THE WEDDING CEREMONY OF KARABAKH PEOPLE
(based on the works of national writer Ali Veliev)

Abstract. The article is devoted to some issues related to the wedding ceremony of the inhabitants of Karabakh from the beginning of the XX century until the eve of the 1970-80s on the basis of the artistic creativity of the people's

writer A. Veliyev. A special segment of the life of the Karabakh population is traced and recreated here – from the beginning of the bride show or the choice of a girl to the wedding ceremony. The article talks about various gifts, jewelry, sets of clothes given to the bride during the engagement, analyzes newly formed family ties, as well as terms denoting certain relatives. The author examines in detail the ritual of the so-called spending money, as well as food, meat, etc., usually presented by the groom's house to the bride's family. The article provides extensive information about a wedding that lasts several days, the choice of best men for the groom, accompanying him on the left and right, as well as the woman accompanying the newlywed to husband's house, the wrestling competition at the wedding; a specific ritual inherent to the population of Karabakh is explored - the conveyance of the bride by the aksakal on horseback directly to the groom's house. Also covered are Komsomol weddings held on collective and state farms, factories and factories, and in general at large labor enterprises, both in Soviet Azerbaijan as a whole and in its component part - the Karabakh region; in this case, its positive value is noted.

Keywords: Karabakh, Ali Veliyev, bridesmaid, matchmaking, wedding.

For citation: Amanova B.T. About the wedding ceremony of Karabakh people (based on the works of national writer Ali Veliyev) // Madeni mura. 2023. №4 (103). 71-81 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.07>

Автор туралы мәлімет:

Аманова Бахар Тофиг қызы, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, А.А. Бакиханов атындағы Тарих институтының «тарихи этнология» бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Баку қ., Әзірбайжан.

Сведения об авторе:

Аманова Бахар Тофиг кызы, старший научный сотрудник отдела «Исторической этнологии» Института истории имени А.А. Бакиханова НАНА, г.Баку, Азербайджан.

Information about the author:

Amanova Bahar Tofig kyzy, Senior Researcher, Department of Historical Ethnology, Institute of History named after A.A. Bakikhanov of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

FTAMP 03.09.55

***Оспанова А.К.¹, Шораев Б.К.²**

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Астана қ., Қазақстан

²Археология және этнография ғылыми орталығы
Қызылорда қ., Қазақстан

*e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ: АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Германиямен саяси байланыста болды деген жалған айыппен, 50-ден астам ұлт Орталық Азия территориясына: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан аумағына жер аударылып, Сталиндік тоталитарлық саяси жүйенің салдарынан мыңдаған адам жазаланған болатын. Қазақстан тәуелсіздігін алғанға дейін күштеп көшірілген халықтардың тарихы, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы жабық тақырып болып келді. Тек, XX ғасырдың 90-шы жылдары КСРО ыдырап, республикалар егемендік алған кезеңнен бастап мәжбүрлі қоныс аудару құрбандары туралы тұңғыш рет ғылыми еңбектер жазылып, ғылыми конференцияда ашық талқыланып, құпия болған мұрағат құжаттары ашылып, тарихи тұрғыдан зерттеуге алына бастады. Осындай, күштеп қоныс аудару құрбанына айналған ұлттардың бірі – Қырым татарлары болатын. Ғылыми мақалада Қырым татарларының, оның ішінде болгарлардың, гректердің, армяндардың Қырым түбегінен күштеп қоныс аударту себептері мен салдары қарастырылған. Қоныс аударушылардың Қазақстан аумағына депортацияланғаннан кейінгі әлеуметтік және экономикалық жағдайы, Қазақстан қоғамына бейімделуі туралы тың мәліметтер берілген. Қырым халықтарының жер аударылғанға дейінгі ұлттық құрамы мен көшіп келушілердің нақты саны мұрағат құжаттары негізінде сараланған. Жер аударылған халықтардың соғыстан кейінгі республика экономикасын қалпына келтіруге қосқан үлесі мен күштеп жер аудару саясатының Қазақстанға тигізген зиянды жақтары да жан-жақты талданған. Қырым татарларына құқықтық қолдау көрсету және оларды қалпына келтіру бойынша қабылданған саяси шараларды сараптай келе, қазіргі заманғы мәдени орталықтары туралы толық ақпарат ұсынылған.

Кілт сөздер: Депортация, Қырым татарлары, Қазақстан, КСРО, екінші дүниежүзілік соғыс.

Дәйексөз үшін: Оспанова А., Шораев Б. Қазақстанға депортацияланған қырым татарларының тарихы: архив деректері негізінде талдау // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 82-102 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>

Кіріспе

Кеңестік кезеңде үстемдік құрған тоталитарлық жүйе көптеген ұлттар мен этникалық топтарды тарихи отанынан күштеп көшіріп, олардың бірлігі мен тұтастығына, мәдени-әлеуметтік дамуына орасан зор зиянын тигізіп, идеологиялық өктемдік жасау (диктат) саясатын жүргізді. Кеңестік басшылар орталық саяси билікті нығайту мақсатын көздеп, 50-ден аса ұлтты күштеп көшірген болатын. Қуғын-сүргінге ұшыраған ұлттарға орынсыз айыптар тағылып, геноцидтік саясатқа ұшырады. Одақтас республикаларға депортацияланған ұлттарға ғасырлар бойы ұстанып келе жатқан салт-дәстүрлерін ұстануға да тыйым салынды. Бұл біріншіден, олардың тілін, дінін, мәдениетін ақсатса, екіншіден, олардың ұлт ретінде дамуына үлкен зардабын тигізді, ғасырлардан келе жатқан салт-дәстүрінен алшақтатты. Аталмыш саяси іс-қимыл кең ауқымда, белгілі бір адамның бұйрығымен жоспарлы түрде іске асырылғанын көруге болады.

Күштеп қоныс аудару операциясы екінші дүниежүзілік соғыс кезінде іске асырылды. 1946 жылы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағында жалпы жер аударылғандардың саны 2 463 940 адамға жетті. Олардың Қазақстан Республикасына жер аударылғаны 1 млн. 200 мың адамды құрады (Қожаханова, 2007).

Саяси қуғын-сүргін тарихы, халықтарды жазықсыз жер аудару мәселесі кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. Депортация тарихы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу

өз алдына, оларды баспасөз бетінде атауға тыйым салынды. Тек, XX ғ. 80-ші жылдарының соңында ғана КСРО ыдырағаннан кейін кең көлемдегі демократиялық процестердің нәтижесінде бұрын ақиқат тұрғысынан айтуға тыйым салынған деректер зерттеуге алынып, тарих тұрғысынан өте маңызды болған мәселелер көтеріле бастады. Депортацияланған халықтар мен олардың тағдыры туралы зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туып, бұрыннан құпия сақталынып келген мұрағат құжаттары ашылып, араға 50-60 жыл салып барып ғана кеңестік күштеп қоныс аудару саясатының орны толмас зардаптары туралы ғылыми конференцияларда баяндамалар жасалынып, алғашқы материалдар, монографиялар жарық көре бастады.

XX ғ. 30-жылдары ұлттық азшылыққа қарамастан, жаумен сыбайлас болды деген күдікпен жекелеген ұлттарды қудалаудың үлкен көлемдегі акциясы жалғаса берді. Бұл уақыттағы мемлекеттің ұлттық саясатында мемлекетті басқарушы топтың шовинистік көзқарасы ашық түрде белгілі болды. Осындай, күштеп қоныс аудару құрбанына айналған ұлттардың бірі – Қырым татарлары болатын. Жоғары үкіметтің шешімімен Қырым татарларын 1944 жылы 18 мамыр күні әскери билік жауға қарсы және «отан сатқындарына қажетті шаралар» деген атаумен қатаң жазалауға көшті (Бугай, 2002: 240). Тарихи деректер көрсеткендей, Сталиндік саясаттан қарттар мен әйелдер, жазықсыз балалар

да жапа шеккен болатын.

Материалдар мен әдістер

Тақырыптық ғылыми зерттеу барысында Қазақстандық тарихшы ғалымдар: Қ.К. Қожаханова, Сон Ее Хун, Ф.З. Ражепаева, М.Ч. Калыбаеваның т.б депортация тарихына қатысты жазылған ғылыми еңбектері қолданылды. Аталған ғылыми еңбектерде Қазақстан территориясына депортацияланған халықтардың Қазақстан дамуына қосқан үлесі мен әлеуметтік-саяси тарихы туралы ақпарат беріліп, ғылыми негізде талдау жасалынған.

Зерттеу тақырыбын деректік тұрғыда терең зерттеуге көмек болған монографиялар: «История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)» және «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы». Депортацияланған ұлттар туралы жазылған бұл ғылыми монографияда Қазақстан аумағына қоныс аударушы халыққа жеке-жеке тоқталып, олардың Қазақстанға келгеннен кейінгі жағдайы туралы ақпараттар талданған, олардың Қазақстан қоғамына тигізген әлеуметтік әсері айқындалып, тарихи маңыздылығы ашып көрсетілген.

Депортация мәселесінің тарихнамасының қалыптасуы мен дамуында, оның ішінде Қырым татарларының күштеп көшіру саясаты, күштеп көшіру шаралары қандай бұйрық негізінде жүзеге асқандығын Н.Ф. Бугайдың «Депортация народов Крыма» атты архив деректерінің жинағынан көруімізге болады. Бұл ғылыми еңбектің басқа еңбектерден ерекшелігі бұрын құпия болған мұрағат қорларынан алынған деректер жинағы болуында. Аталмыш еңбек, халықтарды депортациялау үдерісін зерттеуге қосқан іргелі еңбек болып табылады.

Сонымен қатар, бұл жинақта Қырым халықтарының – татарлардың, гректердің, болгарлардың, армяндардың, немістердің және басқа да ұлттардың депортациялану тарихына қатысты құжаттар берілген. Ғылыми жинақта 1940-жылдардың бірінші жартысынан бастап халықтардың ауыр тағдыры, олардың күштеп қоныс аударуының себептері, КСРО-да жүргізілген ұлттық саясаттың негізгі мақсаты, күштеп көшіру процесінің қалай жүзеге асып жатқандығын, қанша азаматтың күштеп жер аударылғандығы туралы мемлекеттік қауіпсіздік генерал-комиссары (НКВД) басшысы Л. Берияның И. Сталинге жіберген баянжазбаларын көруімізге болады. Бұл еңбек арқылы нақты деректерге қол жеткізе алдық.

Ғылыми зерттеу жұмысын жазу барысында бірнеше ғылыми әдіс қолданылды. Бірінші топ: ғылыми деректерді талдау және синтездеу, тарихи-салыстырмалы талдау, классификациялау (топтау), жүйелеу т.б. Бұл әдіс арқылы мұрағаттық дереккөздерді, статистикалық материалдарды топтау және салыстыруға мүмкіндік туды. Екінші топта арнайы тарихи хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы жер аудару процесі кезіндегі Қырым халқының әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, саяси жағдайын мұрағат және басқа дереккөздер арқылы жан-жақты зерттеу жасалды. Үшінші топ тақырыпқа қатысты шығарылған ғалымдардың еңбектерінен алынған деректерді саралау болып табылады.

Ғылыми мақаланы зерттеу барысында архив деректеріне негізделген ғылыми монографиялар мен мақалалар басшылыққа алынды, статистика агенттігінің ақпараттары,

мұрағаттық материалдар, сонымен қатар сенімді интернет ресурстары қолданылды, аталған жұмыстар тақырыпты дерекнамалық тұрғыдан зерттеуге негіз болды.

Талқылау

1921 жылы Қырым Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылып, Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы құрамына заң жүзінде енгізілді. Республика территориясында татар ұлтынан басқа орыс, украин, грек, болгар, армян және басқа да ұлттың өкілдері өмір сүрді. 1940 жыл 1 сәуірдегі деректерге сәйкес Қырым республикасында 1 126 800 адам болған, оның ішіндегі татарлардың

үлесі 218 мыңды құраған. Соғыстың алғаш басталған жылдары Қырымнан қызыл армия қатарына 90 мың адам шақырылса, оның 20 мыңын Қырым татары құраған (Айтжанова, 2014: 19).

Қырым АКСР (РКФСР құрамында) территориясының мемлекеттік тілі орыс және татар тілі болды. Аймақтағы ауыл кеңестерінде жұмыс жасағандардың ұлттың құрамында: орыстар – 207, татарлар – 144, немістер – 37, еврейлер – 14 және т.б. құрады (С. Бабаев, 2014:4) (Кесте 1). Аталған деректерден депортацияға дейінгі кезеңде Қырым түбегіндегі халықтың бестен бірін ғана Қырым татарлары құрағанын 1939 жылғы санақ нәтижесінен көруімізге болады.

Кесте 1. Қырымдағы жалпы халық саны.
Дереккөз: С. Бабаев, 2014:4

Орыстар	558.481	49,6%
Украиндар	154.120	13,7%
Армяндар	12.179	1,1%
Татарлар	218.179	19,4%
Немістер	51.299	4,6%
Еврейлер	65.452	5,8%
Болгарлар	15.353	1,4%
Гректер	20.652	1,8%
Басқалары	29.276	2,6%
БАРЛЫҒЫ	1.126.385	100%

1944 жыл сәуірде Қырым түбегі неміс басқыншыларынан толық азат етіле салысымен, неміс жақтастарын толық жою мақсатында арнайы шаралар қабылданды. Қырым халқы фашистік Германиямен одақтас болды деген айыппен 1944 жылы 13 сәуірде «Қырым АКСР территориясын кеңеске қарсы элементтерден тазарту туралы»

бұйрыққа сәйкес күштеп қоныс аудару процесінің жоспары құрылды.

1944 жылы 10 мамыр КСРО Ішкі Істер халық комиссарының орынбасары Л.Б. Берияның И. Сталинге жазған жазбасында татар халқын Қырымнан депортациялау туралы шешімі былайша баяндалады: «Қырым татарларының кеңес халқына жасаған сатқындығын

ескере отырып, КСРО-ы Ішкі істер жөніндегі Халық комиссариаты (НКВД) сіздің келісіміңізбен, Қырым территориясындағы барлық татарларды Қырым аймағынан тыс, Кеңес Одағының шеткі аймақтарына қоныс аударуын сұрайды. Қырым татарларын Өзбек КСР-ның аудандарына қоныстандыру және оларды республиканың колхоз, совхоздарына ауыл шаруашылық жұмыстарына, сондай-ақ өндірістік, транспорттық салаларға жұмысқа тарту көзделген. Татар халқын қоныстандыру мәселесі Өзбекстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің хатшысы Юсуповтың келісімімен, Өзбек КСР-на қоныстандыру жоспарланған. Ресми деректерге сүйенсек, қазіргі таңда Қырымның 140-160 мың тұрғыны бар. Қоныс аудару операциясы 20-21 мамыр айында басталып, 1 маусым аралығында аяқталады. Жоба қаулысын ұсына отырып, сіздің рұқсатыңызды сұраймын» (Бугай, 2002: 202) деп көрсетілген. Аталған деректерден Қырым татарларын депортациялау процесі жүйелі, әрі мақсатты түрде іске асырылғанын көруімізге болады.

1944 жылдың 11 мамырында КСРО мемлекеттік қорғаныс комитетінің «Қырым татарлары туралы» №5859 қаулысы негізінде барлық Қырым халқын Қырымның аумағынан көшіру, оларды Орталық Азия территориясына орналастыру іс-шарасы шұғыл түрде іске асырылды (Айтжанова, 2014: 20). Осы қаулы негізінде Қырым халқын толықтай депортациялау процесі басталды.

Қырым татарларын депортациялау 1944 жылдың 1 маусымына дейін аяқтау тапсырылды. Алайда, Лаврентий Берия бастаған Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД) осындай күрделі операцияны үш-ақ күнде орындап, 1944 жылы

18 мамыр күні таңертең басталған операция 20 мамыр күні сағат 16:00-де толық аяқталды. Жазалаушы органдарға істі жүзеге асыруға бар болғаны 60 сағат, 70 эшелон қажет болды. Бұл шараны іске асыру мақсатында Ішкі істер халық комиссары Л. Берия Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариатына 5 мың маманданған қызметкерлер мен ішкі әскер құрамындағы 20 мың адам, 11 атқыштар полкі, батальондар мен жеке снайпер ротасын тиісті орындарға жіберуге тапсырыс берді. Көшіруге дайындық жедел және ұйымдасқан түрде жүргізілді.

1944 жылы 7 мамыр күні Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мүшелері Б. Кабулов пен И. Серов Ішкі істер халық комиссариатына жіберген телеграммасында қырымдықтарды көшіру үшін 2 мың жүк көлігін бөлуді сұрады. Жедел халықтық санақ жүргізіліп, 13 мамыр КСРО Халық комиссарлар кеңесі ұйымдастыру және жетекшілік жасау комиссиясы келіп, Симферополде операцияны іске асыру үшін арнайы қоныс аударушылардың малдарын, ауылшаруашылық өнімдерін, т.б мүліктерін есепке алу жүргізілді. Екі күн ішінде Қырым АКСР-н депортациялау үшін 1944 жылы мамыр айының ортасында Ішкі істер жөніндегі халық комиссариатының бұйрығына сәйкес 2000 жүк көлігі және 1500 тонна жанармай, мемлекеттік комиссия тарапынан 20 мыңға жуық адам бөлінді (Бугай, 2002: 202).

1944 жылы 18 мамырда басталған операция барысында 90 мың қырым татары темір жол бойына шоғырландырылып, 19 эшелон жіберілді. Келесі күні жиналғандар саны 140 мыңға жетіп, 119 424 адам эшелонға орналастырылып, шығысқа қарай жөнелтілді. 19 мамырда шығысқа қарай

жөнелтілгендер саны 136 412 адамға жетті. Қырым татарларын көшіру операциясының барлық іс-шаралары тікелей Мемлекеттік қорғаныс комитетіне хабарламамен жеткізіліп отырды.

1944 жыл 19 мамырда КСРО Ішкі істер Халық комиссары Л. Берия И.В. Сталин мен В.М. Молотовқа: «19 мамырда күннің соңына қарай теміржол бекеттеріне 165,515 адам, жүк тиеу теміржол бекеттеріне дейін жеткізіледі және қоныс аудару орындарына 136 412 адам жіберілді, операция жалғасуда» (Айтжанова, 2002: 20) деп хабарлады. 20 мамыр күні көшіру процесі жалғасты. ІХК-ның орынбасарлары Б. Кабулов пен И. Серовтың Л. Берияға жіберген баяндамасында: «18 мамырдағы Сіздің бұйрығыңызға сәйкес, Қырым татарларын көшіру операциясы бүгін 20 мамыр сағат 16:00-де аяқталды. Қырым АКСР территориясынан 191 044 татар ұлтының өкілі шығарылды» (Бугай, 2002) деп, басшыларға мәлімдеме берді.

Депортация арасында болғандардың естеліктеріне сүйенсек, күштеп көшіру түн ортасында басталған, ұйқыда жатқан халықты кеңес үкіметінің солдаттары мен офицерлері 15-20 минут ішінде жүк вагондарына тиеген. Ер адамдардың басым көпшілігі «қарсылық танытуы мүмкін» деген қорқынышпен еңбек армиясына алынған. Әр вагонда қырық адам болған. Куәгерлердің айтуынша қарсылық танытқандарды және жолға жүруге жарамайтын қарттарды сол мезетте атып, вагоннан түсіріп отырған. Қырым территориясынан жоспарлы аймаққа жету үшін жиырма күн жол жүрген халыққа қажетті азық-түлік, су бермегендіктен көп халық жолда әлсіреп, алғашқы жылдары депортацияланғандардың 46%-ы қаза болған (Ражепаева, 2008:173).

1944 жыл 11 мамыр Мемлекеттік қорғаныс комитетінің №5859 «Қырым татарлары туралы» қаулысында Қырым татарларын айыптай көрсетіп, күштеп қоныс аударуына біршама дәлелдер келтірілген: «Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген Қырым татарлары Отанға опасыздық жасады. Қызыл армия бөлігін тастап кетті, Қырымды қорғаушылар қарсы тарап жағына шықты. Татар әскери бөлімдері немістермен жақтасып, қызыл армияға қарсы соғысты. Қырымды неміс-фашист әскерлерінің басып алуы барысында неміс жазалаушы отрядтарына қатысып, Қырым татарлары кеңестік партизандарға қарсы қатыгездік танытып, неміс оккупанттарына кеңес әскерлерін топтық қырып-жоюға және кеңес әскерін неміс әскерлеріне күштеп әкетіп, ұрлау әрекетін ұйымдастыруға көмек көрсеткен. Қырым татарлары неміс басқыншыларымен белсенді түрде ынтымақтастықта болып, «Татар ұлттық комитеті» ұйымдасқан түрде неміс барлаушылық әрекетіне қатынасты» (Айтжанова, 2014: 21) деп көрсетілді.

Қырым территориясы КСРО-ның негізгі туристік орталығы болып саналды, әр жыл сайын одақтас республикалардан келуші туристер саны басым және ауыл шаруашылығы үшін ауа-райы қолайлы аймақ болып келді. Гитлердің негізгі жоспары бойынша бұл аймаққа немістерді қоныстандыру жоспарланғандығы айтылады. Бірнеше ай неміс басқыншыларының қарамағында болған бұл территориядағы Қырым халқына жаумен белсенді ынтымақтастық орнатты деген айып тағылған болатын.

Алғашқылардың бірі болып Қырым татарлары туралы зерттеу жүргізген тарихшы А.М. Некрич Қырым татарларының депортациялануының

негізгі себептерін былайша баяндайды: Немістердің Қырым Республикасының территориясын оккупациялауы ұзақ уақытқа созылды: 1941 жылдың қазан айының соңынан 1944 жылдың сәуірі-мамыр айларына дейінгі аралықты қамтыды. Оккупация уақытында Қырым татарлары неміс басқыншыларымен ынтымақтастықта болды деген пікір тарап кетті. Басқыншылардың ең бірінші саясаты Қырымдағы татар ұлтымен байланыс орнату болды, «мұсылман комитетін» құрды, татар халқының бір бөлігі «өзін-өзі қорғау отряды» және т.б әскери құрылымдарға қатынасты. Екіншіден, (сенімсіз ақпарат) партизан қолбасшылары Қырым басшылығындағы Қырым аймақтық комитеті ВКП (б) және АКСР үкіметі арасындағы партизан қозғалысында татарлар олармен ынтымақтастықта болды (Бугай, 2002: 202) деген негізгі айыптауларды көрсетті.

1942 жылы шілдеде Қырым партизан қозғалысының жетекшісі А.Н. Мокроусов пен А.В. Мартынов Оңтүстік-Батыс фронт маршалының қолбасшысы С.М. Буденге жіберген қолжазбасында «Қырым татарларының таулы және тау бөліктеріндегі басым бөлігі фашистерге қосылды» (Бугай, 2002) деп, татарларды айыптай жазды.

КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берияның 1944 жыл 10 мамырдағы И. Сталинге жазбасында: «Ішкі істер халық комиссариаты және Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариаты Қырымды жау жақтастарынан тазарту, отанға сатқындық жасаушыларды қоныс аударту, неміс-фашист басқыншыларының сыбайластарынан тазарту жұмыстарын жүргізуде. 7 мамыр күні осындай айыппен 5 995 адам тұтқындалды. Халық арасында заңсыз сақталған 5 995 винтовка, 337 пулемет, 250 автомат, 31 миномет және көп мөлшерде гранат пен атқыш картридждер тәркіленді. 1944 жылы

қызыл армия бөлігінен 20 мыңнан астам татар отанына сатқындық жасап, қиын жағдайда қалдырып кетті. Қарумен неміс жасақтар тарапына өтіп, қызыл армияға қарсы соғыс жүргізді» (РФММ.Ф.Р. Ф9401.Оп.1.Д.-65.Л.41-44) делінген. Аталған айыптаулардың барлығы Қырым халқын күштеп қоныс аударуға жетерліктей басты себеп болатын.

Қырым татарларының депортациялануына себеп болған тағы бір жағдай «Мұсылман комитеті ұйымының» неміс басқыншыларымен жақтас болды деген айыптау еді. Бұл айыптауды 1944 жыл 22 сәуірде Б. Кабулов пен И. Серовтың баяндамасынан көруге болады: «1944 жылы 10-27 сәуір аралығында мұсылман комитетінің 497 агенті, соның ішінде Карасубазар ауданы Мұсылман комитетінің төрағасы – Исмайлов Айас, Балаклав ауданы мұсылман комитетінің басшысы – Баталов Б., Симферополь ауданы мұсылман комитетінің басшысы – Аблеизов Б., Лозуй ауданының мұсылман комитеті басшысы – Алиев Муса қамауға алынды. Олардың барлығының ұстанған негізгі ұраны «Қырым тек татарлар үшін». Германияда 1943 жылы маусымда «Татар ұлттық орталығы» құрылып, Қырым мұсылман комитетінің жұмысымен танысуға Бекир Балик келді. Судакта мұсылман орталығының аудандық төрағасы Б. Умеров тұтқындалды. Умеровтың ерікті отряды Феодосия ауданында қызыл армияға қарсы соғысқа қатынасқан, олардың қолдарынан 12 қызыл армиялық жауынгерлер қаза тапқан» (РФММ.Ф.Р.-940 1. Оп.1.Д.2191.Л.19-29) деп көрсетілген болатын. Осы аталған айыптаулар, Қырымнан татарларды жаппай тазарту туралы шешімнің қабылдануына негіз болды.

Л. Берияның орынбасарлары Б. Кабулов пен И. Серовтың берген мәліметтері И. Сталинге Қырым татарлары сатқын халық деп баяндама

жасауына итермеледі. Немістер басып алған жерлерде оларға қызмет еткендері шындық. Алайда, тек татар ұлты ғана емес, олардың ішінде орыстар, украиндар, белорустар да т.б оларға қызмет жасаған болатын. Жоғары басшылардың терең зерттемей жасаған болжамдары Қырым татарларының тағдырын шешті. Халықтың қандай да бір бөлігі, я болмаса бірнеше адам ғана басқыншыларға қызмет жасаса да, бүтіндей бір ұлттың неміс жақтастарына көмек көрсетті деп айыптауы, барлық халықты «сатқын» деп жариялауға, қысқа уақыт аралығында ата қонысынан толықтай көшіруге негіз болмауы керек еді (Сон Ен Хун, 2010: 48).

Қазіргі таңға дейін бұл айыптауларға толық әрі нақты жауап айту қиын. Мысалға, Халық комиссариатының Ішкі Істер министрлігінің орынбасары Б. Кабулов және И. Серовтың 1944 жылы 22 сәуір күні Берияның атына жіберген баяндамасында «1941 жылы құрылған Евпатория секторында тыңшылық-диверсиялық (іріткі салушы) резидентурасы анықталды» (Бугай, 2002: 201) деп көрсетіледі. Алайда, мұндай анықтамалар, өте мұқият зерттеуді талап ететін шаралардың бірі болып табылады. Сондай-ақ, қазіргі таңда Қырым-татар қоғамдық қозғалысының өкілдері көптеген дәлелдер мен айыптауларды ресми түрде теріске шығаруда.

Соғыс жылдарында аталған айыптауларға да қарамастан, екінші дүниежүзілік соғыста Қырым татарлары КСРО-ғы басқа халықтар сияқты тең дәрежеде қызыл армия қатарында, партизан қозғалысында өте белсенді түрде қатысқан болатын. 8-ші партизан отряды командирі татар М. Алиевтің қарауында барлығы 138 адам болса, оның: 48-і орыс, 38-і қырым татары, 28-і әзербайжан, 13-і украин, 5-еуі армян және басқа ұлттар болды. Қырымдағы 3 бірдей партизан бірлестіктерінің

екі комиссары қырым татары болды. Бірнеше партизан отрядтарына қырым татарларынан шыққан командирлер басшылық жасады. Мысалға, 3-і қызыл армия партизан отрядын Абляз Аэдинов басқарды, Балашев партизан отрядына 1942 жылы соғыста қаза тапқан Гафар Газиев қолбасшылық жасады. Сондай-ақ, Судак партизан отрядында қырымдық татарлар басым болды (Бугай, 2002: 214) (Кесте 2). Алайда, Кеңес Одағындағы халықтардың партизан қозғалысына қосқан үлесі жан-жақты зерттелсе де, Қырым татарларының соғысқа қосқан үлесі терең зерттелусіз қалған.

1944 жылы Қырым татарлары депортацияға ұшыраған уақытта 2 млрд 446 миллион сом. материалдық заттар тартып алынып, 640 бастауыш, 321 орта мектеп жойылды (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296).

1945 жылы 30 маусым Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Жоғары Кеңес Президиумының бұйрығымен Қырым АКСР-ы, Қырым облысы болып өзгертіліп, 1954 жылы 19 ақпанда Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының құрамына кіріп, Украина КСР қарамағына берілген болатын.

Нәтижелер

Қырым АКСР-нан барлығы 191 044 татар ұлтын көшіру процесі аяқталғаннан кейін, бұрыннан осы аймақтарды тұрақтап келген, басқа ұлттарға да неміс жасақтарымен байланыс құрды деген айып тағылып, болгар, грек, армян ұлттарын күштеп қоныс аудару процесі маусым айында басталған болатын. Оған дәлел, КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берияның 1944 жылы 29 мамырда И.В. Сталинге жазған жазбасында былайша баяндайды: «Қырым территориясында болгар ұлтынан – 12 075 адам, грек ұлтынан – 14 300 адам, армян ұлтынан – 9 919 адам

Кесте 2. Қызыл армия қатарында болып, 1949 жылы наурызда қоныс аударылғандардың сандық көрсеткіші.
Дереккөз: Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296

КОНТИНГЕНТ АТАУЫ	Офицерлер	Сержанттар	Қатардағы жауынгер	Контингент қорытындысы
Солтүстік Кавказ:	710	1696	6488	8894
Шешен	238	724	3286	4248
Ингуш	129	211	606	946
Қарашай	238	495	1810	2543
Балкар	99	243	703	1045
Басқа ұлттар:	6	23	83	112
Қырымнан:	569	1660	8663	10892
Грек	8	86	465	569
Балкар	9	79	494	582
Қырым татарлары	524	1392	7079	8995
Армян	19	70	485	574
Басқа ұлттар:	9	33	19	61
Грузия КСР:	57	459	3559	4075
Түрік	24	271	222	2517
Күрд	4	15	112	141
Хемшин	-	3	4	7
Басқа ұлттар:	29	170	1211	1410
Қалмақтар	383	1118	4683	6184

өмір сүруде, Болгар ұлтының басым көпшілігі Симферополь мен Феодосия, Джанкой аудандарында тұрады. 10 сельсоветте 80/100 шамасында болгар өмір сүруде. Неміс оккупациясы кезінде болгар халқының басым көпшілігі неміс әскерлеріне нан және басқа да азық-түлік өнімдерін жеткізіп тұрған. Неміс әскерлерімен бірігіп, қызыл армияға қарсы күресті, немістердің бұйрығымен «күзет анықтамасын» алды. Немістер болгарлардан полиция жасағын ұйымдастырды. Қырым аудандарының көп бөлігінде грек ұлты басым. Гректердің басым көпшілігі оккупанттармен сауда және ұсақ өнеркәсіпте байланыс жасады. Неміс басшылығы олардың сауда және көлік қызметінде көмек

көрсетті. Қырым аудандарында армян ұлты да сандық көрсеткіш бойынша басым тұрады. Армян комитеті немістермен бірлесе отырып, кеңеске қарсы іс-шараларды ұйымдастыруға қатынасты. Симферополда Дашкан генералы Дроның басқаруымен, «Дромедан» атты неміс барлау ұйымы болған. Қызыл армияға қарсы барлау жұмысын жүргізу мақсатында қызыл армияға шпиондық жасау үшін бірнеше армян комитеті құрылған. Берлин мен Стамбулдан келген эмигранттарға «тәуелсіз Армения» атты насихат жұмыстарын жүргізуге армян ұлттық комитеттері белсене қатынасқан. «Армян діни бірлестігі» деген ұйым құрған, бірлестік тек діни

және саяси мәселелерді шешумен емес, армяндар арасындағы сауда және ұсақ өнеркәсіппен айналысуын ұйымдастырған. Бұл ұйым неміс әскерінің басты қажеттіліктерін өтеуге көмек көрсеткен. Армян ұйымдары «Армян легионы» деген атпен армян қоғамының есебінен құрылған болатын. Ішкі істер халық комиссариаты Қырым территориясындағы барлық болгар, грек, армяндарды мақсатты түрде көшіру қажет деп санайды» (РФММ.Ф.Р.-9401.Оп.2.Д.-65.Л.162-163) деп айыптай жазды. Бұл айыптаулар да қағаз жүзінде ғана қалмай, іске асқан әрекеттердің бірі болды.

1944 жылы 4 маусымда КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берия Мемлекеттік қорғаныс комитеті И.В. Сталинге жіберген баяндамасында төмендегідей ақпарат берген болатын: Қырым аумағындағы: татар, болгар, грек, армяндарды көшіру аяқталғандығын, барлығы 225 009 адам, оның ішінде татарлар – 183 155 адам, болгар – 12 242, грек – 15 040, армян – 9 621, неміс – 11 119 адам көшірілді. Өзбек КСР-на 151 604 татар азаматы орналастырылды. 1944 жылы 21 мамырда Ресей Федерациясының аудандарына Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің шешімімен 31 551 адам орналастырылды» (РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-21) деп көрсетті (Кесте 3).

1944 жылы маусымда Қырым АКСР-нан Қазақ КСР-сы Гурьев облысына (Атырау) 1096 отбасы (4286 адам) Ескі-Қырым, Ичин, Судак, Феодосия аудандарынан қоныс аударған болгар, армян, грек, цыган, татар, караим ұлттары бес ауданға бөліп қоныстандырылды (Бугай, 2002: 198). Осылайша, барлық Қырым халқы Қырым түбегінен толықтай шығарылып,

елсіз қалған аймаққа Украинадан мигранттарды тарта бастады. Алғашында бұл іс өте қарқынды іске асты.

1944 жылы мамыр айында 191 044 мың татар ұлты Қырым түбегінен шығарылды. Күштеп қоныс аударушылардың басым көпшілігі Өзбек КСР-на, Тәжікстан, Мары АКСР-на, Кострома облыстарына жер аударылса, 4 501 адам Қазақ КСР-на жөнелтілді. Атап айтсақ, Шығыс Қазақстан облысының Өскемен, Зырян, Аягөз, Глубокий, Күршім, Ұлан, Үржар аудандарына, сондай-ақ, басым көпшілігі Қарағанды облысына және Оңтүстік аймақтарға қоныстандырылды. Қазіргі таңда татарлар Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Жамбыл облыстарына және Алматы қаласына көп қоныстанған.

Қоныстандырылғандардың барлығы дерлік ауылдарға орналастырылып, ауыл шаруашылық саласында жұмыс жасады. Қарағанды аумағына қоныс аударғандар «Қарағандауголь» шахта комбинатында жұмысқа тартылды.

1949 жылы 20 тамызда Қарағанды облысының территориясына 21 отбасы (37 адам) қоныстандырылған. Ворошиловский ауданының басқару бөлімінің құжаттарында көрсетілгендей, 1948-1952 жылғы арнайы қоныс аударушылар Қырым татарларымен толықты, ҚарЛАГ босатылып, қылмыстық-атқару мекемелеріне тіркеуге қойылды. Алайда, ҚарЛАГ-нен босатылған Қырым татарларының нақты санын мемлекеттік мұрағат құжаттарынан да білу қиын (История депортированных народов, 2008: 40).

Қырым татарларының Қазақстанның қай облысына нақты қоныстандырылғандығы туралы статистикалық деректер негізінде Кесте 4-те берілген.

Кесте 3. 1950 ж. II жартысында Одақтас Республикаларға Қырымнан қоныс аударылғандар саны.
Дереккөз: РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-21

Қазақ КСР 4535	Қырым та- тарлары 1666	Грек 895	Болгар 1331	Армян 402	Басқа ұлттар 241
Тәжік КСР	4380	110	103	82	33, калмык– 196
Түркімен КСР	7	-	-	1	калмык – 6
Қырғыз КСР	238	12	1	-	5
Қырғыз КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Жалал-абад облысы	89	-	-	-	-
Омск облысы	26	1	-	1	2
Ыссык-кул облысы	24	-	-	-	-
Талас облысы	16	2	-	-	-
Тянь-Шань облысы	6	1	-	-	-
Фрунзе облысы	85	3	-	-	3
Өзбек КСР	85414	3146	37	303	687
Өзбек КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Андижан облысы	10673	10	-	19	48
Бухар облысы	1784	2	-	-	50
Кашка-Дарья облысы	4095	35	1	10	-
Наманган облысы	5938	-	-	-	29
Самарқанд облысы	20443	20	3	147	13
Сурхан-Дарья облы- сы	6	-	-	-	-
Ташкент облысы	31632	9	17	36	166
Ферғана облысы	10799	3035	6	87	381
Хорезм облысы	15	-	-	-	-
Қара-қалпақ облысы	29	35	-	4	-
Ресей Федерациясы					
Карело-Финск АКСР	1	11	1	-	-
Башқұрт АКСР	207	1447	541	690	343
Коми АКСР	5	3	-	-	-
Воркутинск Еңбекпен түзеу лагері	12	1	2	-	-
Марийск АКСР	4761	20	130	203	107 (цыган–24, дар- гин–3, лезгин– 5
Татар АКСР	13	21	7	56	10
Чуваш АКСР	53	2	-	-	5
Вологод облысы	397	-	-	1	-
Ивановск облысы	201	-	-	-	1

Кесте 4. 1950 ж. II жартысында Қазақ Автономиялық Кеңестік
Социалистік Республикасына Қырым АКСР-нан арнайы
қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштері.
Дереккөз: РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.1.1-70, Д. 648. 1.1-22

Қырым - 4535	Қырым татарлары 1666	Грек 895	Болгар 1331	Армян 402	Басқа ұлттар 241
Қазақ КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Ақмола облысы	35	2	-	-	-
Ақтөбе облысы	25	1	-	-	-
Алматы облысы	502	84	11	49	56
Шығыс Қазақстан облысы	9	6	-	-	осетин-2, кумык-7, кабардин-2, аварцы-26
Гурьев (Атырау) облысы	602	743	1168	314	173
Жамбыл облысы	111	15	4	1	-
Батыс Қазақстан облысы	53	-	5	-	-
Қарағанды облысы	46	-	5	1	-
Қызылорда облысы	36	-	4	1	-
Көкшетау облысы	12	1	-	-	-
Қостанай облысы	13	22	1	6	1
Павлодар облысы	5	-	-	-	-
Солтүстік Қазақстан облысы	9	3	1	-	ноғай-1 осетин-3 кумык-1 кабардин-1 тавлин-2
Семей облысы	12	-	4	-	6
Талдықорған облысы	33	6	-	2	-
Оңтүстік Қазақстан облысы	124	5	2	14	4

Кесте 5. Қырымдағы қала атауларының өзгеріске ұшырауы.
Дереккөз: Бугай, 2002

Бұрынғы атауы	Жаңа атауы
Корбек	Изобильное
Куру-Озень	Солнечногорское
Кучук-Ламбет	Кипарисное
Улу-Озень	Генеральское
Биюк-Озенбаш	Счастливое

Қырым татарлары депортацияланнан кейін КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1945 және 1948 жылдардағы жарлығымен Бақшасарай, Джанкой, Ишунь, Саки және Судактан бөлек, Қырымдағы барлық елді мекендердің татарша аты жойылып, оларға жаңа атау беріле бастады. Қырымға Ресейдің әр аймағынан жаңа тұрғындар қоныстандырылды. Кітапханалар мен жеке қорлардағы Қырым татарлары тіліндегі барлық кітаптар жойылып, Қырымды татар мәдениетінің қалдықтарынан тазарту мақсатында арнайы практикалық шаралар қолданылды.

1945 жылы 21 тамызда РКФСР Жоғарғы Кеңес президиумының №619/3 бұйрығына сәйкес, Қырым ауылдық кеңесін қайта өзгерту туралы жарлығы негізінде Азов ауданында – 10, Алушта ауданында – 10, Куйбышев ауданында – 19, Ялта ауданында – 10 ауылдық кеңесінің атауы өзгертілді (Бугай, 2002: 202). Төменде атауы өзгеріске ұшыраған ауылдық кеңестердің жаңа атаулары (Кесте 5):

Жер атауларын өзгертуге байланысты жағдайға атақты орыс жазушысы Константин Паустовский «халықты, ұлтты елеп-ескермеу» (Бугай, 2002) деп, өз бағасын берген болатын.

Қырым астанасы, Симферопольда да бұл жағдай өз жалғасын тапты, Орталық атқарушы комитеттің бірінші төрағасы Н. Наримановтың атындағы көше атауы өзгертіліп, Партизан Петриченко атына берілді. Атақты халықаралық революциялық қозғалыстың қайраткері Мұстафа Субхидің атындағы көше Крылов атауына өзгертілді. Сондай-ақ, Мұстафа Субхидің атындағы кинотеатр атауы «Родина» (Бугай, 2002) деп ауыстырылды.

Қазақстан жеріне көшірілген

Қырым татарлары мен Грузиядан келгендер басқа депортацияланған халықтар сияқты ауыр жағдайға душар болды. Бірінші кезекте үкімет қаулысымен қоныстанушыларға баспана және азық-түлік, егін егетін жер беру керек болды. Алайда, 1940 жылдары депортацияланған және эвакуацияланған басқа ұлттарға бөлініп беріліп, жаңа игерілген жерлер болмады.

Арнайы қоныс аударушылардың көптігіне байланысты тұрғын үй жетіспеді. 6000 мың татар жастары Рыбинск және Куйбышев қалаларындағы жабық, денсаулыққа зиянды әскери кәсіпорындарға орналастырылды. Олар жаңа жерге бейімделе алмауына байланысты жұмысқа орналасуында да көп қиыншылықтарға кездесті. Сол себепті жер аударылғандардың еңбекке жарамдылары ауылшаруашылық, өндірістік жұмыстарға және оларға арналып салынып жатқан тұрғын үй құрылысы жұмыстарына жұмылдырылды (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 295).

Жаңа қоныстанған аймақтарда да олардың материалдық-тұрмыстық жағдайлары төмен болды. Күштеп қоныстанғандар саны көп болуына байланысты, баспана, мектеп, аурухана салу оңайға түспеді. Қоныстанған жерлері жертөлелер, қамыстан салынған үйлер немесе бір баспанаға бірнеше отбасылары тұратын барақ үйлер болды. Жаңадан қоныстанушы азаматтар арасында ауру-сырқау көбейіп, оларға арнайы көмек көрсетуді сұраған талап-тілектері ескерілмеді.

Арнайы жер аударылғандар үшін жеке құқықтық маңызы бар заң актілері мен нормалары қатаң сақталып, ал керісінше олардың материалдық мұң-мұқтажына байланысты мәселелер

толық шешімін таппады. Соғыстан кейінгі шаруашылық күйзелісі, жалпы экономикалық қиындықтар барлық халыққа ауыр тигені тарихтан мәлім.

Бұл мәліметтерден шығатын жалпы қорытынды – мемлекет арнайы қоныс аударылғандарды қарсы алуға, олардың тұрмысын ұйымдастыруға дайын болмады. Азық-түлік жетіспеушілігіне тұрғын үй мәселесі қосылып, қоныс аударушы халықтың жағдайы ауырлай берді. Татарлар алғашқыда босап қалған қоғамдық ғимараттарға, иесіз үйлерге орналастырылды, ал бір бөлігі жергілікті халықтың қамқорлығына беріліп, бір баспанада бірнеше отбасы өмір сүрді.

Депортациялауға ұшыраған халық колхоздарда, совхоздарда, өндіріс орындарында жұмыс жасады. Қазақстан территориясына депортацияланған халықтар арасында адам өлімі өте жоғары болды. Осы себепке байланысты республика аумағына қоныс аударған халықтардың сандық көрсеткіші әртүрлі көрсетіліп, қоныстанушылар саны төмендетіліп беріліп отырған. 1945 жылғы мәлімет бойынша қоныс аударушылар арасындағы туу көрсеткіші 8039 адамды құраса, өлгендер саны 89659 адамды құрап, табиғи өсім минус 81620 адамды құраған (Бугай, 2002). Соғыс біткеннен кейін жағдай біршама жақсарғанымен, депортацияланған халықтар көпке дейін өзінің соғысқа дейінгі деңгейіне жете алмады. Адам өлімінің негізгі себебі ауылды елді-мекендерде дәрігерлік көмектің көрсетілмеуі, арнайы қоныстанған азаматтарға басқа елді мекенге, қалаға шығуы үшін ресми рұқсат қажет болды.

1956 жылға дейін 12 жыл Қырым татарлары арнайы қоныстандырушылар мәртебесінде болды. Яғни, олар коменданттық режимде өмір сүріп,

арнайы комендатураның жазбаша рұқсат қағазынсыз өзі тұрып жатқан елді мекеннен басқа жаққа қоныс аударуға рұқсат берілмеді. Тіпті, көрші ауылдағы туыстарына рұқсатсыз барып келгені үшін бірнеше жылға сотталып кеткен жағдайларда орын алған.

1939-1945 жылдар аралығында депортация жасаған ұлттардың Қазақстан аумағына қоныстандыруының бірнеше себептері бар. Бүкілодақтық атқару комитетінің қаулысында жасаған қылмысына қарай қауіпті деп танылған азаматтарды соттың шешімімен одақтас республикалардың алыс аймақтарына көшіру керектігі айтылған.

1939 жылы Қазақстан колхоздарына ауыл шаруашылығын көтеру және жұмыс күшін толықтыру мақсатында КСРО-ның жері тапшы республикалары мен облыстарынан қоныс аударуды жаңарту қаулысы қабылданды. (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 292). Қаулыға сәйкес Қазақстандағы мол жер қоры мен халық тығыздығының аса төмендігі дәлелденді және жер көлемі үлкен, республика аумағында 1930-32 жылдары жаппай ашаршылық болып 2 млн. халқынан айырылған Қазақстан аумағы тиімді деп табылып, өнеркәсіп құрылысын өркендету, оның табиғи байлықтарын игеру мақсатында адам күшін шоғырландырып, еңбек ресурстарын көбейту мақсатында қазақ жеріне қоныстандыру жоспарланған болатын.

Қазақстан территориясына ұлттарды күштеп қоныс аударудың зиянды тұстары да басым болды. Республика аумағында еуропалық ұлттар санын көбейту, орыстандыру саясаты негізгі бағыт болғандықтан осы саясатты жүзеге асыру мақсатында арнайы жұмыс жүргізілді. Қазақ ұлты

Қазақ КСР-да мекендеген көп ұлттың біріне айналып, республиканың жетекші факторы болу ролінен айырылды, қазақ тілінің қоғамдағы ролі төмендеп, ұлттық құндылықтары мен мәдениетінен алшақтай бастады. Қазақ ұлтын шөлді аймақтарға ығыстыру, ұлттық рухты төмендетуді туғызған түрлі науқан-сынақтар Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесі төралқасы комиссиясының 1992 ж. 22 желтоқсандағы шешімінде көрсетілгендей ұлт апатына алып келді.

Соғыс жылдарындағы Қазақстанда тұратын этностардың пайыздық көрсеткішінде: қазақтар – 38%, орыстар – 40,2% құрады (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296). Осылайша, республикада ұлттық құрам жағынан басым орыс ұлты болды. Қоныс аудару саясатының тағы бір себебі – орталықтың ықпалын күшейту болды, жоғарғы билік өкілдері орталыққа қажет саясатты қонысаударушылар арқылы іске асыруды, республикалардың ұлттық бірігуіне тосқауыл қоюды және шикізат ресурстарына толық иелік етуді көздеді.

Қорытынды

Саяси күрес жылдары жазықсыз қуғындалған жеке адамдар мен тұтас ұлттар тағдырына өзгеріс тек 1950 жылдардың ІІ жартысында ғана енгізілді. 1956 жылы жеке басқа табынушылықты айыптауға байланысты саяси репрессия құрбандарын ақтау басталып, жаппай жер аударылған халықтар тағдырында өзгерістер орындалды. 1957 жылы бұрынғы ликвидацияланған (таратылған) автономияны қайта қалпына келтіруге және отанына қайтып оралуына басқа ұлттарға құқықтық басымдылық берілсе де, Қырым татарларына Қырымға қайтуға мүмкіндік берілмеді.

1967 ж. 5 қыркүйектегі депортацияға,

яғни «күштеп қоныс аудару» процесіне тура 23 жыл өткен соң Қырым татарларына тағылған айыпты алып тастау туралы шешім қабылданды (Қырым татарлары, 2015;2). Осы жарлық негізінде татар ұлтының Кеңестер Одағының кез-келген аумағына көшіп-қонуына және отандарына оралуға рұқсат етілді. Алайда, бұл мемлекеттік шешім тек декларациялық сипатта қалып қойғанын көрсетті. Қырым татарларының жекелеген топтары отандарына қайту үшін жергілікті билікке қарсылық көрсетуге талпынса да, неміс ұлтына, Қырым татарлары мен түріктерге ерік берілген жоқ.

1974 жылы 9 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының «КСРО-ның кейбір заңнамалық актілерінің күшін жою туралы» жарлығы шыққанымен, бұдан да Қырым татарларына ешқандай пайда болмады. Тек, қайта құрудан соң демократиялық қозғалыс кезінде қоғамдық күштердің қысымымен Қырым татарлары мен түріктердің талаптары туралы 1989 жылы 14 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесінің «Күштеп қоныс аударуға ұшырағандардың құқықтарын қамтамасыз ету, халыққа қарсы заңсыз және қылмысты репрессиялық актіні тану жөніндегі декларациясы» қабылданып, онда саяси қуғын-сүргін айыпталған болатын (Сон Ен Хун, 2010).

1991 жылы 7 наурыздағы шешіммен күштеп көшірілген кейбір халықтардың құқығы сақталуын және олардың ұлттық автономияларының таратылуына негіз болған мемлекеттік заң актілерінің күшін жоюды қамтамасыз ету шаралары белгіленді. Осылайша, тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргініне ұшыраған қырым татарларының тұрақты, әрі тоқтаусыз күресі нәтижесінде жаппай Қырымға

қайта оралу процесі бастады. 1967 жылы Қырымда 207 қырымдық болса, 1979 жылы 13 мың, 1989 жылы 35 мың адамға жеткен (Еңсенов, 2003:53).

Қазіргі таңда Қазақстанның әр облыстарында жиырмадан астам татар халқының ұлттық мәдени орталықтары белсенді жұмыс атқаруда. Алғаш болып 1990 жылы 6 наурызда №5-274 қалалық кеңес шешімімен тіркелген татар ұйымы Семей қаласында құрылған. 1990 жылы 13 қаңтардан бастап, «Семей таңы» газетінде татар тілінде «Ғалиябану» парақшасында, арнайы бөлімде татар ақындарының татар тіліндегі өлеңдері жарияланып отырды. Сондай-ақ, татар ұйымының құрылуы мен негізгі мәселелері, татардың ұлттық тағамдары мен салт-дәстүрлері, ұйымның жетістіктері туралы мақалалар жарық көрген.

Бүгінде республика аумағында 26-дан астам татар және татар-башқұрт ұлттық-мәдени орталықтары жұмыс жасауда. Құрылған татар қоғамының басты мақсаты татар тілін, мәдениетін және салт-дәстүрін жастар арасында кеңінен насихаттап, ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалу болып табылады. 1995 жылы Қазақстанда Қазақстан Халықтар Ассамблеясы қолдауымен татар және башқұрт ұлттары бірігіп, жиырма сегізден астам республикалық, аймақтық ұлттық-мәдени татар ұйымдарын құрды. Оның 6-ы Батыс Қазақстанда, Алматы облысында – 5, Шығыс Қазақстанда – 3 және Алматы қаласында 2 мәдени орталық жұмыс жасайды (Астана, 2002: 184).

Қазақстан аумағындағы татар ұлтының ең ірі мәдени бірлестігі «Қазақстандағы татар ассоциациясы және татар-башқұрт қоғамдық және мәдени орталығы «Идел («Еділ»)» болып

табылады. Бұл ұйым республиканың 14 облысындағы 18 ұлттық-мәдени орталығын біріктіруші және Қазақстан Халықтар Ассамблеясының толық мүшесі болып табылады. «Идел» бірлестігінің ұйымдастыруымен жыл сайын ғылыми-практикалық конференциялар ұйымдастырып, татар мәдениетін сақтаудағы өзекті мәселелері, «Сабантой» мерекесін ұйымдастыру, Өскемен, Семей қалаларында өткізілетін «Ертіс әуені» атты музыкалық фестивальді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады.

«Ертіс әуені» фестивалін ұйымдастырушы Семейдегі «Возрождение» татар ұлттық қоғамдық бірлестігінің басшысы Габдулхак Ахунзянов. Бір ғана Семей аумағында «Иртыш моннары» ән-би ансамблі, «Исталек» фольклор-этнографиялық ансамблі, «Ильгам» баян клубы, «Туған тел» әдеби-музыкалық клубы, «Ак калфак» әйелдер клубы, «Семей татарлары» газеті т.б өз жұмысын жалғастыруда. Орталықта сондай-ақ татар тілін оқыту бөлімдері жұмыс жасайды. Орыс ұлттары көп орналасқан Солтүстік Қазақстан аумағында мешіт, медресе салып, жастарды рухани бағытта насихаттау үшін татар әдеби шығармаларын көптеп басып шығару қолға алынған. Мектеп бітірушілерге ешқандай ұлттық ерекшеліктеріне байланысты шектеу қойылмай, өз білімдерін жалғастыру үшін Қазақстанның жоғары оқу орындарында, сондай-ақ, Қазанда, Москвада білім алуда. Қазақстанның Петропавл, Алматы, Павлодар, Өскемен, Астана т.б қалаларында татар тілін оқытатын жексенбілік мектептер жұмыс жасауда (Сон Ен Хун: 2010).

Қырым халықтары арасында Қазақстан қоғамының экономикасына,

әлеуметтік-мәдени дамуына және білім саласына өлшеусіз үлес қосып, жергілікті халықпен араласып, Қазақстанда тұрақтап қалғандары көп болды. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алған уақыттардан бастап, республика аумағында өмір сүріп жатқан халықтарға барынша жағдай жасалынып, әр ұлттың өз мәдениеті мен тілін дамытуға көмек көрсетілді. Соғыстан кейінгі жылдары Қырым татарлары деген ұғым Қазақстанда уақыт өте жойылып, Қырым татарлары жергілікті татар этносымен бірге есепке алынып, статистикалық мәліметтерде

бірге айтылатын болды.

Қоныс аударушы Қырым халқы Қазақ халқының этнодемографиялық жағдайына мол ықпалын тигізіп ғана қоймай, осы өңірлерде біржола тұрақтап қалды. Сол бір басқа түскен ауыр азап жылдарында біріне-бірі сүйеу, пана болған тағдырлас халықтар бүгінде демократиялық, құқықтық мемлекет құрап жатқан Қазақстанның көп ұлтты біртұтас қауымдастығына айналып отыр. Алайда, ұлтты тарихи мекенінен күштеп көшіру тарихтағы ұлтқа жасалған жазалардың ең ауыры болды.

Дереккөздер

Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты (РФММ.Ф.Р).-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-21
РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-22
РФММ.Ф.Р.-9401.Оп.2.Д.-65.Л.162-163
РФММ.Ф.Р.-9401. Оп.1.Д.-65.Л.41-44

Әдебиеттер

1. Айтжанова А. Крымские татары в Казахстане // Қазақ тарихы. №2 (125), ақпан-наурыз, 2014. 19-21 бб.
2. Бабалиев С. Депортация кезінде Қырым татарларының 46 пайызы қаза болған // Аңыз адам. №20, 2014. 25 б.
3. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Москва: «ИНСАН», 2002. 240 с.
4. Еңсенов Қ. Депортацияланған халықтар және Қазақстан // Қазақ ордасы. №3. 2003. 53-55 бб.
5. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Насилие над крымскими татарами. Алматы: Арыс –Қазақстан, 1998. с. 293-297.
6. Сон Ен Хун. Қазақстандағы аз ұлттардың қатынастары және әлеуметтік-саяси тарихы. // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2010.
7. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг). Алматы, 2008. с.40-43.
8. Калыбекова М.Ч. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг. Исторический аспект) // Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2005. с. 150.
9. Қырым татарлары // Ислам және Өркениет. 11 мамыр, 2015 <http://www.islam-orkeniet.kz/>

10. Қожаханова Қ.К. Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың Республиканың халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар) // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2007.

11. Рассчитано по: Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / под ред. А. Смаилова. – Алматы, 2000.- Т.1.-199 с.

12. Ражепаева Ф.З. Татары Казахстана в 1970-1999 гг. историко-демографический аспект. Дисс. На соискание ученой степени кандидат историч.наук. Караганда, 2008, -173 с.

13. Рассчитано по: Информационно-справочный бюллетень Ассамблеи народов Казахстана.- Астана, 2002.-184 с.

14. Итоги переписи населения Крымского федерального округа (PDF). Москва: Федеральная служба государственной статистики России. 2015. с. 108. ISBN 978-5-4269-0054-7.

15. Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / под ред. А. Смаиловой, Алматы, 2000, с.199.

References

1. Aitzhanova A. Crime Tatars in Kazakhstan. Historia Kazakhstan.No.2 (125), February – Martius, 2014, pp. 19-21. [in Rus.]

2. Babaliev S. 46% Sceleris Tatarorum in deportatione mortuus est. Anyz Adam, N 20, 2014, p. 25. [in Kaz.]

3. Bugay, N. F. Deportatsiia narodov Kryma: Dokumenty, fakty, kommentarii, [Deportationes populorum Crimean: Documenta, Facts, Commentarii], Moscoviae: INSAN, 2002. 202 p. [in Rus.]

4. Ensenov K. Transtulit Homines et Kazakhstan. Kazakh Orda, 2003, N3. pp. 53-55 [in Kaz.]

5. Numeratur in: Compositio nationalis incolarum Reipublicae Kazakhstanae: Proventus incolarum census anno 1999 in Republica Kazakhstan // Collectio Statistica / edited by A. Smailova, Almaty, 2000, p.199. [in Rus.]

6. Numerata sunt: Informationalis et inquisitio Acta Conventus Populi Kazakhstan. Astana, 2002, pp.

7. Chersonesum Tartarorum. Islam et Orkeniet, die 11 maii 2015, <http://www.islam-orkeniet.kz/> [in Kaz.]

8. Kalybekova M. Kazakhstan ut obiectum census transtulit homines (1937-1956). Aspectus historicus), Kazakh universitas paedagogica nationalis ab Abay, Almaty nuncupata. 2005, pp. 150 [in Kaz.]

9. Kozhakhanova K.K. Homines in Kazakhstan deportaverunt eorumque collationem in restitutionem et progressionem agriculturae reipublicae (1946-1960), Almaty, 2007, pp.237 [in Kaz.]

10. Historia populi ad Kazakhstan deportatum (1937-1956), Almaty, 2008, pp.

11. Kalybekova M. Kazakhstan ut obiectum census transtulit homines (1937-1956).

Aspectus historicus), Kazakh universitas paedagogica nationalis ab Abay, Almaty nuncupata. 2005, pp. 150 [in Kaz.]

12. Homines ad Kazakhstanum transtulit: tempus et fata. Almaty, 1998, pp.

13. Filius En Khun. De Relationibus Nationum in Kazakhstan et eorum Sociali – Historia Politica, Dissertatio praeparata ad acquirendum gradum Scientiae Historicae Candidatae. Almaty. 2010, pp.

14. Razhepaeva F.Z. Kazakstan Tatars In 1970-1999, Historica et Demographica Aspect, Dissertatio de Gradu Candidati Scientiae Historicae, Karaganda, 2008, pp.

15. Proventus incolarum census in Districtu foederali Crimeano (PDF). Moscoviae: Statistics servitii Civitatis Foederalis Russiae. 2015. p. 108. ISBN 978-5-4269-0054-7. [in Rus.]

***Оспанова А.К.¹, Шораев Б.К.²**

¹Национальный музей Республики Казахстан
г.Астана, Казахстан

²Научно-исследовательский центр археологии и этнографии
г.Кызылорда, Казахстан

*e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

ИСТОРИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР, ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН: АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДАННЫХ

Аннотация. В годы второй мировой войны СССР депортировал в Центральную Азию в район Узбекистана и Казахстана более 50 национальностей по обвинению в контакте с гитлеровской армией. Так, в результате сталинской тоталитарно-политической системы тысячи людей были безвинно наказаны.

Исторические судьбы вынужденно эмигрировавших людей и этносов, их социальные и экономические условия были закрытой темой. Только в 90-е годы XX в. начиная с периода распада СССР и обретения независимости республиками, впервые были написаны научные труды о пострадавших от вынужденной эмиграции, были раскрыты засекреченные архивные документы, и появилась возможность исследовать это с исторической точки зрения. Одним из народов, насильно депортированных с родной земли были крымские татары.

В научной статье рассмотрены причины и последствия вынужденной эмиграции крымских татар, в том числе болгар, греков, армян в Крыму. В статье приводится информация о социальном и материальном положении иммигрантов после их депортации на территорию Казахстана. Также был проанализирован национальный состав крымчан до депортации и точное количество иммигрантов на основе архивных документов.

Многосторонне были заявлены не только вклады депортированных народов в восстановление экономики республики после войны, но и

вредные стороны политики насильственной депортации для Казахстана. Проанализировав политические меры, принятые для правового обеспечения крымских татар и их восстановления, была дана информация о современных культурных центрах и деятельности людей, оставшихся на постоянное жительство на территории Казахстана.

Ключевые слова: депортация, Крымские татары, Казахстан, Союз Советских Социалистических Республик, Вторая мировая война.

Для цитирования: Оспанова А., Шораев Б. История крымских татар, депортированных в казахстан: анализ на основе архивных данных // Мадени мұра. 2023. №4 (103). 82-102 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>

***Ospanova A.K.¹, Shoraev B. K.²**

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

²Research Center of Archeology and Ethnography
Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

HISTORY OF CRIMEAN TATARS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: ANALYSIS BASED ON ARCHIVED DATA

Abstrakt. During the years of the second world war in the Union of Soviet Socialistic Republics more than 50 nations were emigrated with blame that they had a contact with Hitler's military army deported to Central Asia, including the areas of Uzbekistan and Kazakhstan. So due to the result of such Stalin – totalitarian political system, thousands of people were innocently punished.

Historical fates of forcedly emigrated people and ethnos, their social and econonmic conditions have been a closed theme. Only in 90s of XX c. starting from the period when the USSR was broken down and the United Republics got their independence, scientific works about suffers of forced emigration were written for the first time, the archieve documents which were secret before have been disclosed and there was a possibility appeared to investigate it from the historical point of view. One of the nations who were deported by force from their Motherland were the Crimea Tatars.

In the scientific article the reasons and consequences of forced emigration of the Crimea Tatars including Bulgarians, Greeks, Armenians in Crimea have been considered. Information about social and material conditions of the immigrants after they were deported to the territory of Kazakhstan was given in the article. Also it analyzed the national composition before the deportation of Crimea people and exact numerical ratings of immigrants based on the archive documents.

Not only contributions of the deported nations made into the restoration of

the Republic's economy after the years of the war but also harmful sides of the policy of forced deportation for Kazakhstan were multi-sided stated. Having analyzed the political measures taken for the legal conditions of the Crimea Tatars and their restoration, here was given information about nowadays cultural centers and their activities of the people stayed to live permanently in the territory of Kazakhstan.

Keywords: Deportation, The Crimean Tatars, Kazakhstan, The Union of Soviet Socialist Republics.

For citation: Ospanova A., Shorayev B. History of crimean tatars deported to kazakhstan: analysis based on archived data// Madeni mura. 2023. №4 (103). 82-102 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>

Авторлар туралы мәлімет:

1. Оспанова Ақмарал Кенжеахметовна, PhD доктор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері. Тәуелсіздік дағ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы,

ORCID: 0000-0003-2436-7109

2. Шораев Бағлан Кошкарлович, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Әйтеке би 29а, Қызылорда, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

Сведения об авторах:

1. Оспанова Ақмарал Кенжеахметовна, PhD доктор, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан. пр. Тауелсиздик 54, г. Астана, Республика Казахстан,

ORCID: 0000-0003-2436-7109

2. Шораев Бағлан Кошкарлович, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научно-исследовательского центра археологии и этнографии, Айтеке би 29а, Кызылорда, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

Information about the author:

1. Ospanova Akmaral Kenzheakhmetovna, PhD, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdyk Ave. 54, Astana, Republic of Kazakhstan,

ORCID: 0000-0003-2436-7109

2. Shorayev Baglan Koshkarovich, Master of Humanities, Researcher of the Research Center of Archeology and Ethnography, Aiteke bi 29a, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

Биялова Г.Ә.¹¹«Алматы қаласы музейлер бірлестігі» Алматы музейі

Алматы қ., Қазақстан

¹e-mail: mira.bilyal@yandex.kz

XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЛМАТЫЛЫҚ ҚАЗАҚТАР: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада еліміздің мәдениеті мен өркениеті тоғысқан ортасы, Жетісудың көркі – Алматы қаласының зиялылары, ірі саяси тұлғалар мен айтыскер ақындар туралы баяндалады. Мыңжылдық тарихы бар көне қаланың өмірі талай рухани байлығымыздың үлгілерін айғақтауда. Соңғы жылдардағы тарихи зерттеулер нәтижесінде XIX-XX ғасыр аралығындағы Алматы қаласының қазақ тұрғындарының қоғамдық, саяси, рухани, мәдени өмірінің көпшілікке беймәлім беттері ашылды. Көне заманнан келе жатқан жазба құжаттар мен фактілер тарихты сақтаудың басты құралы бола тұрып, қазақ халқының басынан өткен елеулі оқиғалар, тарихи есімдер басқа елдердің тілінде жазылған. Мұндай жазба деректер қала, өлке тарихының мәселелерін зерттеуде маңызды орын алады. Алматы тарихы бойынша жазба деректер (қолжазбалар, шығыс және батыс ерте баспа кітаптары, орыс мұрағат материалдары) Франция, Италия, Иран, Түркия, Сирия, Ұлыбритания, Ресей, Өзбекстан, Қытай, Үндістанның ғылыми орталықтарында, қолжазба қоймаларында сақтаулы. Ғылыми мақалада мұрағаттық зерттеулердің нәтижесінде XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алматы қаласында өмір сүрген Алаш қозғалысының танымал қайраткерлері Б. Сыртанов, М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Ы. Жайнақов, Б. Мәметов т.б., қайталанбас өнер шеберлері Жамбыл, Шашубай, Қатағандардың айтыстарынан тың деректер пайдаланылған.

Кілт сөздер: Алматы, мұрағат, Жетісу, ұлт-азаттық, Алаш, айтыс.

Дәйексөз үшін: Биялова Г.Ә. XIX-XX ғасырлардағы алматылық қазақтар: тарихи талдау // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 103-113 б.(қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.09>

Кіріспе

Алматы қаласының тарихы тәуелсіз Қазақстанның жүріп өткен көп ғасырлық күрделі жолының айғағы. 2016 жылы Париждегі ЮНЕСКО штаб-пәтерінде Алматы қаласының

мыңжылдық мерекесі аталып өтті. Алматы XII-XIV ғғ. қаланың, сауданың, оның ішінде халықаралық мәдениет пен идеологияның барлық белгілеріне ие болған мекен. Алматыда монета

ауласының (двор) болуы қаланың өзінің өмір сүруін жалғастырғанын және XIII-XIV ғасырларда монета аулаларының бірі ежелгі Алматыда болғанын растайды. Кейінгі тарихи оқиғалар Жетісу аймағын бүкіл Қазақстанның ең елеулі орталығына айналуына негіз болды. Оған Қазақ хандығының қалыптасуы, қазақ халқының жоңғарлармен шайқасуы, Ресей империясының құрамындағы кезеңі, XX ғасырдағы саяси төңкерістер, жаңа қоғамдық құрылымдарды бастан өткізгені дәлел. Яғни, Алматы қаласы халқымыздың ғасырлық құнды материалдық-рухани мәдениетінің үздік үлгілерінің ұйытқысы. 1867 жылы қала мәртебесін алған Верный бекінісі «Үлкен Алматы» станицасынан ары қарай, оңтүстігінде Құлжа көшесімен, батыс жақтан Солдатская көшесімен шектелді. Ташкентке баратын жол үстінде үйлер салынып, оңтүстік бағытта әскери алаңдар тұрғызылды. Осы жылдары алты мыңнан аса қала тұрғындарының көбі әскери адамдар және отбасылар болды. Қалалықтардың саны өсе келе 1870 жылы он екі мыңнан асты.

Материалдар мен әдістер

Өркениет жылнамасында қалалар тарихы аса маңызды орын алады. Алматы туралы зерттеулер қаланың тарихы жүздеген жылдар бойы үзілмегенін дәлелдейді. Ғасырлар бойы мәдениеттердің араласуы қаланың еуразиялық өркениет орталығы ретінде қалыптасуына негіз болды. Зерттеу барысында Қазақстан қалаларының тарихнамасындағы Алматыға байланысты ғылыми зерттеулер саны аз екені анықталды. Мақаланың тақырыбын ашатын, маңыздылығын айғақтайтын тарихи деректер

толығымен архив қорларында әлі де болса көпшіліктің назарынан тыс қалып жатыр. Зерттеудің басты дерек көзі Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатының құжаттары болып табылады.

Алматының тарихына арналған зерттеулерде жалпылама сипаты немесе жекелеген тақырыптарды қамтыған. Кеңестік зерттеудегі басты кемшілік қаланың тарихы біржақты, Верный кезеңінен басталатыны. Бұл идеологиялық ұстаным сол кездегі зерттеулерге сын көзбен қарауды қажет етеді. Алматының мыңжылдық тарихы қола дәуірінен басталады деген ғылыми тұжырым тұңғыш рет екі томдық «Алматы тарихы» ғылыми басылымында айтылған (Алматы қаласы тарихы., 2010:99). Белгілі археологтар, тарихшылар, шығыстанушылар және Алматы музейінің ғылыми қызметкерлері жазған бұл зерттеуді қаланың мыңжылдық тарихын қамтитын энциклопедиясы деп атауға болады. Бұл ғылыми еңбекте «...Қала тарихы Ресей әскерлері келіп, бекіністің салынуымен, одан кейін Верный қаласының іргесі қалануымен басталды, деген пікір ғана кеңінен насихатталды. Өткенге немқұрайлықпен қараудың көрінісі – ежелгі сақ қорғандарын бұзудан, жаңа жарқын өмірге «кедергі жасаған» ортағасырлық қалашықтардың үстіне құрылыс жүргізуден көрінді» деп, Алматының көне мекен екенін баяндайды (Алматы тарихы, т 1., 2006).

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының 2010 жылы жарық көрген «Алматы қаласының тарихы тұлғалар келбетінде» атты жинақта қала тарихына қатысты архивтік тың деректер келтірілген (Алматы қаласы тарихы., 2010:99). Мақала жинағында Жетісудағы Алаш

қозғалысының белсенді қайраткері Ы. Жайнақовтың өмірбаяны туралы тың мәліметтер берілген.

Ғалым, заңгер С. Өзбекұлы «Барлыбек Сыртанов» атты мақаласында XX ғасырдың басында отаршылдық жүйемен күрескен саясаткер, шығыстанушы, қоғам қайраткері Б. Сыртановтың өмірі және Алматы қаласы туралы ақпарат ұсынылған (Өзбекұлы, 1996).

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық мұрағатының 41-ші, 44-ші, 9-ші, 48-ші, 15-ші қорларынан XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алматы тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық, экономикалық, діни-конфессиялық жағдайы, ұлттық құрамы т.б. туралы тың мәліметтер пайдаланылды.

Мақаланың мақсаты XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ тұрғындарының қаланың саяси, мәдени, сауда-саттық, ағартушылық өміріне қосқан үлесін анықтау, зерттеу тақырыбына қатысты архив деректерін ғылыми айналымға енгізу және қаланың мәдени дамуына үлес қосқан тұлғалар туралы ақпарат беру болып табылады. Мақаланы жазу барысында нақтылы фактілік материалдарды талдау, ғылыми зерттеуді салыстырмалы негізде жүйелеу және жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысында Жетісу аймағына Ресей империясының қоныстау саясаты нәтижесінде ежелгі Алматы қаласының орнында Верный әскери бекінісі қаланды. Бекініс тек әскери емес, саяси, әлеуметтік биліктің орталығы болып, 1867 жылы қалаға

айналды.

Белгілі географ, тарихнамашы Н.А. Абрамов 1860 жылдың қазан айында Алматыға келгені баяндалады. Верный бекінісінің негізі орта ғасырлардағы Алмату, яғни «алмалы» қала орналасқан жерде қаланды. 1883 жылы қала тұрғындарының саны 18040, ал 1885 жылы 21521 адамға жетті. Қаладағы Статистикалық комитет 1879 жылы құрылған. Осы кезеңге дейінгі қаладағы қазақтардың саны туралы деректерді шартты деп атауға болады. Қалалық сауда мен қолөнерді дамытумен, сондай-ақ қаланы көгалдандыру бойынша маусымдық жұмыстармен байланысты қазақ халқының көбею үрдісі болғаны сөзсіз. (Алматы тарихы, 2 т., 2009:47)

Архив деректеріне сәйкес 1893 жылы қалалық қазақтар 1038 адамды құрады, яғни қазақтар халықтың жалпы саны 26 405 адамның 4 пайызын ғана құраған. Мұнда қазақтардың бір бөлігі 13153 адамнан тұратын мешандық тапқа (сословие) жазылғанын есте ұстаған жөн. Осы саннан қазақтардың санын есептеу керек. 1911 жылы Верный уезінде 259 370 халықтың 157 357-і қазақтар болған, бұл жалпы санның 60,8 пайызы еді (История Алматы в документах, т.1, 2008: 34).

Қала 1867 жылы Жетісу облысының орталығына айналғанымен саяси емес, әскери және әкімшілік міндетін атқарды, себебі бұл жерде Сібір казактарынан тұратын Жетісу казактар әскері құрылды. Қала үш жағынан казактардың жерімен қоршалып, тек Кіші Алматы жағалауы бойындағы жер қалаға қарады. Казактар жеріне, құрылыс салуға жалгерлік ақыны көтеріп, «патша және отан алдындағы» еңбегі үшін құнарлы егістік және жайылым жерлерді үнемі иемденіп отырған. Берілген жерді өңдей алмағандығынан казактар оны қалаға көшкен мешандар мен шаруаларға

сатып не жалға берген. Шөл және шөлейт далаға қуылған қазақтардың малы өлім-жітімге ұшырады. Жетісу облысында 1883-1897 жылдар арасында жем-шөптің тапшылығынан көшпелі қазақтардың 1096389 мал басы қырылған» (Алматы тарихы, 2 т., 2009:41).

Осындай қилы заманда қалаға қоныстанып, жаңа кәсіптерді игерген немесе байырғы кәсібін жалғастырған қазақтардың саны жыл сайын өсіп отырды. Мұрағат деректері Пушкин және Қазыналық бақтарда көшет отырғызумен, шабындықпен айналысқан жалданған қазақ жұмысшылары болатын (ҚР ОММ, И-44 қор, 38687 іс, 101 парақ). Қазақтардың арасында кәсіби бағбандар да болды. Бүгінде Алматыда атақты бағбан Дүйсембі Жарқымбаевтың ұрпақтары тұрады. Жетісу ауылшаруашылық қоғамының төрағасы Э. Баумның «Дүйсембі Жарқымбаев бағбандық кәсібіндегі шеберлігі үшін марапатталады» деген Мақтау грамотасы Алматы музейінде сақтаулы. Бағбан қазіргі Амангелді көшесінде тұрған. Сол кездегі Алматы көшелері таптық (сословиелік), этникалық немесе тектік белгілері бойынша аталғаны белгілі. Осылайша, қалада Первогильдейская, Мещан, Солдат, Дүнген, Тараншы, Сарт, Қазақ (Қырғыз) (1925 жылға дейін қазақтар қырғыздар деп аталды) және басқа көшелер пайда болды. Соңғы көшенің тұрғындары қазақтар болғаны анық. Кейіннен көшеге Амангелді батырдың аты берілді. Бағбандыққа, бау-бақшалыққа бейім Жетісудің қазақ балалары 1870 жылы Қазыналық бақтың жанынан ашылған бау-бақша училищесінде білім алды. Олардың ішінде 1902 жылы Әбуір Түркебаев училищені ойдағыдай бітіріп, Құрметі шатқалында өзінің бау-бақша мектебін

ашқаны мұрағат деректерінен белгілі (ҚР ОММ, 44 қ, 1 т, 10 іс, 5-6 бб).

1877 жылы ерлер гимназиясының жанынан 16 қазақ баласына арналған пансионат құрылады. Жыл сайын қазақ оқушылардың саны артып отырған. Бұл оқу орнының түлектерінің арасында көрнекті мемлекет, саяси және қоғам қайраткерлері Жетісу облысының Мемлекеттік Думасының депутаты М. Тынышбаев, Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде оқуын жалғастырған Б. Сыртанов болды. Кейін Б. Сыртанов «Алаш» партиясы Конституциясының мәтінін жазып, Омбы қаласында шыққан «Дала уалаяты» газетінде көптеген мақалалар жариялайды.

1899 жылы қалада құрылған «Халық ағарту ісін қолдаушылар» қоғамы бұқаралық оқулар мен тегін оқу залдарын, жексенбілік мектептер, бұқаралық кітапханалар, сахналық қойылымдар, концерттер ұйымдастырумен айналысты. Бұл қоғамға қаланың зиялылары белсене араласқан. Олардың ішінде Э.О. Баум, А.П. Зенков, А.А. Шавров, ағайынды Барлыбек және Тұрлыбек Сыртановтар, Б. Шалымбеков болды. Қоғам белсенділерінің ұйымдастыруымен Пушкин қыздар училищесінде, жетім балалар үйінде, түрме мекемелерінде қоғам мүшелері көпшілікті көркем әдебиетті оқуға тартып, тек бір жылдың ішінде 42 кітап оқытылып, физика, география сабақтары және музыкалық қойылымдар өткізілген (ҚР ОММ, 48 қ, 1 т, 539 іс, 120).

XX ғасырдың басында қалалық қазақтар арасында таптық стратификация байқалады, олардың ішінен саудамен, ғимараттар мен мектептер салумен айналысатын ірі кәсіпкерлер Қ. Ордабаев,

М. Пусырманов, Б. Жиенқұлов ерекше көзге түседі. Жетісу губернаторының атына хат жазып, Кімасар өзенінің бойынан үш ағаш үй салуға және құрылысқа қажетті ағаш алуға рұқсат алады. Медеу Пусырманұлы салғызған үйде орналасқан орман мектебінің жобасын архитекторлар Поль Гурдэ және А. Зенковтар жасаған болатын. Қазақ тілін меңгерген А. Зенков қазіргі Масанчи мен Қабанбай батыр көшелерінің қиылысында Медеудің ағаш үйі мен моншаның жобасын жасаған деген деректер бар (Алматы қаласының архив қызметі хабаршысы, 2019: 60-61).

Жетісуға аты жайылған кәсіпкер Қали Ордабаев Н. Пугасов, Ы. Ғабдулвалиев, З. Тазетдинов «адал саудагерлердің» тізіміне еніп, олардың жылжымайтын мүлкі миллион рубльге бағаланып, Жетісу облысы Халық Комиссарлары Кеңесінің 1918 жылғы 17 мамырдағы Жарлығымен тәркіленді.

Алматыдан Ташкентке дейін аты шыққан, қалада бірнеше үйге иелік еткен ірі кәсіпкер, білімді адам Қали Ордабаевтың есімі ерекше. Анықталған мұрағат материалдарында оның Алматыдағы Копальская 521, Гурде 26, Красноармейская 248, Солдатская 54, Пишпекская 846 және Құлжа көшелеріндегі үйлері туралы мәліметтер бар. (Алматы қаласының ОММ, 390 қор, 5 тізім, 15 іс, 2 парақ). Өз балалары үшін ағартушы Қ. Ордабаев Германиядан гувернант әйелді жалдағаны (суреті қалалық мұрағатта сақталған) және Қ. Ордабаевтың қызы Гүлжиһан Ғалиева Қазақстанның Халық әртісі атанып, Қазақ циркінің, эстрадалық-цирк училищесінің бастауында тұрды, «Гүлдер» эстрадалық ансамблінің негізін қалаушылардың бірі болған. «Бай қызы» деген атаумен қудалауға ұшырап, оқып жүрген институттан шығарылып,

КСРО Халық Комиссары төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың қолдауының арқасында оқуын қайта жалғастырып, Қазақстанның мәдениетіне елеулі үлес қосқан.

1917-1920 жылдардағы саяси және азаматтық қақтығыстар кезінде қазақ жұмысшылары мен қолөнершілері «Мұсылман жұмысшыларының біріккен одағы мен қара жұмысшылар одағының» негізін құрады.

1917 жылы сәуірде Алматы қаласында 83 делегат қатысқан Жетісу облыстық қазақ съезі өтті. Съезд төралқасының төрағасы болып ерлер гимназиясының түлегі, көрнекті саяси қайраткер Ыбырайым Жайнақов, оның жолдастары болып Қ. Ордабаев пен А. Құдайбергенов сайланды. Съезд тарихи шешім қабылдап, Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында арнайы рухани жиналыс құрғандығы туралы дерек сақталған (ҚР ОММ, 15 қор, 1 тізім, 1684 іс, 496 парақ).

Жетісу жерінен Мәскеу, Петербор, Қазан, Омбы, Орынбор жоғары оқу орындарынан жоғары білім алған, қазақ мәдениеті, ғылымы, біліміне үлес қосқан көрнекті қоғам қайраткерлері шыққан. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Санкт-Петербуркте 20 қазақ студенті білім алған. Олардың біреуі жоғарыда аты аталған Барлыбек Сыртанов Верныйдың ерлер гимназиясының үздік түлектерінің бірі болып, Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетіне түседі. Оны үздік бітірген соң, Жетісу облыстық басқармасында қызметін жалғастырған.

Қазақ халқының болашағын ойлап, қызмет жасаған Барлыбек Сыртанов қазақ балаларына білім беру мәселесімен айналысады. Облыстық басқармада жауапты қызмет атқара отырып, Жетісудағы Қазан

төңкеріске дейінгі Қазақстандағы үздік оқу мекемелерінің бірі саналған «Мамания» мектебін ашуға қатысады. Бұл мектепте көрнекті саяси және қоғам қайраткерлері Г. Мұсағалиев, М. Тынышбаев, К. Тоғысов және басқа да қазақ зиялылары сабақ берген. Қарағаш ауылында 1899 жылы Маман Қалқабайұлының қаржысына үш сыныптық мектеп ашылады. Кейінірек оның балалары Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұлдар сегіз жылдық мектеп салады.

«Мамания» мектебінің медреседен айырмашылығы оқушылар арнайы білім алу үшін қажетті өндірістік дағдылар алатын болған. Кедей отбасының балалары тамақпен және интернатта жатар орынымен тегін қамтамасыз етілді, тегін оқулықтарды пайдаланды. Орынбор, Уфа, Қазан қалаларынан шақырылған оқытушылар келісім-шарт бойынша қызметке алынып математикадан, физикадан, табиғаттанудан, тарихтан сабақ берген. Мектептің үздік оқушылары Ресейге оқуға жіберіліп, мектеп қаржысынан шәкіртақы алып отырған. Қазақ жеріне қайта оралған олардың көпшілігі «Мамания» мектебінде сабақ берді, басқа да ауылдарда жаңа әдіспен жұмыс істейтін мектептер ашады. Біраз жылдан кейін «Мамания» Ақсу, Лепсі, Қапал және т.б. жерлердегі бірінші ұлттық мектептер үшін өзіндік оқу-тәрбие, әдістеме орталығына айналады (Алматы қаласының тарихи тұлғалар, 2010:125).

«Мамания» мектебінің оқытушысы Ғабдолғазиз Мұсағалиевтің «Жетісу қазақтарының жайынан» атты мақаласы 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрді, мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тарихы, саяси өмірі, шаруашылығы, мәдениеті туралы мәлімет берілген. Мақалада: «...Мұнан 40 жыл бұрын бұл жердегі қазақтар

қойларын, жабағыларын сауда-саттық жасап тастап кететін болған. Тоқты бағасы 50 тиын болған. Тайынша 2 сом, тай 4-5 сом болған. Сауда қылып мал сатушылар Хиуа, Бұхара саудагерлері еді, қазақ ішіне Азия тауары көп тарайтын еді. Орыстар Жетісуға келді. Мәскеу байларынан кездемелерін қазақ ішіне әкеліп 2-3 есе пайдасына сатқан, қазақ ішіндегі бос есебінде жатқан жүн, жабағы, тері һәм аяқты малды арзан алып, алыс базарға апарып, көп пайда көрушілер татарлар болды. 10-15 жылдан бері қазақтың малы аса кеміп бұрынғы байлықтарының төрттен біріндей-ақ қолдарында байлық қалған» (Туған өлке, 2003: 27-34) деп, қазақ қоғамының сол кезеңдегі өмірі туралы баяндайды.

ХХ ғасырдың басындағы Жетісудың қоғамдық-саяси тарихында Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлері, Жетісудың «Алаш» партия ұйымының мүшелері С. Сабатаев, С. Аманжолов, И. Жайнақов өз өмірлерін империялық қанаушылықпен күреске арнады. Ыбырайым Жайнақов 1884 жылы Үлкен Алматы болысында дүниеге келген, 1902 жылы Верный ерлер гимназиясын бітіріп, Жетісу облыстық басқармасында қызмет еткен. 1910 жылы 21 қазан күні Ұзынағаш мекенінде Б. Сыртанов, Н. Дәулетбақов басқарған съезге қатысқан, Ы. Жайнақов қазақ халқының мүддесін қорғау жолында еңбек сіңірген ұлт тұлғасы болды (ҚР ОММ. 9 қор, 1тізім, 14 іс, 1парақ).

Бұл съезд шешімімен Жетісу жеріне Ресей шаруаларының қоныс аударуын тоқтату қажеттілігі талап етіліп, Б. Сыртанов пен Д. Сауранбаев Петерборға арнайы петиция жеткізетін болды. 1917 жылы 12 сәуірде Верный қаласында Ыбырайым Жайнақов төрағалық еткен Жетісу облыстық

қазақ-қырғыз съезі өткізіліп, съезде мемлекеттік құрылыс, дін, баспасөз, ұлтаралық қарым-қатынас т.б. мәселелерді қарастырды. Қытайдан қайтқан қазақ-қырғыз босқындарына ыңғайлы жер беруді, тамақ ішетін пункттерді ұйымдастыруды, ақшалай жәрдем етуді қолға алды (Алматы қаласы тарихи тұлғалар, 2010: 95, 96).

Жетісу облыстық Қазақ комитеті Уақытша үкімет құрған Бас жер комитетінің жергілікті басқармаларына өз өкілдерін енгізу арқылы жер мәселесінің қазақтар мен қырғыздар пайдасына шешілуін қадағалауға алды. Ы. Жайнақов 1918 жылы қаңтарда екінші Жетісу облыстық қазақ-қырғыздарының съезі қабылдаған қаулымен Алаш милициясын құруға атсалысқан. Алайда, Түркістанда қарулы қақтығыстардың нәтижесінде билік Кеңес үкіметіне өтіп, Ы. Жайнақов бірқатар қазақ қайраткерлерімен абақтыға жабылады. Кейіннен абақтыдан қашқан Ы. Жайнақов Қытайға өтіп, сол жерде 1938 жылы түрмеде қаза болды (Алматы қаласы тарихи тұлғалар, 2010: 98).

Жалпы сол кездегі Алматы қаласындағы ерлер гимназиясының түлектерінің қоғам қайраткерлеріне, саясаткерлерге айналуында Барлыбек Сыртановтың ықпалы жоғары болды. Б. Сыртановтың шәкірттерінің бірі Мәскеудегі Лазарев Шығыс тілдері институтын бітірген Сатылған Сабатаев облыстық басқармада аудармашы болып еңбек еткен. Мәскеу ауыл шаруашылығы институтында екінші мамандық алған С. Сабатаев Жетісудағы қазақтан шыққан тұңғыш агроном-ғалым болған (ҚРМОН, 44 қор, 1 тізбе, 21507 іс, 1 парақ).

Алматылық қазақ зиялыларының бірі Қазан университеті заң факультетінің түлегі Садық Аманжолов

«Алашорданың» бүкіл съездеріне Жетісу облысынан делегат ретінде қатысқан. Сол съезде Жетісудан Алашорда үкіметіне мүшелікке сайланады. Кейін Шәуешекте «Алаш» әскери жасақтарын құруға қатысқан, ашаршылықтан күйзелген қазақтарға көмек комитеттерін ұйымдастырған. Қуғын-сүргін көріп елге оралған соң, Мәскеу, Бішкек, Ташкент қалаларында қызмет еткен (Төлепберген, 2008:140).

Жетісудағы тұңғыш кәсіби дәрігерлердің ішінде Ы. Жақсылықов, Б. Шалымбеков, Н. Жақыпбаевтар болды. Бақия Шалымбеков қаладағы алғашқы қазақ фельдшері болатын, Омбы фельдшерлік мектебін бітірген жас Бақияны генерал Г.А. Колпаковский Алматы қаласына жұмысқа шақырады. 1885 жылдан бастап Б. Шалымбеков уездік дәрігер И.И. Соболевскиймен бірге дәрігерлік қызмет еткен (ҚР ОММ, 44 қор, 48 тізім, 757 іс, 7 парақ).

XIX-XX ғасырлардағы Алматыдағы қазақ халқының қоғамдық-саяси, рухани, мәдени өмірі халық арасында ерекше құрметке ие болған ақындардың шығармашылығында көрініс табады. Ел арасындағы мейрам ақындарсыз өтпеген. Жамбылдың, Құлмағамбеттің, Шашубайдың, Бөліктің, Майкөттің, Бақтыбайдың, Тезектің, Таңжарықтың, Қатағанның, Әсеттің, Сараның, Қойдымның айтыстары ауыз әдебиетінің нағыз үлгілері болып тарихта қалды.

1885 жылы көпес Қожамбердінің үйінде Жамбыл мен Құлмағамбеттің әйгілі айтысы өткен. Ұлы Жамбыл 1909 жылы көпес Байбұлан Жиенқұловтың үйінде өткен Шашубаймен өткен айтысқа да қатысқан. Байбұлан Құнанбай қажының әпкесіне үйленген, Тезек сұлтанның туысы болған. Жомарттығымен ерекшеленген Байбұлан қайырымдылықпен айналысып,

ел арасында үлкен құрметке ие тұлға болды. Батыр Райымбектің қабірінің жанына жерленген.

1890 жылы Алматы қаласында Байбұлан байдың үйінде Жетісудың түкпір-түкпірінен жиналып үлкен айтыс өткізіледі. Орта жүздің найман елінен шыққан ағайынды Барлыбек пен Тұрлыбекті Шашубай ақынға былай жырлаған:

Барлыбек, Тұрлыбек, Бақия тамам төре,

Бұлар да неше мұқам білген айлай.

Жетісудың тілеулі тағы боп тұр.

Бұлар да заманында бір шар айнай.

Ұлық боп Ұлы жүзге болған төре,

Не қылғанмен бұлардың орны өзге.

Басшы боп Ұлы жүзге қарап тұр ғой,

Ие боп осы күнде сіздерге де.

Барлыбек Сыртанов сол қилы заманда «сот кеңесшісі, Жетісу облысының әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмаларды орындаушы қызметкері» деген лауазымында болған ұлт зиялысы, қазақ халқының мүддесін қорғап, қазаққа қызмет жасау жолында өз өмірін арнаған ұлт тұлғаларының бірі болды. Шашубай ақын жырында айтылған: Барлыбек Сыртановтың ағасы Тұрлыбек, Жетісу облыстық басқармасында тілмаш болып қызмет жасаған. Жоғарыда аты аталған алғашқы қазақ фельдшері Б. Шалымбеков қала ауруханаларында белгілі дәрігер И.И. Соболевскиймен бірге жұмыс істеп, халыққа қызмет жасаған ұлт азаматтарының бірі (ҚР ОММ, 44 қ, 48 т, 757 іс, 5 п).

Барлыбек Сыртанов Жетісу облыстық басқармасынан 1908 жылы жұмыстан шығып, құпия түрде қазақ өлкесін Ресей отарлауынан шығаруды көздеген жарғы әзірледі. Бұл жарғыда отаршылдықтан босау жолдары қарастырылған еді. Барлыбек Сыртановтың қолтаңбасы

бар Санкт-Петербургке Әскери генерал-губернаторға, Қоныс аудару басқармасына жазған өтініштері, «Травяные растения (способ употребления его)» қолжазбасы және жеке басының түпнұсқа суреті Алматы музейінің қорында сақталған.

Қорытынды

Ел арасында танымал болған зиялылар, ғалымдар, ақындар Алматы қаласының қоғамдық, саяси, мәдени, білім-ағарту салаларында қызмет атқарып, қаланың дамуына өз үлестерін қосты. Мақалада мыңжылдық тарихы бар саяси, идеологиялық жағынан маңызды қала өмірі туралы жан-жақты ақпарат берілді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында Алматы қаласының мәдени дамуына және білім мен ғылымының қалыптасуына өзіндік қолтаңбасын қалдырған ұлт тұлғалары туралы тың мәліметтер ұсынылды. Сондай-ақ, қазірге дейін архив деректері негізінде толық зерттелмеген қазақ зиялыларының қызметі және Ресей отаршылдық жүйесіне қарсы ұлт болашағы үшін жасаған істері мен қоғамдық рөлі анықталып, жеке тұлғалардың есімдері дәріптеледі. Олардың ішінде жоғары білім алған түрлі салаларда қызмет еткен саясаткерлер, дәрігерлер, тұңғыш инженерлер, мемлекет қайраткерлері туралы архив деректері тарихи әдіс тұрғысынан зерттеуге алынды. Сол кезеңде қалада өмір сүрген мектеп салу жұмыстарына белсене қатысқан, сауда-саттықпен айналысқан тұлғаларға жекеше тоқталдық.

Алматы қаласының негізі орыс зерттеушілері деректерінде келтірілгендей, XIX ғасырда ғана пайда болған жаңа бекініс емес, тарихы терең әр заманда өзінің ерекше мәртебесі болғанын, еліміздің рухани орталығы, тарихи қала болғанын бүгінгі зерттеулер дәлелдеп отыр.

Дереккөздер

ҚР ОММ, 44 қор, 48 тізім, 757 іс, 5 парақ.
 ҚР ОММ, И-44 қор, 3 тізім, 38687 іс, 101 парақ.
 ҚР ОММ, 44 қор, 1 тізім, 10 іс, 5-6 бб.
 ҚР ОММ, 48 қор, 1 тізім, 539 іс, 120.
 ҚР ОММ, 44 қор, 48 тізім, 757 іс, 7 парақ.
 ҚР ОММ, 15 қор, 1 тізім, 1684 іс, 496 парақ.
 Алматы қаласының ОММ, 390 қор, 5 тізім, 15 іс, 2 парақ.

Әдебиеттер

1. Сәденова А.Ж., 2019. Медеу Пұсырманұлының шыққан тегі. Алматы қаласының архив қызметі хабаршысы. № 2 (25) – 174 б.
2. Махаева А.Ш., 2010. Жайнақов Ыбырайым. Алматы қаласының тарихи тұлғалар келбетінде: Мақалалар жинағы. Алматы. – 335 б.
3. Алматы тарихы. Т 2. 2009. Алматы: Credos. – 702 б.
4. Өзбекұлы С., 1996. Барлыбек Сыртанов. Алматы: Жеті жарғы. – 170 б.
5. Сыртанов Барлыбек. Жетісу. 2004. Алматы: Арыс. – 702 б.
6. Төлепберген Б., 2008. Мәңгі жас Алаш идеясы. Алматы. – 200 б.
7. Мұсағалиев Ғ. Жетісу қазақтары жайында. 2003, //Туған өлке, №1-2 – 208 б.
8. История Алматы в документах. Т.1 / ред. Б.Г. Аяган. 2008. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 320 с.

Reference

1. Sadenova A. Zh., 2019. Medeu Pusyrmanulynyn syqqan tegin.[Origin of Medeu Pusyrmanov]. Almaty qalasynyn arhiv qyzmeti habarshysy. № 2 (25). 174 p. [in Kazakh].
2. Mahaeva A. Sh., 2010. Jainakov Ybrahym. Almaty qalasynyn tarihi tulgalар kelbetinde. Makalalar jinagy. Almaty – 335 p. [in Kazakh].
3. Almaty tarihy [History of Almaty]. Vol 2. 2009. Almaty: Credos. 720 p. [in Kazakh].
4. Ozbekuly S., 1996. Barlybek Syrtanov. Almaty: Zheti zhargy – 170 p.. [in Kazakh].
5. Syrtanov Barlybek., Zhetisu. 2004. (Almaty: Arys – 702 p). [in Kazakh].
6. Tolepbergen B., 2008. Mangi zhas Alash ideyasy. [The idea of Forever Young Alash]. Almaty. – 20 p. [in Kazakh].
7. G. Musagaliyev. Zhetisu qazaqtary zhajynda [About the Kazakhs of Zhetysu]. 2003. // Tugan olke. No.1-2 – 208 p. [in Kazakh].
8. Istoria Almaty v dokumentah. T.1 [History of Almaty in documents] / red. B.G. Aiagan. 2008. Almaty: Qazaq ensiklopediasy. – 320 s. [in Russian]

Билялова Г.А.¹

¹Музей Алматы «Объединения музеев г. Алматы»

г. Алматы, Казахстан

¹e-mail: mira.bilyal@yandex.kz

КАЗАХИ АЛМАТЫ XIX-XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль казахской интеллигенции, политических деятелей в истории города, стоявшего на перекрестке цивилизаций. Исторические исследования последних лет выявили малоизвестные страницы общественной, политической, духовной, культурной жизни казахского населения города Алматы на рубеже XIX-XX веков. Письменные источники, с древних времен являющиеся основным инструментом передачи событий, фактов и имен, связанных с историей казахского народа, написаны на разных языках. Эти письменные данные занимают важное место в изучении проблем истории города, края. Письменные источники по истории Алматы (рукописи, ранние печатные книги Востока и Запада, российские архивные материалы) хранятся в научных центрах, рукописных хранилищах Франции, Италии, Ирана, Турции, Сирии, Великобритании, России, Узбекистана, Китая, Индии. В статье использованы новые данные об айтысах известных акынов Жамбыла, Шашубая, Катагана, о жизни и деятельности видных деятелей движения Алаш, живших в городе Алматы конца XIX - первой четверти XX века Б. Сыртанова, М. Тынышбаева, С. Аманжолова, Ы.Жайнакова, Б. Маметова и др.

Ключевые слова: Алматы, архив, Жетысу, национально-освободительное, Алаш, айтыс.

*Для цитирования: Билялова Г.А. Казахи алматы XIX-XX века: исторический анализ // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 103-113 с.(рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.09>*

Bilyalova G.A.¹

¹Almaty Museum

«Association of Museums of Almaty City», Almaty

¹e-mail: mira.bilyal@yandex.kz

ALMATY KAZAKHS OF XIX-XX CENTURIES: HISTORICAL ANALYSE

Abstract. This article examines the role of the Kazakh intelligentsia, political figures in the history of the city, which stood at the crossroads of civilizations. Historical studies of recent years have revealed little-known pages of the social, political, spiritual, cultural life of the Kazakh population of Almaty at the turn of the XIX-XX centuries. Written sources in different languages related to the history of the Kazakh people were found. Such written data occupy an important place in the study of the problems of the history of the city, the region. Written sources on the history of Almaty (manuscripts, early printed books of the East and West, Russian archival materials) are stored in scientific centers, manuscript repositories of France, Italy, Iran, Turkey, Syria, Great Britain, Russia, Uzbekistan, China, India. The article uses new data on the aitys of famous akyns of Zhambyl, Shashubai, Katagan, about the life and activities of prominent figures of the Alash movement who lived in Almaty at the end of the XIX - first quarter of the XX century B. Syrtanov, M. Tynyshbayev, S. Amanzholov, Y. Zhainakov, B. Mametov, etc.

Keywords: Almaty, archive, Zhetysu, National Liberation, Alash, aitys.

For citation: Bilyalova G.A. Almaty kazakhs of XIX-XX centuries: historical analyse// Madeni mura. 2023. №4 (103). 103-113 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.09>

Автор туралы мәлімет:

Билялова Гүлмира Әлімғазықызы – Алматы музейі «Алматы қаласы музейлер бірлестігі», ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қабанбай батыр ат. көше, 132

ORCID - 0000-0003-0303-8314

Сведения об авторе:

Билялова Гүлмира Алимгазиевна – Музей Алматы «Объединения музеев г. Алматы», научный сотрудник, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Кabanбай батыра 132,

ORCID - 0000-0003-0303-8314

Information about the author:

Bilyalova Gulmira Alimgazyevna –, Researcher, Republic of Kazakhstan, Almaty, Kabanbay batyr st. 132,

ORCID - 0000-0003-0303-8314

Қазақстан музейлері/ Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана

<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.10>

Рахатова Ж.Т.¹

¹Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық
және табиғи-ландшафтық музей-қорығы

Өскемен қ., Қазақстан

¹e-mail: zako_ai@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТЫҚ СӘУЛЕТ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАБИҒИ-ЛАНДШАФТТЫҚ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ СОЛЖАҒАЛЫҚ КЕШЕНІ

Аңдатпа. Өскемен қаласындағы алғаш болып Қазақстанда көлемі жағынан теңдесі жоқ бірегей Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорықтың Солжағалық кешенінде орналасқаны айтылады. Мақалада қорық құрамына кіретін бірнеше нысанның ішіндегі мақтанышы – этнографиялық кешен туралы мағлұмат берілген және кешеннің мақсаты қандай, құрылуы, ашылу тарихы, кезеңі, жинақ қоры жайлы жазылған. Бөлім және қор қызметкерлерінен алынған нақты ақпарат берілген. Келушілердің және делегация мүшелерінің пікірлері жазылған.

Солжағалық кешен Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорықтың құрамына кіретін нысандардың бірі болып табылады. Бүгінде музей-қорықтың 55 жылдық тарихы бар, биыл қазан айының 9-да мерейтойы аталып өтті. Облыстық этнографиялық музей-қорыққа үш ғимарат және бес саябақ кіреді, атап айтқанда – Солжағалық кешен, Қасым Қайсенов атындағы саябақ, Жамбыл саябағы, Самал саябағы, Комсомол аралы. Солардың бірі Қазақстандағы бірегей қорық туралы, нақтырақ айтқанда этнографиялық кешен туралы толық мағлұмат беріледі.

Дәйексөз үшін: Рахатова Ж.Т. Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының Солжағалық кешені // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 114-119 б.(қаз.)

DOI:<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.10>

1968 жылы Риддер қаласы, Бутаково ауылы мектебінің музейі негізінде, этнографиялық музей құрылған. 1983 жылы музей Өскемен қаласына көшірілді, сол уақытта қорда 10 мың

жәдігер болған. 2005 жылы музей-қорық мәртебесін алды, 55 жыл бұрын ашылған музей, Қазақстан Республикасындағы ең үлкен музейлердің бірі болды. Музейдің негізін қалаушы «Құрмет»

және «Парасат» ордендерінің иегері, Қазақ КСР-на еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, ШҚО және Өскемен қаласының құрметті азаматы – Николай Алексеевич Зайцев.

Музей-қорық 2010 жылдың 1 мамырында ашылды. Музейдің мақсаты: тарих және сәулет ескерткіштерін мәдени мұра нысандары ретінде сақтап қалу. Адамның табиғатпен қарым-қатынасын үйлестіру институтын құру болып табылады. Біздің міндетіміз – адам табиғаттың патшасы емес, бүтін бір бөлшегі ғана және бөлшектің бүтінді жоюға қақысы жоқ екенін адамдарға түсіндіру. 2010 жылға дейін бұл жерде ТББ зауытын бөлшектегеннен кейін қалған құрылыс қалдықтарының үйіндісі болған. Біздің музей-қорыққа қарап, адам табиғатқа жасағанын түзете алады және түзетуге міндетті екенін көріп келеді.

Солжағалық кешен алып жатқан аймақ 117 гектарды құрайды. Кешеннің аумағына мыналар кіреді: хайуанаттар бағы, ботаникалық саябақ, әскери кешен, этнографиялық кешен, отбасылық демалыс аймағы, «Жібек жолы» сая-

бағы, шаруашылық аймақ және т.б. экспозициялық павильондар. Кешенге жылына 250 мыңнан астам адам арнайы келіп тамашалайды. Кешеннің мақтанышы – басты аймағы және келушілердің ерекше назарын аударып, әрдайым қызығушылықтарын арттыратын этноауыл туралы ерекше айта кету керек. Музей-қорықтың Солжағалық кешенінің этнографиялық аймағы – ашық аспан аясында қанат жайған сәулет және тұрмыс музейі. Оның алаңын 6,9 гектар құрайды. Этнографиялық кешен аса қысқа мерзімде салынған еді. «Кешеден алыс жоқ, ертеңнен жақын жоқ» дегендей, этноауыл небәрі үш жылдың ішінде тұрғызылса да қаз-қатар тізілген әр ұлттың үйлерін көріп, жылулықты сезініп, тәлім алар дүниелерді тамашалап этномәдениеттің бірлестігін көріп, сезінуге болады.

Этнографиялық кешенге бірінші болып Елбасы Н.Ә. Назарбаев, атақты тұлғалар және 2010 жылғы 7-8 қыркүйек күндері өткен Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы аймақаралық ынтымақтастығының VII Форумна

Сур. 1. Шешен қонысы
Fig. 1. Chechen settlement

қатысушылар атбасын тіреді.

Мұнда Шығыс Қазақстанда тұратын халықтардың мәдениеті мен тұрмысын бейнелейтін 17 ұлттық қоныс тұрғызылған. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басындағы халық сәулетшілігінің мұрағаттар материалдары мен ғылыми әдебиет негізінде жаңғыртылған:

Сур. 2. Этноаул. Маралшының қонысы
Fig. 2. Ethnoaul. Settlement of maral breeder

Дәулетті қазақ қонысы. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басы;

Бай маралшының қонысы. XX ғасыр басы;

Дәулетті қалалық орыс қонысы. XX ғасыр басы;

Татар қонысы. XX ғасырдың 50-ші жылдары;

Белорус қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Украин қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Поляк қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Шешен қонысы. XIV-XVII ғасырлар;

Грузин қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Армян қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Әзірбайжан қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Еврей қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Неміс қонысы. XX ғасыр ортасы;

Корей қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы;

Ұйғыр қонысы. XX ғасырдың бірінші жартысы.

Сондай-ақ, халық сәулетшілігінің жеке тұрған 3 нысаны:

Дүкен. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр

Сур. 3. Татар қонысы. Дәстүрлі мереке Сабан той
Fig. 3. Tatar settlement. Traditional Sabantuy holiday

басы;

Тошала. XIX ғасырдың екінші жартысы;

Қоржын үйі. XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басы.

Шығыс Қазақстан облысында көп ұлттар, оның ішінде 105-тен астам аз санды өзге ұлт халықтары тұрады. 1992 жылы «Достық үйі – қоғамдық келісім орталығы» құрылды, оның ішіне 22 этномәдени бірлестік кіреді. Бүгінгі күнге дейін әр ұлт өзінің тілін сақтап, дәстүрін, дәлірек айтсам мәдениетін дамытуда.

Бүгінде Шығыс Қазақстанда тұрып жатқан халықтардың дәстүрлі мәдениетін көрсететін Солжағалық этнографиялық кешен әлеуметті қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, халықтар арасында достық пен келісімді нығайту, дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және салт-саналардың қайта жандануы және

оларды зерттеу, этномәдени диалог дағдыларына тәрбиелеу проблемаларын да шешеді.

Солжағалық кешенді салу идеясы – облыс орталығында ғылыми-танымдық жоба құру, музей-қорықтың қолда бар экспозицияларын кеңейту, қала халқы-

он бір нысан безендірілді. Олар, XX ғасырдағы корей, еврей, татар, неміс, ұйғыр, белорус, поляк, украин, әзірбайжан қоныстары және XV-XVII ғасырлардағы шешен мұнарасы.

Қазіргі күні кез-келген іс-шара, ұлт-

Сур. 4. Грузин қонысы

Fig. 4. Georgian settlement

ның бос уақыттары мен демалысын ұйымдастыру, туристердің қажеттерін қанағаттандыру, қаланың инвестициялық тартымдылығын арттыру, жаңа жұмыс орындарын құру болып табылады.

Осылайша, Шығыс Қазақстан облысының әкімі қызметін атқарған Б.М. Сапарбаев тарапынан үнемі қолдау тапқан директор Н.А. Зайцевтің басқаруындағы музей-қорық ұжымының қажырлы жұмысы нәтижесінде Қазақстанда тұңғыш рет көпсалалы музей-қорық құрылды, оның құрамына дәстүрлі музей, ашық аспан астындағы музей нысандары енеді. Этнографиялық кешен әзірше Қазақстандағы теңдесі жоқ жалғыз кешен болып табылады.

Солжағалық кешен құрылысын тұрғызу үшін қарқынды жұмыстар атқарылды. Аз санды этникалық топтар этнографиясы ғылыми зерттеу бөлімі 1989 жылы құрылған. Осы уақытта

тық және діни мерекелер этноауылда өткізіліп тұрады. Мысалы, татарлардың халықаралық Сабантойы, корейлердің «Ағаш отырғызу күні» мерекесі сондай-ақ Әзірбайжан қонысындағы үйлену тойы, яғни ұлтаралық келісім орталығы музей-қорықтың Солжағалық кешенінде дәстүрлі мерекелерін атап өтеді.

Әрбір қоныс сыртқы көріністерімен, қоршауымен ғана емес, ішкі интерьерімен де ерекшеленеді. Тұрғын үйлерді безендіруге қажетті жиһаздарды бүкіл жұрт болып, соның ішінде Достық үйі этномәдени бірлестіктерінің мүшелері де жинады.

Әр халықтың жәдігерлері негізінен іссапарларда және экспедицияларда жиналды. Алғашқылардың бірі болып қорға тапсырған 1990 жылы Болатовтар тегінен отбасылық аса құрмет тұтатын заттардың топтамасы түсті. Топтама арасында әйелдердің кестеленген бас киімі, былғары етік, бір сөзбен айтқанда

ұлттық киім-кешек түрлерімен толыға бастады. 1994 жылы корей костюмдері мен бұйымдарының алғашқы топтамасы қорға түсті. Сонымен қатар 1997-1998 жылдары көпес Ахтям Рафиковтың ата-бабаларынан қалған тартымды заттар әкелінді. Оларды Ахтям Рафиковтың немересі қайтыс болғаннан кейін, келіні Гүлсім Латфоллақызы Фаизова тапсырды. Осылайша қор толығып отырды, қазірде музей қорында 74 мыңға жуық бұйым сақталуда.

Әр қоныстың жабдықтары және тұрмыстық жәдігерлер саны 200-300-ге жуық. Жоғарыда айтып өткендей сатып алу, сыйға тарту немесе мұраларын сақтап қорға арнайы тапсырған адамдар арқылы жинақталған. Саны жағынан ең көп корей ұлтының бұйымдары. 2011 жылы Қазақстандағы Корея елшісі Хан Сун-Рэ көптеген ұлттық бұйымдарды қорға сыйға тартты. Өте көп музыкалық аспаптар топтамасы қорға сыйға берілді.

Этнографиялық кешеннің қарым-қатынас және демалыс кеңістігіне айналғанын атап өткен жөн. Мұнда этномәдени орталықтармен бірлесіп көркемөнерпаздардың концерттері,

фестивалдер, этномәдени бірлестіктер ұжымдарының өнер көрсетулері, көпшілік іс-шаралар, дәрістер оқылып, қала мен облыс ұйымдарының тапсырыстары бойынша тақырыптық және шолу экскурсиялары үнемі өткізіліп тұрады.

Татар, беларус, украин т.б. көптеген ұлттар этнографиялық кешенге келіп шексіз алғыстарын жиі білдіреді. Өңірге келген делегация бірден этнографиялық кешенге атбасын тірейді, олардың жиі айтатын пікірлері:

– Біздің тарихи қонысты, мәдениетті сақтап, дәріптеп жас ұрпаққа өнеге ретінде көрсетіп жүрсіздер..

– Ата-бабамыздан қалған жәдігерлерді тамашалап, балалық шаққа саяхат жасап керемет сезімде тұрмыз...

– Музей қызметкерлеріне тарихи жәдігерді сақтағаны үшін, әртүрлі халықтардың мәдени құндылықтарына төзімділікпен қарағаны үшін алғыс айтамыз!

– Мәдени қоныстар және жәдігерлер арқылы Қазақстанның мұрасын әлемге танытып келесіздер. Рахмет!!!

Сур. 5. Солжағалық кешен
Fig. 5. Left Bank complex

Сур. 6. Дәулетті қазақ қонысы
Fig. 6. Rich Kazakh settlement

Сур. 7. Дәулетті қазақ қонысының ауласы
Fig. 7. Courtyard of a rich Kazakh settlement

Рахатова Ж.Т.¹

¹Восточно-Казахстанский региональный архитектурно-этнографический и природно-ландшафтный музей-заповедник

Усть-Каменогорск, Казахстан

¹e-mail: zako_ai@mail.ru

ЛЕВОБЕРЕЖНЫЙ КОМПЛЕКС ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОГО ОБЛАСТНОГО АРХИТЕКТУРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО И ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА

Аннотация. В статье рассмотрен Левобережный комплекс Восточно-Казахстанского регионального архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника, расположенного в Усть-Каменогорске, который является уникальным по своим размерам на территории Казахстана. В работе приведены краткие сведения, рассмотрены цели, история создания и открытия, периодизация и коллекция этнографического комплекса, являющегося гордостью музея-заповедника. Приведена конкретная информация, полученная от сотрудников ведомства и фонда, а также представлены мнения посетителей и членов делегации.

Левобережный комплекс является одним из объектов, входящих в состав Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника. 9 октября текущего года музей-заповедник отпраздновал свой 55-летний юбилей. Областной этнографический музей-заповедник включает в себя три здания и пять парков, в частности, Левобережный комплекс, парк Касыма Кайсенова, парк Жамбыла, парк Самал, остров Комсомольский. Один из этих объектов дает полную информацию об уникальном заповеднике Казахстана, а именно об этнографическом комплексе.

Для цитирования: Рахатова Ж.Т. Левобережный комплекс Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 114-119 с.(рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.10>

Rakhatova Zh.T.¹

¹East Kazakhstan regional architectural, ethnographic and natural landscape Museum-Reserve
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
¹e-mail: zako_ai@mail.ru

THE LEFT-BANK COMPLEX OF THE EAST KAZAKHSTAN REGIONAL ARCHITECTURAL, ETHNOGRAPHIC AND NATURAL LANDSCAPE MUSEUM-RESERVE

Abstract. It is noted that the city of Ust-Kamenogorsk is located in the Left-Bank complex of the unique East Kazakhstan regional architectural, ethnographic and natural landscape Museum-Reserve, which has no analogues in terms of size in Kazakhstan. The article provides information about the ethnographic complex, which is the pride of several of its constituent objects, and describes the purpose of the complex, the history of its creation, the period of its discovery, and the collection fund. Specific information received from employees of the department and the fund is provided. Reviews of visitors and members of the delegation are recorded.

Left-Bank complex is a part of East Kazakhstan regional architectural, ethnographic and natural landscape Museum-Reserve. On October 9 of this year, the 55th anniversary of the museum-reserve was celebrated. The regional Ethnographic Museum-Reserve includes three buildings and five parks: the Left-Bank complex, Kasym Kaisenov Park, Zhambyl Park, Samal Park, Komsomol island. One of these objects provides complete information about the unique museum-reserve of Kazakhstan, in particular, about the ethnographic complex.

For citation: Rakhatova Zh.T. The Left-Bank complex of the East Kazakhstan Regional Architectural, Ethnographic and Natural Landscape Museum-Reserve // Madeni mura. 2023. №4 (103). 114-119 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.10>

Автор туралы мәлімет:

Рахатова Ж.Т. «Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығы», Халықтық және сәндік-қолданбалы өнер бөлімінің қызметкері, Өскемен қ., Қазақстан.

Сведения об авторе:

Рахатова Ж. Т. «Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический и природно-ландшафтный музей-заповедник», сотрудник отдела Народного и декоративно-прикладного искусства, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Information about the author:

Rakhatova Zh.T. "East Kazakhstan Regional Architectural-Ethnographic and Natural-Landscape Museum-Reserve", employee of the Department of Folk and Decorative Arts, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Тұлғалар/ Personality/ Персоналия

<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.11>

Ибадуллаева З.Ө.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ археология
және этнология кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Ә.Т. ТӨЛЕУБАЕВ - ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰСТАЗЫМ

Ортағасырлық ғұлама Жүсіп Баласағұн: «Адамның мәңгі болмағы, оның ары мен елі үшін еткен еңбегі» демекші, ғылым жолындағы ұстазымның бойынан үздіксіз ізденіс пен тынымсыз еңбек ету қасиеттерін тани білдім. Ағамыздың өз шәкірттеріне сүйіспеншілікпен қарап, әрдайым қолдау көрсетуі адамгершілік пен парасаттылықтың биік тұтқасындай болды. Саналы өмірінде мыңдаған шәкірттер мен болашақ жас мамандарды тәрбиелеп, археология және этнология ғылымында өшпес із қалдырып, өз бақытын еңбекпен ұштастыра білген ұлағатты ұстаз бола білді.

Тарих факультетінде оқып жүргенімізде 3 курстан бастап арнайы мамандыққа бөлініп, өзіме жақын этнология, музей ісі және ескерткіштерді қорғау мамандығына бөліндім. Осы жылдары арнайы мамандану бағытына дәріс берген ұстаздарымның қатарында белгілі археолог ғалымдар Н.О. Алдабергенов, М.Е. Елеуов, Ғ. Омаров сияқты ұстаздарымыз дәріс берсе, этнология бағытында У.Х. Шәлекенов, Ә.Т. Төлеубаев, Б. Қалшабаева, Д. Ескекбаев, Е. Тұрғынбаев секілді құрметті ұстаздар дәрістер өткізетін.

Ә. Төлеубаевтың мазмұнды дәрістерін тыңдау 3-курс оқып жүргенімізде арнайы мамандыққа бөлінген кезінде де жалғасын тапты. Ол сабақты нақты этнографиялық деректермен байланыстыра отырып, өзі басы-қасында болған этнографиялық экспедициялардың қиын да қызықты сәттерімен байланыстыра жүргізетін. Сондай дәрістердің қатарында

«Этнографиялық зерттеу әдістері» пәнінен жүргізген Ә.Т. Төлеубаевтың дәрістері сол кездегі студент біздерді барынша этнология ғылымына қызықтыра білгені де бәрімізге аян. Дәріс барысында 1984-1985 жылдары Ресейдің Астрахань және Орынбор өлкелеріне сол кездегі жас студенттер, бүгінгі аға буын Б. Қалшабаева, Д. Ескекбаев сияқты этнографтармен бірге ел арасынан жинаған этнографиялық қызықты мәліметтері, оң-солымызды енді ғана тани бастаған біздерге болашақта этнология ғылымымен айналысуға да дем бергендей. Ғалымның этнографиялық зерттеу жүргізу барысында жинаған қазақтардың тұрмысындағы, әдет-ғұрыптарындағы ерекшеліктері мен исламға дейінгі діни наным-сенімдері жайлы мәліметтері, сондай-ақ жергілікті қазақтардың шоғырланған ортасына мәдени-тұрмыстық жағынан араласып кеткен ноғай, қарағаш сияқты этникалық топтардың да біраз қырларын жете түсіндіруі біздердің этнология ғылымына қызығушылығымызды арттырып, болашақта ғылымға бет бұруымызға да септігін тигізді. Этнология саласындағы «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.)», «Қазақтағы бақсылық», «Қазақтың көне сенімдері – ұлт руханиятының өзегі» т.б. атты ғылыми зерттеулері мен ғылыми мақалалары қазақ халқының салт-дәстүрлері мен дүниетанымын бүгінгі және болашақ ұрпақтың этнология ғылымын жан-жақты тануға септігін тигізетін еңбектері.

Ұстаздың өткізген әрбір дәрісінен алған тәліміміз біздің санамызда

ұмытылмай сақталып, ұстаздық қасиетін білдіретін жауапкершілігі мен ұқыптылығы бүгінгі күнге дейін шәкірттеріне үлгі бола білді.

Әбдеш ағаның мейірімді мінезі мен нағыз ұлтжанды қайсарлығы мен қазақи мәдениетті барынша дәріптеуін аспирантурада оқыған жылдарымда анық байқадам десем артық айтпаған болар едім. Әрбір мереке кезінде әуелетіп қазақтың дәстүрлі әндерін домбырамен салғанда атақты композиторлар мен әншілерден де кем түспейтіндігі, ел арасында жүрген қызықты әңгімелері біздің этнолог болып шыңдалуымызға да әсер етті.

Аспирантураға 1996 жылы түскенімде ғылым жолында тақырып таңдауда да өз ойын ортаға салып, ғылыми жетекші болып, тағайындалған Әбдеш ағам, «балам сен кел, диссертация тақырыбыңды ортаға салып ақылдасайық, осы қазақтың этногенездік тарихы мен әлі де болсын қыр-сыры ашылмай жатқан тақырыптардың бірі, осы – қожалар тақырыбы. Осы тақырыпты алып, айналыссаң жақсы болар еді. Әрі туған өлкенің тарихы мен мәдениетін де зерттейсің», – деп маған ғылыми бағыт бергені әлі күнге дейін көкейімде сайрап тұрғанын жасыра алмаймын.

Адамның адамгершілігін көрсететін оның білімі мен еңбегі ғана емес, адамды одан да биік етіп, қосымша көрік беріп тұратын – адами қасиеттері, игілікті істері болмақ. Әрдайым жүзінен шуақ, сөздерінен жылылық төгіліп тұрған ұлағатты ұстазымның алғаш аспирантураға түскен жылдары алдына имене кіретінім де өтірік емес. «Қазір алдына кіріп, жұмысымды көрсетсем, немесе мына мәліметтерді қарап жатырмын, деп әрдайым дайындықпен кіру үшін жұмыстарымды алдын ала ой елегінен өткізіп қана баратынымын. Сондай кездерде ұстазым «Кел, айналайын, келдің бе,

не бұйымтайың бар?», дегенде өзімнің жүрексініп тұрғанымды ұмытқандай болып, дайындаған мәліметтерімізді барынша таныстырып, жеңілдеп қалатын едім. Сондай уақыттарда «Айналайын, қарғам, сен былай істесең дұрыс болады», – деп ақылын айтып, диссертация қолжазбасын бастан-аяқ қарап, «мынадай түзетулер енгізу керек», деп өзінің мейірімділігін аямай өткен қадірлі Әбдеш ағамызға қарап, ҚазҰУ қабырғасында жүріп, нағыз қазақи болмыс пен мәдениетті жете түсіндім.

Әбдеш ағамыздың адамгершілікті қашанда биік қоятыны, өнегелі өмірі мен еселі еңбегінің арқасында айналасына қадірлі болары сөзсіз. Әрі мұндай қасиеттері өзінің шәкірттеріне де үлгі болғандай. Әрдайым көпшілікпен атқарылатын жерлерге де «барыңдар, үйреніңдер», – деп отыратыны да болашақ біздің адами қасиеттерімізді қалыптастырды. Сондай істің бір куәсі «өзінің ұстазы, Ә.М. Оразбаевты ақтық сапарға шығарып салуды өз мойнына алып және кафедра ұжымын жұмылдыра отырып кірістіруі де сол кездегі аспирант болған біздерді де жан-жақты тәрбиелегендей еді.

Қазақстан археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелерін жан-жақты зерттеумен бірге ғалым, ұстаз археолог-этнолог мамандарды дайындауда және өз мектебін қалыптастыруда да үлкен қызмет атқарды. Нәтижесінде тарих, археология және этнология саласы бойынша ірі ғалымдар шоғырын қалыптастырды. Олар қазіргі таңда еліміздің жоғарғы оқу орындарында, республиканың ғылыми зерттеу мекемелерінде табысты ғылыми және оқытушылық қызметтер атқаруда. Ғалымның бұл еңбегі де қазіргі Қазақстан ғылымының дамуы мен қалыптасуын көрсетумен бірге, ғылымдағы өзекті проблемаларды шешудегі зерттеулерін ашып береді.

Хабарлар/ News/ Хроники

<https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.12>

Әжіғали С.Е.¹, *Әшім Б.Ә.¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: s.azhigali@gmail.com

ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТАНУ АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ АШЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Этнология және антропология бөлімінің жанынан «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің» ғылыми-зерттеу орталығының салтанатты ашылу рәсімі баяндалады. Орталыққа берілген кабинеттің таныстырылымы; Институттың этнографтары мен этноархеологтардың соңғы жылдары жүргізген зерттеулері нәтижесінің көрмесі; алғаш рет арнайы ұйымдастырылған ескерткіштанушы мамандардың ғылыми еңбектерінің көрмесі жайында мәліметтер және қазіргі ескерткіштану мәселелеріне арналған дөңгелек үстелге қатысушы мамандар мен ғалымдардың маңызды ой-пікірлері беріледі.

2023 жылдың 27 сәуірінде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Этнология және антропология бөлімінің жанынан «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің ғылыми-зерттеу орталығының» салтанатты ашылу рәсімі өтті (негізінен Орталық ресми түрде 2022 жылдың 27 қыркүйегінде құрылған болатын: жетекшісі профессор С.Е. Әжіғали). Институт ұйымдастырған мұндай маңызды іс-шараға Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының, Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясының ғалымдары және «Қазқайтажаңарту» РМК мамандары қатысты.

Іс-шараның жұмысы ең алдымен

Орталыққа берілген кабинеттің лентасын қию, ішкі безендіру жұмыстарының таныстыру рәсімінен басталды («Ғылым ордасы» ғимараты, шығыс жақ қанаты, 3-ші қабатында, ТЭИ Этнология бөліміне қарама-қарсы, 305-ші кабинетте өтті). Орталық жетекшісі С.Е. Әжіғали кабинеттің сол жақ қабырғасында ілінген қазақ ескерткіштануы бағытында өзіндік қолтаңбасын қалдырған алғашқы ескерткіштанушылар археолог, этнограф Ә.Х. Марғұлан, архитекторлар Т.Қ. Бәсенов, М. Меңдіқұлов, Г.Г. Герасимов, В.В. Константинова (ҚазССР ҒА архитектура секторында жұмыс істеген ғалымдар), Б.А. Ыбыраев, этнографтар Е.А. Масанов, Х. Арғынбаев, Ә. Жәнібеков, археолог А.Г. Медоев сынды зерттеушілердің

фотосуреттерін және оң жақ қабырғада ілінген қазақтардың дәстүрлі тасқашау өнерінің қайталанбас қазыналары болып табылатын көрнекті тарихи-архитектуралық, этнографиялық ескерткіштердің (Ақтөбе облысы аумағы бойынша) суреттерін таныстырып шықты.

Институт директоры З.Е. Қабылдинов және белгілі ескерткіштанушы М. Сембі құттықтау сөз сөйлеп, ескерткіштанушы ғалымдар туралы естеліктерімен бөлісті, кейбір көрнекті ескерткіштердің қазақ тарихы мен мәдениетіндегі құндылығына тоқталды. Соңында, кабинеттің ашылу іс-шарасын қорытындылаған С.Е. Әжіғали: «Орталыққа берілген кабинеттің келешекте, ары қарай безендіру жұмыстары жалғасады, ертедегі далалық экспедиция материалдарының жүйелі архиві және «ескерткіштану» бойынша дәстүрлі картотекалары бар арнайы шкафтар қойылады. Яғни, алдағы мақсаттарымыздың бірі, осы Институттың көп жылдар бойы зерттеу жүргізген далалық этнографиялық-

этноархеологиялық экспедиция материалдарының базасын жасақтауды басты назарға алып отырмыз», – деді.

Кабинеттің ашылу іс-шарасынан кейін, 3-ші қабаттың фойесінде «2019–2020 жж. Доңызтау кешенді этноархеологиялық экспедициясының нәтижелері» (жетекшісі С.Е. Әжіғали) тақырыбында плакаттардың көрмесі өтті. Көрмеде Доңызтау өңірінің діни-тұрғын кешендері (тұрғын үйлер, мешіттер және медреселер), тас қашау өнерінің ашық аспан астындағы мұражайы болып табылатын қорымдар, көне құдықтар (кейбірі оғыз дәуірі кезеңіне жататын) және басқа да сақталған қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне тән жылжымайтын тарихи-мәдени мұралардың көріністері тамашаланды. Айта кету керек, Доңызтау – Қазақстан территориясындағы бірден-бір шалғай өлке, нақтырақ айтқанда Батыс Қазақстан аймағының Солтүстік Үстірт шыңдарын бойлай, батыс бағытқа қарай созылып жатқан өңір. Бұл өлкенің тарихи-мәдени ерекшелігі – XIX–XX ғ. басына жататын мешіттер,

Сур. 1. Орталықтың салтанатты ашылуы.
Fig. 1. Ceremonial opening of the center.

медреселер, тұрғын үйлер, құдықтар, рулық қорымдарды қамтитын «діни-тұрғын кешендері» бой көтерген. Бұны негізінен қазақтардың «алғашқы ауылдары» деуге болады. Мұндай көрнекті кешендердің осы өлкеде 30 жуығы С.Е. Әжіғалидің жетекшілігімен зерттелген; ғылымда «діни-тұрғын кешені» (орыс тілінде «культово-жилищные комплексы») деп аталады.

«Ғылым ордасы» ғимаратының батыс жақ қанатында, 3-ші қабаттың фойесінде «Әбілқайыр хан моласы қалай табылды?: Хан моласы қорымының кешенді зерттелуі» тақырыбында плакаттардың көрмесімен жалғасты. Көрмеде С.Е. Әжіғалидің жетекшілігімен Хан моласында жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстарының барысы жайында мағлұматтар берілген. Бұл зерттеу жұмыстарына әртүрлі саладағы мамандар тартылған, оның ішінде археологтар, топырақтанушылар, геофизиктер, антропологтар және генетиктер қатысқан. Хан моласы қорымынан Әбілқайыр ханның

жерленген орны анықталып, оның бет келбеті қалпына келтіріліп, Хан моласынан Әбілқайыр хан кешенінің ашылуы академиялық Этнология бөлімінің этноархеология (ескерткіштану) бағытындағы зерттеу жұмыстарының ең тамаша жаңалығы деуге болады.

Осыдан кейін, конференц-залдың алдында (3-ші қабаттың фойесінде) ескерткіштану бағытында «ҚР ҰҒА Қазақстан ескерткіштанушыларының еңбектері: XX ғ. 2-ші жартысы – XXI ғ. басы» деген атаумен кітап көрмесі ұйымдастырылды. Бұл алғаш рет арнайы ұйымдастырылған ескерткіштанушы мамандардың ғылыми еңбектерінің көрмесі болды. Көрмеде монографиялар, конференция материалдары, ескерткіштер Жинағы, мақалалар, диссертациялар, энциклопедиялар және басқа да ескерткіштану мәселелеріне арналған 130 жуық ғылыми еңбектер қойылды. Сөрелерге қойылған ғылыми еңбектер 5 бөлімнен тұрды:

- «Ғылыми ескерткіштанудың

Сур. 2. Ескерткіштану кабинетінде. Орталық жетекшісі, проф. С. Әжіғали артқы жақтағы – ескерткіштанушылардың галереясы фотокөрмесімен таныстыру сәті.

Fig. 2. In the Office of Monument studies. During the introduction to the photo exhibition of the gallery by Head of the Center, Prof. S. Azhigali for of Monument scientists

бастауы – соғыстан кейінгі кезеңдегі зерттеулер: 1940 ж. 2-ші жартысы – 1960 жж.»;

- «1970 ж. – 1990 жж. басындағы Қазақстан ескерткіштерін кешенді зерттеу жұмыстары. Тарихи және мәдени ескерткіштер Жинағы»;
- «1990 – 2000 жж. этноархеологиялық/этноархитектуралық ізденістер және ҚР ҰҒА ТЭИ қабырғасында ескерткіштану бағытының дамуы»;
- «Қазіргі таңдағы Қазақстан ескерткіштанушыларының еңбектері»;
- «Қазақ ескерткіштануының» өзекті мәселелері».

Сондай-ақ, көрме кезінде ғылымтанымдық шолу түрінде С.Е. Әжіғали «Қазіргі ескерткіштанудың даму кезеңдері» тақырыбында баяндама оқыды.

Кітап көрмесінен кейін, конференц-залда «дөңгелек үстел» өтті. Дөңгелек үстел барысында баяндамашылар құттықтау сөз сөйлеп, қазіргі ескерткіштану проблемаларына тоқталды. Дөңгелек үстелді Институт директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі З.Е. Қабылдинов кіріспе сөзбен ашып берді. Ол ең алдымен ескерткіштанушы мамандарды Орталықтың ашылуымен құттықтады. Сонымен қатар, 2018 ж. жүзеге асқан «Қазақстанның киелі жерлері» деген жақсы бағдарламалар басталып, бір жылдан соң тоқтап қалғанын, осындай жақсы бағдарламалар еліміздің тарихи және мәдени ескерткіштер үшін аса қажет екенін және жылжымайтын тарихи-мәдени мұраларымызды зерттеумен қатар, оның пайдалану тетіктерін, қорғау, сақтау, реставрация

жұмысы, туризмді дамыту секілді тың бағыттарды көтеру Орталықтың міндеттерінің бірі екенін атап өтті.

Осыдан кейін, белгілі ғалым, профессор, Шығыстану институтының Тарихи материалдарды зерттеудің республикалық орталығы директоры М.Қ. Әбусейітоваға сөз берілді. Ол Қазақстандағы тасқа қашалған жазулар жөнінде, нақтырақ айтқанда, арабграфикалық ескерткіштердің маңыздылығына тоқталды, келешекте Ескерткіштану орталығымен бірігіп жұмыс жүргізуді ұсынды. Ескерткіштерді және еліміздің топонимдерін зерттеуші ардагер, Қазақстанның мәдениет қайраткері М.Қ. Сембі баяндамасында өзінің өмірлік жұмыс тәжірибесімен бөлісіп, ескерткіштерді зерттеудің алғашқы жылдарында экспедицияларға бөлінген қаржының мардымсыздығына қарамастан, көптеген қазақ кезеңінің ескерткіштері ашылғанын, оның басым бөлігі Қазақстанның батыс өлкелерінде сақталғанын, ал солтүстік өлкелерде қоныс аударушылар (переселендер) жаппай қоныстануының әсерінен, қазақтардың көптеген ескерткіштері бұзылып, жоғалып кеткенін баса айтты. Осыдан кейін, белгілі маман, архитектура докторы, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясының профессоры Г.С. Әбдірасилова құттықтау сөз сөйледі және қазіргі таңда реставрация жұмыстарының біршама кемшіліктерін атап, ескерткіштердің тарихи келбетінің сақталмауы, мамандардың дұрыс тартылмауы секілді проблемаларды қозғады.

Ғалымдардың баяндамасы арасында 15 мин. «Доңызтау ескерткіштері» деректі фильмі көрсетілді. Бұл арнайы дайындалған шағын фильмде Институттың этнограф-

Сур. 3. Академиялық ескерткіштанушылардың (этноархеологтардың, этнологтардың) жаңа зерттеулері бойынша Көрме плакаттарының таныстырылымы.

Fig. 3. Presentation of exhibition posters on new research of academic monuments (ethnoarchaeologists, ethnologists).

Сур. 4. Алғаш рет ұйымдастырылған Қазақстан ескерткіштанушыларының еңбектері Көрмесі.

Fig. 4. The first exhibition of works of Monument scientists of Kazakhstan.

этноархеологтардың соңғы жылдары жүргізген зерттеу жұмыстарының жаңалықтары ұсынылды (деректі фильмді толығырақ мына сілтемеден көруге болады: <https://www.youtube.com/watch?v=ARVd4P0bUo8>).

Деректі фильмнен кейін, «Қазқайтажаңарту» мекемесінің ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының жетекшісі Б.Б. Мыржиев Орталықтың құрылуына ерекше қуанышын білдірді және өзіне қарасты мекеменің жұмыс бағыттарына тоқталып өтті. Ол жылжымайтын тарихи-мәдени мұраларды реставрациялау үшін ғылыми-зерттеулер жүргізу және жобалық-сметалық құжаттама әзірлеу, ескерткіштердің қорғау аймағын нақтылау, тарихи мұралардың жай-күйіне мониторинг жүргізу, ЮНЕСКО тізіміне Қазақстанның ескерткіштерін енгізу жұмыстарын әзірлеу, ескерткіштердің сақталуын қадағалау жұмыстары жайында баяндады. Белгілі этнограф, тарих ғылымдарының докторы А.У. Тоқтабай шетелде (Моңғолия, Қытай, Өзбекстан) жатқан қазақ халқының тарихи тұлғаларына және тарихи оқиғаларға қатысты жер атауларына және шетелдегі тарихи жерлер әлі зерттелмей жатқанына назар аударды.

Осыдан кейін пікір алмасу кезеңі басталып, «Алматыбасжоспар» ҒЗИ қызметкері, архитектура кандидаты Л.Ш. Рахымжанова, белгілі архитектор және дизайнер С.Ж. Нарынов, ескерткіштанушы ардагер Ж. Шайкен, өнертанушы, дизайнер Қ. Қалиев және М. Нұрмағамбетов сынды мамандар Орталықтың құрылуымен құттықтады. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Археология, этнология және музеология кафедрасының

меңгерушісі, PhD Р.С. Жұматаев университеттің этнология, ескерткіштану және мұражай ісі мамандықтарының мәселелеріне тоқталды. Ол осы мамандықтардың бүгінгі күні кенже қалып бара жатқанына және келешекте Институт ғалымдарының этнология және ескерткіштану бағыттарында шәкірт тәрбиелеу ісіне назар аударуды ұсынды.

Осыдан кейін дөңгелек үстелдің соңы әрі іс-шараның қорытынды сөзі С.Е. Әжіғалидің баяндамасымен аяқталды. Оның баяндамасы «Қазақ ескерткіштануының» өзекті мәселелеріне арналды. Баяндама барысында ең алдымен ескерткіштерді сақтау-қорғау бойынша академик В.В. Радловтың айтқан сөзін мысал ретінде келтіреді. «Петерборда архитекторлар қоғамының мәжілісінде (19.02.1908 ж.) ескерткіштерді сақтау бойынша мәселелер көтерілген. Сонда В.В. Радлов ескерткіштерді сақтау үшін фототіркеудің (фотофиксацияның) маңыздылығын атап өткен және Орта Азияның ежелгі мұраларын реставрациялау жөнінде «ескерткіштерді реставрация жасау ... бастапқы қалпын әрдайым өзгеріске алып келеді» деп көрсеткен. Радловтың ойынша, бұның бірден-бір дұрыс жолы – «шұғыл түрде фототіркеу арқылы ескерткіштерді тізімдеуді қолға алу», – деп фототіркеудің ескерткіштерді реставрациялаудан да өте маңызды екенін айтады. Сондай-ақ, баяндамашы ары қарай Ғылыми-әдістемелік кеңес құру туралы мәселесін қозғайды. «Өткен жылдың 29 маусымда Алматы қаласында «Алмат тамы мавзолейі» (Ақтөбе обл. Ырғыз ауданында орналасқан) бойынша Ғылыми әдістемелік кеңес өтті. Нәтижесінде, біз мавзолейге жүргізіліп

жатқан реставрациялау жұмысын тоқтаттық. Өйткені, ескерткіштің архивтік-библиографиялық ізденіс жұмыстары тыс қалған, тарихи, тарихи-архитектуралық анықтамасы (келбетінің көптеген параметрі түсініксіз: төбесінің күмбезі, бөлмелерінің функциясы және т. б.) жоқ болып шықты. Міне, ғылыми-әдістемелік кеңестің болмауынан, басқа ғылыми мекемелердің мамандарымен байланыстың жоқтығы салдарынан, көптеген тарихи-мәдени ескерткіштеріміз қалпына келтіру-қорғау жұмыстары барысында бұрмалауға жол берілуде, ескерткіштердің бастапқы тарихи келбеті бүліну белең алуда, – дейді. Осыған орай, Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің немесе Мәдениет министрлігінің жанынан шұғыл Ғылыми-әдістемелік кеңес құрудың қажеттігін айтады. Келесі көтерген маңызды мәселесі Ескерткіштер жинағын (Свод) даярлау болды. Алғашқы Ескерткіштер жинағы (Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары) сапалы шыққанын, ал 2000 жж. басында шыққан басқа облыстардың Ескерткіштер жинағының сапасы сын көтермейтінін атап өтті. Ескерткіштану орталығының ең басты әрі маңызды стратегиялық жұмыс жоспарларының қатарында осы ескерткіштер Жинағын

даярлау мәселесі тұр. Атырау және Ақтөбе облыстарының ескерткіштер Жинағын шығаруға біршама материалдар жиналды. Осындай маңызды стратегиялық жұмыстарға бірігіп жұмыс істеуге, белсенді қатысуға шақырамыз деп қорытынды сөзін аяқтады.

Қазіргі таңда, Қазақ ескерткіштану орталығының мамандары «Қазақстанның далалық аймағы мен диаспора аумағындағы ескерткіштерді далалық этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеудің методикасы» (2022–2024 жж.) ғылыми жобасын орындау үстінде. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде «Ескерткіштанушылар үшін шартты белгілерді қолданудың әдістемелік құралы» (брошюра) және «Қазақстанның далалық аймағының ескерткіштерін этноархеологиялық зерттеудің методикасы» басылымдарының қолжазбасы әзірленеді, Моңғолия қазақтарының дәстүрлі және негізгі тарихи-мәдени ескерткіштерінің картасы, Солтүстік Қазақстан және Қостанай обл. тарихи-мәдени ескерткіштерінің картасы (алғашқы нұсқасы), Шығыс Сарыарқаның архитектуралық және негізгі тарихи-мәдени ескерткіштерінің картасы дайындалады.

Авторлар туралы мәлімет:

Серік Ескендірұлы Әжіғали – профессор, этнолог, этноархеолог, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ Этнология және антропология бөлімі «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің» ҒЗО жетекшісі;

ORCID – 0000-0002-6209-4618

SCOPUS – <https://doi.org/10.17746/1563-0110.2021.49.4.109-119>

Бағлан Әбдірахманұлы Әшім – PhD докторант, этнограф-ескерткіштанушы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ Этнология және антропология бөлімі «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің» ҒЗО ғылыми қызметкері;

ORCID – 0000-0001-9334-3229

Сведения об авторах:

Серик Ескендирулы Ажигали – профессор, этнолог, этноархеолог, руководитель НИЦ «Проблемы казахского памятниковедения» отдела Этнологии и антропологии ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова;

ORCID – 0000-0002-6209-4618

SCOPUS – <https://doi.org/10.17746/1563-0110.2021.49.4.109-119>

Бағлан Абдрахманұлы Ашим – PhD докторант, этнограф-памятниковед, научный сотрудник НИЦ «Проблемы казахского памятниковедения» отдела Этнологии и антропологии ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова;

ORCID – 0000-0001-9334-3229

Information about the authors:

Serik Eskendiruly Azhigali – Professor, ethnologist, ethnoarchaeologist, head of the Research Center "Problems of Kazakh Monuments" of the Department of Ethnology and Anthropology of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov;

ORCID – 0000-0002-6209-4618

SCOPUS – <https://doi.org/10.17746/1563-0110.2021.49.4.109-119>

Baglan Abdrakhmanuly Ashim – PhD doctoral student, ethnographer-memorialist, researcher at the Scientific Research Center "Problems of Kazakh Memorialist" of the Department of Ethnology and Anthropology of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov;

ORCID – 0000-0001-9334-3229

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 03.41.91: (<http://grnti.ru/> сілтеме бойынша анықталады)

Мұсырманқұл П.Б.¹

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,

Астана, Қазақстан

e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ СҮЙЕК КОНЬКИЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан территориясынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилері туралы айтылады. Мұндай олжалар көбінесе қоныстық ескерткіштерде кездеседі. Коньки сияқты сүйектен жасалған бұйымдарды қолдану туралы әртүрлі пікірлер бар. Ол туралы О.А. Кривцова-Гракова, А.М. Оразбаева, М.Қ. Қадырбаева, С.А. Семенова, т.б. ғалымдардың қорытындыларында қарастырылады. Садчиков, Шағалалы, Мыржық, Бұғылы 2, Түрген 2 қоныстарынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилерінің сипаты мен қолданылуы талданады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорындағы Мыржық қонысынан 1980 жылы табылған сүйек конькилер зерттеудің негізгі нысаны болып табылады.

Сонымен қатар қола дәуіріндегі сүйек конькилер мен этнографиялық кезеңге жататын сырғанауға арналған сүйек бұйымдарының арасындағы дәстүрлі сабақтастық мәселелері де қарастырылған... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: қола дәуірі, қоныстар, сүйектен жасалған құралдар, коньки, сойшаңғы... [8-10 сөз / сөз тіркестері]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтіні келесі құрылымдық элементтерді қамтуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар мен зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Алынған нәтижелер
- Қорытынды
- Әдебиет

Мақалаға қойылатын негізгі талаптармен журнал сайты арқылы таныса аласыздар. Журналға мақалалар <https://madenimura-journal.kz/> сайты арқылы қабылданады.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.41.91: (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

Мусырманкул П.Б.¹

Национальный музей Республики Казахстан,
Астана, Казахстан
e-mail: pmusilmankul@bk.ru

О КОСТЯНЫХ КОНЬКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье говорится о костяных коньках эпохи бронзы, найденных на территории Казахстана. Подобные находки чаще всего обнаруживаются в поселенческих памятниках. Встречаются различные мнения о применении костяных изделий типа коньков. Среди них были рассмотрены выводы ученых О.А. Кривцовой-Граковой, А.М. Оразбаева, М.К. Кадырбаева, С.А. Семенова и др. Проанализированы характер и функции костяных коньков бронзового века из поселений Садчиков, Шагала, Мыржык, Бугулы 2, Тургень 2. Костяные коньки из фонда Национального музея РК, найденные в поселении Мыржык в 1980 году, являются основным объектом нашего исследования.

Также рассмотрены вопросы традиционной преемственности между костяными коньками бронзового века и костяными предметами для катания, относящимися к этнографическому периоду... [180-200 слов]

Ключевые слова: бронзовый век, поселения, костяные орудия, коньки, сойшангы... [8-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы
- Литература

С основными требованиями оформления статей вы можете ознакомиться на сайте. Статьи в журнал принимаются через сайт <https://madenimura-journal.kz/>.

SAMPLE FORMAT OF AN ARTICLE

MPHTI 03.41.91: (it is determined by the link: <http://grnti.ru/>)

Musyrmankul P.B.¹

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan
e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ABOUT THE BONE SKATES OF THE BRONZE AGE OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers the bone skates of the Bronze Age, discovered on the territory of Kazakhstan. Such findings are most often found in the settlement sites. There are different opinions about the use of bone products such as skates. Among them, the conclusions of scientists O.A. Krivtsova-Grakova, A.M. Orazbayev, M.K. Kadyrbayev, S.A. Semenov and others were considered. The nature and functions of the bone skates of the Bronze Age from the settlements of Sadchikov, Shagalaly, Myrzyk, Buguly 2, and Turgen 2 have been analyzed. The bone skates from the fund of the National Museum of the RK, found in the Myrzyk settlement in 1980, are the main object of our research study. As well as the issues about the traditional continuity between the bone skates of the Bronze Age and bone skating items related to the ethnographic period have been considered.... [180-200 words]

Keywords: Bronze Age, settlements, bone tools, skates, soyshangy... [8-10 words/word combinations]

THE MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and methods of research
- The degree of study
- Analysis
- Results
- Conclusions
- References

You can find the basic requirements to articles on the website. Articles in the journal are accepted through the website <https://madenimura-journal.kz/>.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Сыдыков А.Ж.
Жауапты редактор – Исаков Қ.А.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Смағұлова Б.С.,
Ақпанбекова Ғ.Р.,
Султанова А.К.,
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: **<https://madenimura-journal.kz>**
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Басуға 15.12.2023 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.

Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к., 114/2
377-074, 87024848813.

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

